627.III,82
180.Ed.93.1.

रोगविनिश्चयः

1066c
1.5.32..

कविराज - यामिनीभूषण राय
एम् ए, एम् बि, एम् आर, ए, एम्,.

PRATI SANSKRIT ROGA-BINISHCHAYA

DISEASES—THEIR ORIGIN AND DIAGNOSIS

BY

Kaviraj Jamini Bhushan Ray Kaviratna

M A, M B, M R A S.

Ex President, All India Ayurvedic Conference and
Ayurveda Vidyapith

(All-India Board of Ayurveda Education)

Principal, Ashtanga Ayurved Vidyalaya, Calcutta

Fellow of the Calcutta University, Etc

(Second-edition)

Published by

Kaviraj SURENDRA KUMAR DAS, Kabyatirtha

170, Raja Dinendra Street.

383.
3-11-38.

Price Rs. 3

PRINTED BY Gopal Chandra Bose at the
KOHINOOR PRINTING WORKS,
108, Amherst Street, Calcutta

प्रतिसंस्कृतो

रोगविनिश्चयः

"यस्त रोगमविज्ञाय कर्म्माण्यारभते भिषक् ।
अप्यौषधविधानज्ञ स्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया ।'

—चरकः

कलिकातविश्वविद्यालयान्यतमसदस्याष्टाङ्गायुर्व्वेदविद्यालयाध्यक्ष
कविराज-

यामिनीभूषण राय कविरत्न एम् ए, एम, वि,

इत्यनेन कृतः

(द्वितीय संस्करण)

कलिकाता १७० संख्यक-राजादीनेन्द्रस्ट्रीटस्थसदस्याष्टाङ्गायुर्व्वेद-
विद्यालयतः
श्रीसुरेन्द्रकुमार दास काव्यतीर्थेन
प्रकाशितः

मूल्य मुद्रात्रयम्

PRINTED BY Gopal Chandra Bose at the

KOHINOOR PRINTING WORKS,

108, Amherst Street, Calcutta.

उत्सर्गपत्रम्

परम पूजनीय पादारविन्द मानवीय डाक्तार—

श्रील श्रीयुक्तेश्वर आशुतोष मुखोपाध्याय

के, टि, सि, एस्, आइ, एम्, ए डि, एल्,

डि, एस्, सि पि एइच्, डि

सरस्वती सम्बुद्धागम चक्रवर्त्ति प्राक्षवाचस्पति

महोदय महामहिमार्णवेषु—

महात्मन्

विद्वद्वृन्द वरेण्य, वङ्गवसुधालङ्कार चिन्तामणे

त्वत्कारुण्य कटाक्षवीक्षणामृते ग्रस्तदुर्भविष्ये यसे

नोवाणीपदपङ्कजार्च्चनमिति ग्रन्थोऽयमल्पोऽपि मे

त्वत्पाणौ कमले समर्प्पयुपहृतस्तद्गृह्यतां सेवकः।

एकान्त वशंवद—

श्रीयामिनीभूषण राय कविरत्नस्य

सूचीपत्रम्

ज्वराधिकारः

	पत्राङ्कः	पंक्तिः
ज्वरनिदान ..	...	१	१
साधारणी समाप्तिः	...	१	१०
ज्वरभेद ..	...	२	८
सामान्यपूर्व्वरूप		३	२
विशिष्टपूर्व्वरूप .		३	८
वातज्वरलक्षण	...	३	१२
पित्तज्वरलक्षणं		४	५
श्लेष्मज्वरलक्षण	...	४	१०
वातपित्तज्वरलक्षण	...	५	२
वातश्लेष्मज्वरलक्षणं	...	५	२
पित्तश्लेष्मज्वरलक्षण	...	५	१०
सादृशसन्निपातज्वरलक्षण		५	१६
सन्निपातज्वरस्य असाध्यतालक्षण-			
साध्यतालक्षण .		७	१५
त्रिदोषकर्त्तृत्वादि ..		८	२
सन्निपातोपद्रव ...		८	५
अभिन्यासज्वर ...		८	८
चतुर्विध आगन्तुः ..		९	४
अभिघातज्वर ...		९	१०
अभिषङ्गज्वर ...		९	१२
विषाभिषङ्गज्वर ...		९	१६
अभिचाराभिशापज्वर. .		१०	५
कामादिज्वर .		१०	८
सप्तरात्रज्वर ..		११	९
सततकज्वर ...		११	११
अन्येद्युष्कज्वर ...		११	१२
तृतीयकाहर्त्तृतीयकौ ...		१२	२
चातुर्थकाहिकज्वर .		१४	२
प्रलेपक ..		१४	५
विषमज्वरविशेष ..		१४	१०
शीतपूर्व्व ...		१४	१५
दाहपूर्व्व. ...		१४	१७
रात्रिज्वर .		१४	१९
दिवसज्वर. ...		१५	९
रसादिधातुगतविषमज्वरः		१५	१५
मूत्रकृच्छ्रज्वर ..		१६	६
शोणितज्वर ..		१६	९
औपसर्गिकज्वर ..		१६	१२
मांसमुष्णतज्वर ...		१६	१९
व्रणिनः सोपद्रवत्वज्वर .		१६	१५
अन्त्यवेगज्वर ...		१६	१८

	पत्राङ्क	पङ्क्ति
वह्निवेगज्वर	...	१६ २१
सौम्याग्नेयभेद	...	१७ २
प्राकृतज्वर		१७ ८
शरदुद्भवज्वर	.	१७ १०
वसन्तोद्भवज्वर		१७ १४
वर्षोद्भवज्वर	..	१७ २१
आमज्वर	...	१८ ५
पक्वमलज्वर	...	१८ १०
निरामज्वर	..	१८ १३
ज्वरस्य साध्यलक्षण	...	१८ १६
ज्वरस्यासाध्यलक्षण	..	१८ १८
गम्भीरज्वर	...	१९ ४
अपरासाध्यलक्षण		१९ ७
ज्वरविमुक्तिलक्षण	...	२० १४
ज्वरस्योपद्रव	..	२० १९

अतिसाराधिकार

अतिसारस्य प्रागुत्पत्ति.	२१	१
अतिसारनिदानम्	..	२१ ११
संप्राप्ति	.	२१ १९
पूर्व्वरूपम्	...	२२ ४
वात तिसार	..	२२ ७
पित्त तिसार.	...	२३ ४
श्लेष्मातिसार	..	२३ ८

सन्निपातातिसार.	...	२२ १५
शोकजातिसार	...	२३ १९
आमातिसार	.	२४ ८
आमपक्वलक्षण	..	२४ १६
असाध्यलक्षण		२५ ९
रक्तातिसार	...	२६ ३
प्रवाहिका	...	२६ ७
वातपित्तकफसन्निपातप्रवाहिका		४६ १२
आमपक्वलक्षण	...	२६ १७
अतिसारनिवृत्तिलक्षण	.	२६ २०

ग्रहण्यधिकार:

ग्रहणीलक्षण	...	२७ २
अतिसारग्रहण्योर्भेद.	...	२७ १४
पूर्व्वरूप	..	२८ २
सामान्यलक्षण	..	२८ ६
वातग्रहणी	...	२८ १०
पित्तग्रहणी	.	२९ २
श्लेष्मग्रहणी	...	२९ ८
त्रिदोषजग्रहणी	.	२९ १७
असाध्यग्रहणी	..	२९ २०
घटीयन्त्राख्यग्रहणी	.	३० ५

	पत्र	पंक्ति
अर्शोऽधिकारः		
निरुक्ति ..	९०	१९
सामान्यनिदान .	९०	१५
संप्राप्तिः ...	९१	२
पूर्वरूप .	९१	६
शुष्कार्शोविशेष ..	९१	१८
बलीनां लक्षणादि ..	९२	४
सहज अर्शोनिदान ..	९२	१४
सहजार्शोलक्षण .	९२	२
वातोल्बणार्शोनिदान ..	९२	७
पित्तोल्बण अर्शोनिदान	९२	१२
कफोल्बणार्शोनिदान ...	९२	१७
वातोल्बणार्शोलक्षण ...	९४	२
पित्तोल्बणार्शोलक्षण .	९४	१८
कफोल्बणार्शोलक्षण ...	९४	२१
रक्तोल्बणार्शोलक्षण .	९५	१०
वातानुबन्ध अर्श .	९५	१९
अर्शसां सुखसाध्यत्व ..	९६	२
असाध्यलक्षण ..	९६	७
अपरमसाध्यलक्षण .	९६	१७
मेढ्रादिजान्यर्शांसि ..	९७	२
चर्मकील ..	९७	५

	पत्र	पंक्ति
अग्निमान्द्याजीर्णाधिकार.		
चतुर्विधाग्निलक्षण ..	९८	४
मन्दाग्निविचार .	९८	५
अजीर्णसाध्यत्वादि .	९८	१४
समन्दादिलक्षण	९८	२१
अजीर्णलक्षण ..	४८	४
आमाजीर्णलिङ्ग .	४९	१९
विदग्धाजीर्णलक्षण	४९	१८
विष्टब्धाजीर्णलक्षण .	४९	२१
अम्लसिक्तोद्गारविरसत्व	५२	१
अग्न्यधिष्ठानस्थ जीर्णलक्षणम् .	९	
रसशेषजीर्ण ..	९	२१
अजीर्णोपद्रव .	५२	१
परिणामशूलम् .		५
जीर्णान्नरक्षणम् .		१०

अन्नस्वकाल्यधिकार.

अन्नसंयुक्तिकथनं		
निदानसंप्राप्ती .	५९	१५
अन्नविनिश्चय		१९
विमुक्तिस्तस्य	५९	२
विमुक्तिकालस्य नक्षण		५
वर्षादिभेदेन ऋतुविशेष लक्षण		९

	पत्राङ्क.	पं क्ति
अलसकलक्षण ..	५३	१२
दण्डकालसकम् .	,	१८
विसूच्यलसकयोरसाध्यलक्षण	,	२२
विलम्बिकालक्षण ..	५४	२

क्रिम्यधिकारः

क्रिमिनिदानम् ...	५४	६
क्रिमिभेद. ..	,	१०
बाह्यक्रिमि .	,	१४
आभ्यन्तरक्रिमि .		१८
त्रिविधसम्भव. ...	,	२१
कफरक्तपुरीषजाना क्रिमीणां निदानविशेष .	५५	२
सञ्जातक्रिमिलक्षण ..	,	६
आमाशयप्रभवक्रिमीणां रूप-नामकर्म्माणि ...	,,	८
रक्तजक्रिमीणा नामरूप-कर्म्माणि ..	,,	१८
पक्वाशयप्रभवाना क्रिमिणां नाम-रूपकर्म्माणि ..	५६	२

पाण्डुकामलाद्यधिकारः

पाण्डुनिदानसंप्राप्तिलक्षण नि	५६	१२
पाण्डुसामान्यहेतु ...	५७	९
पाण्डुसंप्राप्ति ...	५७	१५
पाण्डुपूर्व्वरूप ..	,	२१
वातपाण्डुनिदानलिङ्ग .	५८	१०
पित्तपाण्डुनिदानलक्षण ...	,,	१५
कफपाण्डुनिदानलिङ्ग ...	५९	२
त्रिदोषजपाण्डुलिङ्ग ..	,	९
मृद्भक्षणजपाण्डु ...		१२
असाध्यलक्षण .	,,	२१
कामलालक्षण ...	६०	१०
श्लीष्माश्रिता कामला .	,	१९
शाखाश्रिता कामला ..	,	२७
कुम्भकामला ...	६१	८
हलीमक ...	६१	१६

रक्तपित्ताधिकारः

रक्तपित्तहेतुसंप्राप्ती ..	६२	२
रक्तपित्तनिरुक्ति	,	६
ऊर्द्धग प्रसरक्तपित्त .	,	९
रक्तपित्तपूर्व्वरूप ...	,,	१७
कफजरक्तपित्त ...	६२	२
वातजरक्तपित्त ...	,	४
पैत्तिकरक्तपित्त ...	,,	६
मार्गभेदेनकफादिसम्बन्ध ...	,,	११

	पत्राङ्क	पंक्ति
मार्गभेदेन साध्यत्वासाध्यत्वं	५१	१४
रक्तपित्तस्य साध्यत्व ..	,	१६
दोषावस्थाभेदेन साध्या-		
साध्यत्व' .	५४	२
रक्तपित्तोपद्रव. ...	,,	११
वर्जनीयलक्षण .	,	१६
अपरमसाध्यलक्षण ...	,	२१

राजयक्ष्माधिकार:

यक्ष्मनिरुक्ति.	५५	५
यक्ष्महेतुचतुष्टय ..		८
यक्ष्मपूर्वरूप' .		१५
सार्वदोषिकयक्ष्मा . ..	५६	४
तस्यैकादशरूपाणि ...	,	८
वेगसन्धारणजयक्ष्मा	५७	१
तस्यैकादशरूपाणि		७
क्षयजयक्ष्मा ..	,	१९
तस्यैकादशरूपाणि ..		१६
विषमप्रभवयक्ष्मा	,,	२१
तस्यैकादशरूपाणि . .	५८	४
स्वरूपस्य धातुपोषणप्रकार	,	१२
धातुक्षयविवरण ..		१५
एकादशरूपाणि षट्रूपाणि च	,	२२
साध्यासाध्यत्व' ...	५९	७
एकादशरूपविवरण ..	,,	१०

	पत्राङ्क.	पंक्ति'
अरिष्टलक्षण	५९	१९
त्रिविधमृत्युयोगत्व .	,,	२०

धातुक्षयक्षतक्षीणाधिकार'

धातुक्षयाणां राजयक्ष्मत्वनिराम'	६१	६
व्यायामजीर्ण ..		८
क्षारजीर्ण	,	१३
अध्वजीर्ण .	,	१८
व्यायामजीर्ण. ..	,	२१
अन्नजीर्ण ..	६२	२
अन्नविद्रधि ..	,	५
अन्नविद्रधिलक्षण ...	,	१६
अन्नपूर्वरूप ..	६२	९
अन्नद्रवीर्णविगिष्टमिश्र' ..	,	४
साध्यासाध्यत्वयोस्त्व ..	,	७

कासाधिकार:

कासस्य निदानभेदेन भी ...	६३	११
कासस्य सामान्यसंज्ञा. ...	,,	१'
कासस्य पूर्वरूप ...	६४	९
कासस्य सनिदान . .	,	५
कासस्य सरूपभेद ..	,,	८
विशेषकासनिदान ..	,,	११
विशेषकास लक्षण ..	,	१४

	पत्राङ्क	पंक्ति
कफकासनिदान ..	६४	१७
कफकासलक्षण ..		२०
चतकासस्य निद नसप्राप्ती	६५	१
तस्य लक्षण .	,	६
शुक्लक्षयजकासनिदान ...	,,	१३
तस्य लक्षण .	,	१७
साध्यत्वयाप्यत्व ...	६६	४
क्षयकास ..	,	८

श्वासहिक्काधिकारः

श्वासहिक्कानिदान ..	६६	१२
श्वासस्य विशेषनिदान	६७	१
श्वासस्य निरुक्ति .	,	७
श्वासभेद ..	,,	१०
श्वासपूर्व्वरूप ..	,,	१३
श्वासप्राप्ति. ...	,,	१६
महाश्वासः ..	,,	१९
ऊर्द्ध्व स. ...	६८	४
छिन्नश्वास ...	,,	११
तमकश्वास ...	,	१८
प्रतमकस्य हेतुलक्षण ...	६९	१६
क्षुद्रश्वास. ...	,,	२०
श्वासानां साध्यत्वासाध्यत्वं	७०	६
हिक्कानिरुक्ति ...	,,	९
श्वासहिक्कयोर्हेत्वादितुल्यत्व	,	१४

	पत्राङ्क	पंक्ति
छिन्नानां नामानि	७०	१७
अन्नज छिन्ना ..	,	२०
यमला छिन्ना ..	७१	२
क्षुद्रिका छिन्ना .	,,	५
गभीरा छिन्ना ...	,,	८
महाछिन्ना ...	,,	११
असाध्यलक्षणं ...	,	१४

स्वरभेदाधिकारः

निदानसम्प्राप्ती ...	७१	७
सख्या ...	,,	१९
वातजस्वरभेद ...	,	१४
पित्तजस्वरभेद. ...	,,	१७
कफजस्वरभेद .	७२	२
द्विदोषस्वरभेद ...	,,	५
क्षयजस्वरभेदः ...	,	८
मेदोजस्वरभेद ..	,,	११
असाध्यलक्षण ...	,,	१४

अरोचकाधिकारः

निदान ..	७३	१८
वातज रोचक ...	७४	९
पित्तजारोचक ...	,,	४
कफजारोचकः ...	,	६

	पत्राङ्क	पंक्ति
आगन्तुज्वरोक्त	... ७४	९
वातादिभेदेन लक्षण	... ,,	१५

क्षुद्ररोगाधिकारः

सामान्यनिदान	.. ७५	२
निरुक्ति	.. ,,	११
पूर्वरूप	... ,,	१४
वातजस्य निदान	...	१७
वातजस्य लक्षण	.. ,	२१
पित्तजस्य निदान	... ७६	४
पित्तजस्य लक्षण	.. ,	७
कफजस्य निदान	. ,,	१०
कफजस्य लक्षणं	... ,,	१३
त्रिदोषजस्य निदान	... ,,	१६
त्रिदोषजस्य लक्षणं	... ,,	१८
असाध्यलक्षणं	... ७७	२
आगन्तुरुक्षि	... ,,	७
क्रिमिजरुक्षि	. ,	१२
असाध्यलक्षण	... ,,	१५
उपसंहार	.. ,,	१८

तृष्णाधिकारः

निदानसंप्राप्ती	... ७८	१
पूर्वरूपं	... ,,	१२

	पत्राङ्क	पंक्ति
रोगा	... ७८	१५
सामान्यलक्षण	.. ,,	१८
आगन्तुतृष्णा	. ७९	२
पित्तजतृष्णा	...	५
कफजतृष्णा	...	११
सर्वजतृष्णा	. ,,	१२
क्षयजतृष्णा	... ,	१८
रसक्षयजतृष्णा	. ,	२१
उपसर्गाभिघातजा तृष्णा	. ८०	४
अन्नपानक्षयं	... ,,	८

मदमूर्च्छासंन्यासाधिकारः

निदानसंप्राप्ती	. ८०	१५
मद दोषा विशिष्ट	.. ,	२०
मदस्य निदानसंप्राप्ती	... ८१	२
सामान्यलक्षण	..	७
पित्तमदलक्षण	... ,,	१०
कफमदलक्षण	.. ,,	१६
सन्निपातमद	,	१६
मद्यपानविधि	... ,	१८
मद्यपानपूर्वरूप	.. ,,	२१
मूर्च्छायां पित्तस्य धर्म	.. ८१	२
वातजमूर्च्छा	.. ,,	५
पित्तमूर्च्छा	.. ,,	१०
कफमूर्च्छा	... ,,	१५

	पत्राङ्क	पङ्क्ति
रक्तमूर्च्छा ...	८२	२०
मेदोजमूर्च्छा ..	,,	७
विषजमूर्च्छा ..	८३	१०
मूर्च्छासन्यासयोर्भेदः ..	,,	१३
सन्न्यासलक्षण ...	,,	१६
मूर्च्छादीनां भेदः ...	,	२१
तन्द्रालक्षण ...	८४	२
भ्रमलक्षण ...	,,	५

मद्यात्ययाधिकारः

हृदयस्थ ओज सल्लाश्रयत्वं	८४	९
मद्यस्थदशगुणा' ...	,,	१५
ओजसो दशगुणा. ..	,	१८
मद्यगुणैरोजोगुणविघात	,,	२१
मदात्ययानां विदोषजत्व	८५	६
मदात्ययसामान्यलक्षण' ...	,	९
वातप्रायस्य निदानलक्षणं ..	,,	१६
पित्तप्रायस्य निदान .	८६	२
तस्यलक्षण ..	,,	६
कफप्रायस्य निदानसम्प्राप्ती	,,	११
तस्यलक्षण ..	,	१६
त्रिदोषजस्य लक्षण ..	,,	१९
परमदस्य लक्षण' ..	८७	५
पानाजीर्णलक्षण' ..	,	१०
नाविभ्रमलक्षण ...	,,	१३

व्यसकविशेषणयोर्लक्षण.	८७	१८
तयो कष्टसाध्यत्व ...	८८	५
असाध्यलक्षण' .	,,	७
मद्यदोष ...	,,	१४
युक्तिहीनपानस्य दोष. ...	,,	१९
पानयुक्ति ...	९२	
युक्तियुक्तस्य मदस्य गुणाः. .	८९	४
मद्यवर्ज्यस्य महत् फलं	,,	७

दाहाधिकार'

मद्यजदाहः ...	७९	११
रक्तजदाह ...	,	१४
तृष्णानिरोधजो दाह ...	,,	१९
रक्तपूर्णकोष्ठस्य दाहः ...	९०	२
धातुक्षयजदाह	,,	४
वसजदाह. ...	,,	७
मर्माभिघातजोदाह ...	,,	१०
असाध्यलक्षण ...	,,	१२

उन्मादभूतोन्मादाधिकारः

निरुक्तिः ..	९०	१५
उन्मादभेद. ...	,,	१८
तस्य सामान्यहेतु. ...	९१	२
सम्प्राप्ति ...	,	५

	पत्राङ्कः	पंक्तिः
पूर्व्वरूपं	... ९१	८
सामान्यरूप	... ,	१२
वातजस्य विशेषहेतु	... ,	१६
तस्यलक्षण	.. ,	१९
पित्तजस्य हेतु	.. ९२	७
तस्यलक्षण	.. ,	२०
कफजस्य हेतु	..	१२
तस्यलक्षण	...	१६
त्रिदोषजस्य हेत्वादिक	... ९३	२
मानसदु खजस्य हेतुस प्तौ	..	७
तस्यलक्षण		१२
विषजोन्माद'	... ,	१५
असाध्यलक्षण	. ,	१८
भूतोन्माद	. ,	२०
दैवजुष्टोन्माद	. ९४	४
दैवगसुजुष्टोन्माद:	. ,,	९
गन्धर्व्वजुष्टोन्माद	.. ,,	१४
यक्षजुष्टोन्माद	.. ,	१८
पितृग्रहजुष्टोन्माद	... ९५	२
भुजङ्गजुष्टोन्माद:	...	७
राक्षसजुष्टोन्माद:	. ,	१२
पिशाचजुष्टोन्माद.	... ,	१७
असाध्यलक्षण'	. ,,	२२
देवादीनां ग्रहणकाल. .	९६	४
देवविज्ञाने यत्न ण तद्गौणत्व	,	९

	पत्राङ्क	पंक्ति.
अपस्मारा धिकारः		
निरुक्ति:	... ९६	१४
अपस्मारहेतु	... ,	१७
तस्य पूर्व्वरूप	.. ९७	४
स सामान्यरूप	... ,	७
सङ्ख्या	.. ,	१४
वातजलक्षण'	... ,	१७
पित्तजलक्षण	... ,	२०
श्लेष्मजलक्षण'	... ९८	२
त्रिदोषज लक्षण'	.. ,,	५
असाध्यलक्षण'	.. ,,	११
अपस्मारस्यगन्धर्व्वत्व	.. ,	१५
परमतनिरकरण	,	१८
सतताद र्शनस्य हेतु	. ,,	२१
दोषवैलक्षण्यं	.. ९९	५
वातव्याध्यधिकारः		
सामान्य हेतु	९९	८
वातव्याधेस्तस्यरूप'	... ,	१५
मार्गाश्रितस्य तस्यरूप	. ,	१८
पूर्व्वरूप	. ,,	२१
कुपित भिनकार्य्य	. १००	२
सर्व्वाङ्गगतवायुलक्षण	.. ,,	१४
गुदश्रितस्य युगलक्षण	.. ,	१६
अ मासयश्रितवायुलक्षण'	... ,	१९

	पत्राङ्कः	पंक्तिः
पक्वाशयस्थितवायुलक्षणं	१०१	२
इन्द्रियाधिष्ठितस्य लक्षण	,,	५
त्वग्गतस्य लक्षण	,,	७
रक्तगतस्य लक्षणं	,,	१०
मांसमेदोगतस्य लक्षणं	,,	१३
शुक्रगतस्य लक्षणं	,,	१६
शिरागतस्य लक्षण	,,	१९
स्नायुगतस्य लक्षणं	,,	२२
सन्धिगतस्य लक्षणं	१०२	२
आक्षेपकस्य लक्षण	,,	५
अपतन्त्रकापतानकयोर्लक्षणं	,,	९
दण्ड पतनकलक्षण		१८
अन्तरायामलक्षण	१०३	४
बहिरायामलक्षण	,,	१२
ह्रणायामलक्षण	,,	१९
आक्षेपकलक्षण	१०४	शि म
अभिघातज क्षेपकलक्षण	,,	२
अपतनकस्यासाध्यलक्षणं	,,	६
एकाङ्गवातव्याधिलक्षणं	,,	४
सर्व्वाङ्गाश्रितवातव्याधि	,,	५
पक्षवधस्यास साध्यात्व	,,	६
अर्द्दितलक्षणं	१०५	१
तस्यासाध्यत्व	,,	२
हनुग्रहलक्षण	,,	१
अन्यतोभलक्षणं	१०६	१
जिह्वाम्भलक्षण	१०६	२
शिरायहलक्षण	,,	२
गलशौण्डलक्षण	,,	४
विश्वचीलक्षण	,,	६
ओष्ठकोपं लक्षण	,,	७
खञ्ज लक्षण	१०७	१
कलायखञ्जलक्षण	,,	१
वातकण्टकलक्षण	,,	३
पादहर्षलक्षणं	,,	४
अवबाहुकलक्षण	,,	५
सूचिमिम्लिनादिलक्षण	,,	६
वाधिर्य्यलक्षण	१०८	१
कर्णशूलक्षण	,,	२
तूनीलक्षणं	,,	३
प्रतितूनीलक्षण	,,	४
अ धानलक्षणं	,,	५
प्रत्य धा नलक्षणं	,,	६
वात ष्ठीलालक्षण	,,	७
प्रत्यष्ठील लक्षण	१०९	१
वैपथ्य लक्षणं	,,	२
खल्लीलक्षण	,,	३
वायोराक्षेपभेद	,,	४
पित्तावृतस्य व योलिङ्ग	,,	५
कफावृतस्य वायोर्लिङ्ग	,,	६
रक्तावृतस्य वायोर्लिङ्ग	,,	७

	पत्राङ्क	पं	
मांसावृतस्य वायोर्लिङ्ग	..	१०९	८
मेदसावृतस्य वायोर्लिङ्ग	...	११०	१
अस्थ्यावृतस्य वायोर्लिङ्ग	...	"	२
मज्जावृतस्य लिङ्ग	..	'	३
शुक्रावृतस्य लिङ्ग	..	'	४
अन्नावृतस्य वायोर्लिङ्ग	...	"	५
वर्त्मसावृतस्यवायोर्लिङ्ग	..		६
पित्तवकफावृतस्य प्राणवायोर्लिङ्ग	'		७
पित्तवकफावृतस्योदानवायोर्लिङ्ग	१११		१
पित्तकफावृतस्य समानवायोर्लिङ्ग	'		२
पित्तकफावृतस्यापान वायोर्लिङ्ग	'		३
पित्तकफावृतस्य व्यानवायोर्लिङ्ग	"		४
वायूनामन्योन्यावरणप्रकार	'		५
आवृतवातजनितरोगाना			
दुःसाध्यत्व	..	११२	१
तस्यैवोपद्रव	...	"	१
क्षतक्षयादीन मसाध्यत्व	...	"	२
वातादीनां दुर्विज्ञेयत्व	'		४
प्रकृतिस्थ नां च युगां लिङ्ग	'		५

वातरक्ताधिकार:

वातरक्तनिदान	...	११३	१
तस्य संप्राप्ति	...	"	२
तस्यासृग्दुष्टि	..	"	३
तस्यैवोपद्रव	...	"	४
वातरक्तस्य साध्यासाध्यत्व	...	"	५
वातरक्तस्य चिकित्सा	...	११४	१
वातरक्तस्य पथ्यापथ्य	...	"	३

अकस्तम्भाधिकार:

अकस्तम्भस्य निदानसंप्राप्ति			
लक्षण	...	११५	१
अस्य पूर्वरूप	..	"	३
गोधूमपृष्ठमांसभक्षणस्य अनुपथ्य	'		३

आमवाताधिकार:

आमवातस्य निदानसंप्राप्ति			
लक्षण	...	११७	१
अस्य सामान्यलिङ्ग	...	"	३
अतिबलस्य रूप	...	११८	३
दोषभेदेन विशेषलक्षण	...	"	४

		पृष्ठाङ्क	पंक्ति
आमावातस्योपद्रव	...	११८	५
साधारणाप्यत्व दि	...	"	६

—

शूलाधिकारः

शूलस्य प्रागुत्पत्ति	...	११९	१
शूलस्य स ख्या	..	"	२
शूलेषु वायुप्राधान्य	.	"	३
वातशूलनिदान	...	"	४
तस्य स्थ न	...	'	५
शूलागमनयो काल	..	"	६
तस्य लक्षणमुपशयश्च	..	१२०	१२
पित्तशूलनिदान	...	"	२
तस्यस्थानलक्षणोपशादिक	'	४५६	
कफशूलनिदानादिकं	..	"	७
त्रिदोषजशूल'	...	१२१	२
दोषभेदेनासाध्यत्व	..	"	४
आमशूल	...	'	५
शूलानां दोषभेदेन स्थानानि		"	६
परिणामशूल	..	१२२	१
वातजपरिणामशूल'	...	"	२
पित्तजपरिणामशून'	..	"	२
कफजपरिणामशूल'	...	"	४
असाध्यलक्षण'	...	'	६
द्रवाख्यशूल	...	१२३	१

		पृष्ठाङ्क	पंक्ति
पार्श्वशूल'	...	१२१	२
सूचिशूल'	..	'	३
प्रच्छूल	.	'	४
वस्तिशूल'		१२४	१
मूत्रशूल	...	"	२
विटशूल	..	'	३

—

उदावर्त्तानाह्याधिकार.

उदावर्त्तनिदानम्	..	१२४	१
अपानवेगधारणजारोगा		'	१
पुरीषोदर्त्तलक्षण'	..	१२५	२
मूत्रोदावर्त्तलक्षण'	.	'	३
जृम्भोदावर्त्तलक्षण	...	"	४
अश्रुगोदावर्त्तलक्षण	...		५
क्षवरोदावर्त्त लक्षण'	...	"	६
उद्गारोदावर्त्त लक्षण'...		"	७
छर्द्यु दावर्त्त लक्षण'	...	१२६	१
शुक्रोदावर्त्त लक्षण'	.	"	२
क्षुधोदावर्त्त लक्षण	...	'	३
तृष्णोदावर्त्त लक्षण'	...	"	४
उच्छ्वासोदावर्त्त लक्षण	.	'	५
निद्रोदावर्त्त लक्षण'	...	'	६
आनाहलक्षण'	...	'	७
असाध्यलक्षण'	...	१२७	१

	पृष्ठाङ्क	अि	श
गुल्माधिकारः			
गुल्मसाधारणनिदान	...	१२७	२
तस्य साधारणसंप्राप्ति	...	,,	३
तस्य संख्या	...	१२८	१
गुल्मपूर्वरूप	.	,,	२
सर्वगुल्मसामान्यलक्षण		'	३
वातगुल्महेतु	..	'	४
वातजस्य सनिदाना सम्प्राप्ति		१२९	१
वातगुल्मलक्षण	...	,,	२
पित्तगुल्महेतु	.	,,	३
पित्तगुल्म लक्षण'	...	,,	२
श्लेष्मज त्रिदोषजयोर्हेतु	..	'	५
कफगुल्म लक्षण	...	१३०	१
सन्निजगुल्म लक्षण	..	'	२
त्रिदोषजगुल्म लक्षण	...	'	३
रक्तगुल्मस्यनिदानसम त्रिलक्षणाणि		'	४
गर्भलक्षणाद्रक्तगुल्मस्य विलक्षण लक्षण'	..	१३१	१
त्रिदोषगुल्म योर्भेद	...	'	२
बाह्याभ्यन्तरगुल्म लक्षण	...	'	३
असाध्यलक्षण'	..	,,	४

छर्दीरोगाधिकार.			
छर्दीरोगनिदानम्	.	१३२	१
छर्दीरोगसम्प्राप्ति.	..	'	२

	पृष्ठाङ्क	अि	श
वातजस्य लक्षण	...	१३२	२
पित्तजस्य लक्षण	.		३
कफजस्य लक्षण	...		४
त्रिदोषजस्य लक्षण	.	१३३	१
छर्दीरोगोपद्रव.	..	,,	५

मूत्रकृच्छ्राधिकारः			
मूत्रकृच्छ्रस्य निदान संप्राप्ति		१३३	६।७
तस्य रूपाणि	..	'	५
वातजस्य लक्षण	.		६
पित्तजस्य लक्षण	.	१३४	१
पित्तजस्य लक्षण		'	२
त्रिदोषजस्य लक्षण	..		३
अभिघातजस्य लक्षण			४
याप्यस्य मूत्रकृच्छ्रस्य लक्षण'		'	५
अश्मरीमूत्रकृच्छ्रस्य लक्षण		,,	७
शर्करामूत्रकृच्छ्रस्य लक्षण		,,	८

मूत्रघाताधिकार			
मूत्रघातनिदान लक्षण'		१३५	२
अश्मरी लक्षण		'	३
मूत्रशौक लक्षण	.	'	४
मूत्रक्षय लक्षण	.	१३६	१
मूत्रौकसाद लक्षण	...	,,	२

	पत्राङ्क	गि	स
मूलग्रन्थि लक्षण'	..	१२६	२
मूलक्षय लक्षण'	...	'	४
मूलशुक्र लक्षण'	...	१२७	१
क्षणवात लक्षण	..	'	२
मूलसाद लक्षण'	..	"	३
विड्विघात लक्षण	.	१२८	२
वातकुण्डल लक्षण	...		२
अस्य साधात्व सं धात्व	...	"	४

अश्मर्य्यधिकारः

अश्मर्य्याधारवस्तिवर्णन'	...	१२९	१
वस्ती मूलसञ्चयप्रकारः	..	'	२
अश्मरीसंप्राप्ति	...	"	३
तस्या. सख्या	.	"	४
अश्मरी पूर्व्वरूप'	..	१४०	१
तस्या सामान्य लक्षण	...	"	२
वातजाया लक्षण	...	'	३
पित्तज या लक्षण'	...	१४१	१
श्लेष्मज या लक्षण	..	"	२
शुक्राश्मरी लक्षण	..	"	३
शर्करा लक्षण	...	१४२	२
अश्मरीजन्यापरविकारः	..	"	३
अश्मर्य्या असाध्यलक्षण'	..	'	५

	पत्राङ्क	गि	स'

प्रमेहाधिकारः

प्रमेहनिदान	..	१४३	१
कफपित्तवातजानां संप्राप्ति'			१२३
प्रमेहस्य सख्यासाधात्वादिक		१४४	१
प्रमेहपूर्व्वरूप'	...	'	८
प्रमेहसामान्य लक्षण	..	१४५	१
दशविधप्रमेहलक्षण	...	"	२
षट्पित्तजप्रमेहलक्षण	..	१४६	१
चतुर्व्विधकफजप्रमेहलक्ष ण	...	'	२
त्रिविधोमधुमेह	...	१४७	२
कफजप्रमेहानामुपद्रव	..	"	५
पित्तजप्रमेहानामुपद्रव	...	'	६
वातजप्रमेहानामुपद्रव.	..	'	७
असाध्यधातुलक्षण'		१४८	१
प्रमेहनिवृत्तिलक्षण'	...	"	२
प्रमेहपिडका.	...	"	३
प्रमेह विना पिडकासम्भव		१४९	२
पिडकोपद्रव.	...	'	३
असाध्यपिडकालक्षण	...	"	४

मेदोऽधिकारः

मेदोनिदान	...	१५०	१
मेदोरोगस्य लक्षण	..	'	२९

	पत्राङ्क	पं०
मेदोरुद्धस्य गैरव वायोर्विकार		
कारित्व	... १५०	४
अतिस्थूलत्वस्य	. १५१	१

—

उदराधिकारः

उदरस्य सामान्यनिदानम्	... १५१	२
तस्य सम्प्राप्ति	...	३
अष्टौदराणि	...	४
पूर्व्वरूपम्	१५२	१
सामान्य लक्षण	...	२
वातजस्य निदानसम्प्राप्ती	.	३
वातोदरलक्षण	.	४
पित्तोदरनिदानसम्प्राप्ती	... १५४	१
पित्तोदरलक्षण	.. "	२
श्लेष्मोदर निदान सम्प्राप्ती	"	३
श्लेष्मोदरलक्षण	... १५४	१
त्रिदोषोदरहेतु	.	२
तस्यलक्षण		५
प्लीहोदरस्यनिदानसम्प्राप्ती		
तस्य सामान्यलक्षण	...	
वातदिभेदेन विशेषलिङ्ग	१५५	१
यकृदुदर	..	२
वद्धोदरनिदान	..	३
तस्य लक्षण	... "	४

	पत्राङ्क	पं०
क्षतोदरस्य चिकित्सा	... १५५	५
असाध्यलक्षणं	... १५६	१
असाध्यस्य विशेषेण साध्यत्वमाह		२
जलोदरस्य तत्र लक्षण	...	३

—

शोथाधिकार

निदानशोथस्य सामान्येन	१५७	१
शोथस्य सम्प्राप्तिः	.. "	२
तस्य सञ्ज्ञापूर्व्वंरूपञ्च	.. १५८	१
शोथस्य सामान्यलक्षण	...	३
वातशोथस्य	... १५८	४
पित्तशोथलक्षण		५
श्लेष्मशोथलक्षण	..	६
रक्तजशोथं विना शोथस्य सर्व्वंजः	..	७
असाध्यलक्षण	... १६०	१

—

सज्ञाधिकारः

सन्निपातस्य सम्प्राप्तिः	. १६०	२
तस्य सञ्ज्ञा	... "	३
मृत्युलक्षणसहितसन्निपात	...	४
वातजसन्निपात	... १६१	१

	पत्रांक		पंक्ति
पित्तजग्रन्थि	...	१६१	२
कफजग्रन्थि	..	'	३
रक्तग्रन्थि	...	"	४
मेदोग्रन्थि	...	"	५
मूत्रग्रन्थि	..	"	६
अन्त्रग्रन्थि	..	'	७
तस्य स प्राप्ति	...	'	८
फलकोषगतायां	..	१६२	१
तस्या असाध्यत्व	..	"	२
ग्रन्थस्य निदानस प्राप्तिः	.	'	३

गलगण्ड्याद्यधिकारः

गलगण्डनिरुक्ति.	...	१६२	४
तस्य स प्राप्ति	..	"	५
वातजगलगण्डलक्षण	..	'	६
कफजस्यलक्षण	...	१६३	१
मेदोजस्यलक्षण	...	'	२
गलगण्डस्यासाध्यत्व	...	'	३
गण्डमालालक्षण	...	"	४
अपचीलक्षण	...	"	५
ग्रन्थिलक्षण	..	१६४	१
वातग्रन्थि.	...	"	२
पित्तग्रन्थि	. .	"	३
कफग्रन्थि	...	"	४

मेदोग्रन्थि	...	१६४	५
शिराजग्रन्थि	...	,,	६
अन्त्रग्रन्थ्यसाध्यत्वञ्च		१६५	१
अर्बुदलक्षण	...	,,	२
वातादिजार्बुदलक्षण	.	,,	३
रक्तार्बुदलक्षण	..	,	४
मांसार्बुदलक्षण	...	,	५
अधार्बुदलक्षण	...	१६६	१
अर्बुदानां पाकाभावे हेतु		,	२

श्लीपदाधिकारः

श्लीपदस्य निरुक्ति समाप्तिश्च		१६६	३
वातजस्य लक्षण		,,	४
पित्तजस्य लक्षण	.	,	५
कफजस्य लक्षण	..		६
असाध्यलक्षण	...	१६७	१
श्लीपदेषु कफप्राधान्यम्	.	,,	२
श्लीपदसम्भवहेतुर्देश	.	,	३
असाध्यलक्षण'	.	,,	४

विद्रधयधिकारः

सम्प्राप्तिपूर्विका निरुक्ति'		१६७	५
विद्रधेः षड्विधत्व	...	१६८	६

		पत्राङ्क	शि.स
वातजस्य लक्षणं	...	१६८	२
पित्तजस्य लक्षण	...	"	३
कफजस्य लक्षण	...	'	४
पक्वामां स्रावलक्षणं	...	'	५
सन्निपातजस्य लक्षणं	...	'	६
आगन्तुविद्रधेर्लक्षणादिकं	...	'	७
रक्तविद्रधिः	..	१६९	१
अन्तर्विद्रधिनिदान'	..	"	२
तस्याधिष्ठान	...	"	३
तस्य सामान्यलिङ्ग'	..	"	४
अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गविशेष		"	५
स्रावनिर्गममार्ग	..	१७०	१
साध्यत्वादिक	..	'	२
मर्मस्थस्य शल्यविद्रधि	..	"	३
स्तनविद्रधि.	...	"	४

व्रणशोथाधिकार.

शोथसंख्या	...	१७१	२
वातादिभेदेन लक्षण'	...	१७२	१
आमलक्षण	...	"	२
पच्यमान लक्षण	...	'	३
पक्वलक्षण	...	'	४
पाककाले सर्व्वदोषसम्बन्ध		१७३	१

अविधि व्रणपूयदोष	...	१७२	३
आमाश्यंद्रिदोष	...	'	४

शारीरव्रणाधिकार.

वातजव्रणलक्षणं	...	१७३	५
पित्तजस्य लक्षण'	...	१७४	१
कफजस्य लक्षण	...	"	२
रक्तजस्य लक्षण'	...	"	३
सन्निपातजदोषत्रयोल्बणस्य		'	४
साध्यत्वादिलक्षण	..	'	५
दुष्टव्रणलक्षण'	...	'	६
शुद्धव्रणलक्षण	...	'	७
कुष्ठमर्मव्रणलक्षण	..	१७५	१
सद्यव्रणलक्षण'	...	'	२
लक्षणसाध्यत्व	..	"	३
रोगविशेषेणासाध्यत्व	...	"	४
अरिष्टकथनपूर्वकमसाध्यलक्षण	...	"	५
असाध्यलक्षण	..	"	६

आगन्तुव्रणाधिकार

आगन्तुव्रणलक्षण	...	१७६	२
तस्य भेदः	.	"	३
छिन्नलक्षण'	...	"	४

	पत्राङ्क	शि स
आमवातां साधारणभिन्नलक्षणं	१७६	५
विशिष्टलक्षण	१७७	१
विद्रलक्षण	,,	२
घतलक्षण	,,	३
पिच्छितलक्षण	,,	४
पृष्टलक्षण	१७८	१
कोष्ठभेदलक्षण	,,	३
अष्ठाध्यकोष्ठी भेदलक्षणं	,,	४
मासादिसर्म्मविद्धतिषु सामान्य-लिङ्ग	,,	४
अमर्म्मरूपाणां सिरदीनां विद्धलक्षण	,,	५
मर्म्मरूपाणां सिरादीनां विद्धलक्षण	१७९	५
मांसमर्म्मविद्धलक्षण	,,	२
सर्व्वव्रणोपद्रव	,,	३

भग्नाधिकारः

अङ्गणभग्नलक्षण	१७९	४
सन्धिभग्नसामान्य लिङ्ग	,,	५
धनुष्टिद्दिलक्षण	१८०	१
काण्डभग्नलक्षण	,,	२
काण्डभग्नस्य कष्टसाध्यता	,,	४
तस्यैव साध्यत्व	१८०	५
अनवधानतः सर्व्वेषामसाध्यत्व	१८१	१
अस्थिविशेषेभग्नविशेषः	,,	२

नाड़ीव्रणाधिकारः

नाड़ीव्रणस्य निदानं निरुक्तिश्च	१८१	३
वातजाया लक्षण	,,	५
पित्तजा या लक्षण	१८२	१
कफजाया लक्षण	,,	२
त्रिदोषजा या लक्षण	,,	३
शल्यजाया लक्षण	,,	४
असाध्यत्वादिकं	,,	५

भगन्दराधिकारः

भगन्दरस्य क्षेत्रं निर्व्वचनञ्च	१८३	१
शतपोनकनिदान लक्षणञ्च	,,	१
उष्ट्रग्रीवस्य निदानं लक्षणञ्च	,,	२
परिस्रावीलक्षण	,,	४
शम्बुकावर्त्तलक्षणं	,,	५
उन्मार्गिभगन्दर	,,	६
सर्व्वेषां तु साध्यत्वसाध्यत्व	१८४	१
अवस्थ विशेषेऽसाध्यत्व	,,	२

	पत्राङ्क.		पं.
उपदंशाधिकारः			
उपदंशस्य निदान'	...	१८४	१
वातजस्यलक्षण'	..	"	४
पित्तजस्य लक्षण	.	"	५
रक्तजस्य लक्षण	...	"	६
श्लेष्मजस्य लक्षण	..	"	७
त्रिदोषजस्य लक्षण	.	१८५	१
असाध्यलक्षण	...	"	२
सञ्जातमात्रे चिकित्सा	...	"	२
लिङ्गवर्त्तिलक्षण	..	'	४
कुष्ठाधिकारः			
कुष्ठनिदान	...	१८५	५
तस्य सम्प्राप्ति	.	१८६	१
श्वित्रस्य वातकुष्ठत्वं	...	१८७	१
कुष्ठस्य सन्निपातत्व	...	"	२
कुष्ठस्य पूर्व्वरूप'	...	"	२
कपालक्षण	...	'	४
ऋष्यजिह्वलक्षण	...	"	५
भण्डलक्षण'	...	१८८	१
ऋष्यजिह्वलक्षण	...	"	२
पुण्डरीकलक्षण	...	'	२
सिध्मलक्षण	...	"	४
काकणलक्षण	..	'	५

	पत्राङ्क.		पं.
एककुष्ठलक्षण'	...	१८८	६
किटिभलक्षण	...	"	७
ऐपादिकालक्षण	.	'	८
अलसक लक्षण	...	१८९	१
दद्रुलक्षण	...	"	२
चर्म्मदलक्षण	.	"	२
पामालक्षण	.	'	४
कक्षलक्षण'	..	"	५
शतारुलक्षण	.	'	६
विचर्चिकालक्षण	...	'	७
दोषत्रयभियत कुष्ठलिङ्ग	...	"	८
वातकुष्ठस्य गम्भीरत्वे दृष्टान्त		१९०	१
कुष्ठस्य त्वग्गतस्य लिङ्ग	.	१९०	२
रक्तगतस्य लिङ्ग'	...	'	२
मांसगतस्य लिङ्ग'	..	'	४
मेदोगतस्य लिङ्ग	.	"	५
मज्जगतस्य लिङ्ग'	...		६
असृग्गतस्य लिङ्ग'	..	१९१	१
सप्तधा दिभेद	.	"	२
कुष्ठस्यासाध्यत्व	...	'	२
कुष्ठेषु प्रथम मेदोष	..	"	४
सप्तमस्य कुष्ठादि	...	'	५
श्वित्रलक्षण	...	१९२	१
तस्य सप्तधा दिभेदेन लिङ्ग	..	"	२
दोषभेदेन विशेषवात्वाश्रयत्व		"	२

	पताङ्क	पं	स
असाध्यत्व ..	१९१		४
अपरसंसर्गजा रोगा ..	”		५

शीतपित्तोदर्दकोठाधिकारः

शीतपित्तनिदान' ...	१९२		१
तस्य पूर्वरूप' ..	”		२
उदर्दलक्षण' .	”		३
कोठनिदान ...	”		५

अम्लपित्ताधिकारः

अम्लपित्तस्य निदान' ...	१९४		१
अधोगतेर्लक्षण' ...	”		२
ऊर्द्धगतेर्लक्षण' ...	”		३
साध्यत्वादिक'	”		४
अम्लपित्ते दोषसंसर्ग ...	”		५
वातसृष्टस्यलक्षण ..	१९५		१
कफानुगतस्य लक्षण' ...	’		२
वातश्लेष्मन्वितस्य लक्षण' ...	”		३
श्लेष्मापित्त न्वितस्य लक्षण	”		४

विसर्पाधिकारः

विसर्पस्य निदानादिक' ...	१९५		५
विसर्पाणां दोषदुष्यसम्बन्ध	१९६		१

वातजस्य निदान' लक्षणस्य	१९६		२
पित्तजस्य निदान'	’		९
कफजस्य निदान'	”		४
त्रिदोषजस्य लक्षण'	१९७		१
अग्निविसर्पलक्षण ...	”		२
ग्रन्थिविसर्पलक्षण ..	”		३
वर्द्मविसर्पलक्षण	१९८		१
क्षतविसर्पलक्षण' ..	”		२
विसर्पस्य साध्यत्वादिक' ..	१९९		१

विस्फोटाधिकारः

विस्फोटस्य निदान ...	१९९		२
तस्य सम्प्राप्ति पूर्वरूपच ..	”		३
विस्फोटस्वरूप' ..	”		४
वातविस्फोटलक्षण ...	”		५
पित्तविस्फोटलक्षण ..	”		६
कफविस्फोटलक्षण ..	२००		१
वातपित्तविस्फोटलक्षण ..	”		२
कफवातविस्फोटलक्षण ...	’		३
कफपित्तजविस्फोटलक्षण ...	”		४
त्रिदोषविस्फोटलक्षण ...	’		५
रक्तासाध्यत्व ..	’		५
रक्तजविस्फोटलक्षण ...	”		६
विस्फोटस्य साध्यत्वादिक ..	”		७

मसूरिकाधिकारः			
मसूरिकाया निदान सम्प्राप्ति निरुक्तिश्च	...	२०१	१
मसूरिक पूर्वरूप	...	,,	२
वातजमसूरिकालक्षण	..	,,	३
पित्तजमसूरिकालक्षण	.	,,	४
रक्तजमसूरिकालक्षण	...	२०२	१
कफजमसूरिकालक्षण	...	,,	२
त्रिदोषजमसूरिक लक्षण	...	,	३
रोमान्तिकालक्षण	...	,	४
मसूरिकाभेद. शीतला	.		५
शीतलाया सप्तभेदा.	..	,,	६
रसादिधातुगतमसूरिकालिङ्ग		२०३	१
सुखसाध्यत्वकृच्छ्रसाध्यत्वादिक		२०४	२
मसूरिकावर्णी	..	२०५	१
सर्वमसूरिकाया अवस्थिय लिङ्ग	...	,,	३
असाध्यत्व	...	,,	४
मसूरिकोपद्रव.	..	,	५

स्नायुकाधिकारः

स्नायुकलक्षण	..	२०६	१
भ्रमाच्छर्दि दोष	...	,,	२
वातादिभेदेनाष्टविधत्वम्	...	,	३

पलाङ्ग शिरः

शिरोरोगाधिकार

शिरसस्त्रिलक्षणि निदानादि.		२०६	४
शिरसः शूल	..	२०७	१
शिरसः कपाल	..	,,	२
आभ्यन्तरस्य लक्षण	...	,,	३
शिरोपद्रव	...	,,	४
शिरसश्च सप्तसन्धि	...	,,	५

शुक्रदोषाधिकारः

शुक्रदोषे वीजदुष्टत्व	..	२०८	१
शुक्रदोषस्य निदानं सम्प्राप्तिश्च		,,	२
शुक्रस्याष्टौ दोषा	..	,,	३
वातदुष्टशुक्र लक्षण	..	२०९	१
पित्तदुष्टशुक्र लक्षण	...	,	२
श्लेष्मदुष्टशुक्रलक्षण	.	,,	३
शुक्रस्यावस दित्व	.	,,	४
शुक्रशुक्रलक्षण	...	,,	५

क्लैव्याधिकार.

चतुर्विधं क्लैव्य	...	२१०	१
क्लैव्यसाम न्यलिङ्ग	...	,,	२
वीर्योपघातजक्लैव्यनिदान		,,	३
ध्वजभङ्गजक्लैव्यनिदान...		२११	१
शुक्रक्षयजक्लैव्यनिदान...		,,	२

	पत्राङ्क	शि	सं
चतुर्व्यधिमिदान'	...	२१२	१
हर्त्व्यसाध्यत्व	...	२१३	१

क्षुद्ररोगाधिकारः

अजगल्लिकालक्षण'	..	२१३	२
यवप्रख्यालक्षण	..	२१४	१
अल्पजीलक्षण	..	,,	२
विद्रधालक्षण'	..	,	३
कच्छपिकालक्षण	.	,,	४
वल्मीकलक्षण	.	,	५
इन्द्रविद्धलक्षण		,	६
गर्दभिकालक्षण		२१५	१
पाषाणगर्दभलक्षण	..	,	२
पनसिकालक्षण	..	,,	३
जालगर्दभलक्षण'	.	,	४
सरिवेल्लिकालक्षण'	...	,,	५
कक्षालक्षण'	..	,,	६
गन्धमालालक्षण	...	,,	७
अग्निरोहिणीलक्षण'		,	८
विप्लक्षण	...	२१६	१
शतपदीलक्षण	..	,	२
अलजीलक्षण'	...	,,	३
विदारीलक्षण'	..	,	४
अर्बुदलक्षण	.	,,	५
पाददारीलक्षण'	...	२१७	१

कदरलक्षण	..	२१७	२
अलसलक्षण'	..	..	३
इन्द्रलुप्तलक्षण			४
दद्रुकुष्ठलक्षण	..		५
अरुंषिकालक्षण	.		६
पलितलक्षण	...		७
युवानपिडकालक्षण'		२१८	१
पक्ष्मिणीकण्टकलक्षण	..		२
जतुमणिलक्षण	.		३
मषकलक्षण'	...	,	४
तिलकालकलक्षण	.	,	५
नक्तान्धलक्षण	...		६
व्यङ्गलिङ्ग'	..	,	७
नीलिकालक्षण'		२१९	१
परिवर्त्तिकालक्षण	..		२
अवपाटिकालक्षण	...	,	३
निरुद्धप्रकाशलक्षण	..	,,	४
सन्निरुद्धगुदलक्षण'	...	,,	५
अधिषूतनलक्षण'	...	२२०	१
शूकदूषीलक्षण	..	,,	२
गुदभ्रंशलक्षण'	...	,,	३
वरबद्धगुदलिङ्ग	..	,,	४

इति शि सं'—शिरोनाम संख्या

रोगनामानुसारिणी सूची

(वर्णानुक्रमेण)

		पृष्ठ।
अ		
अग्निरोहिणी	...	२१८
अजगल्लिका	..	२१९
अतीसार	..	२१
अधिमांस'	..	९७
अध्यशीघ	...	६१
अनुशयी	...	२१६
अन्योदुष्नाज्वर	.	१२
अन्तर्वायामः	...	१०९
अन्तर्वृद्धि	..	१६१
अन्तर्विद्रधिज्वर	...	१६
अन्त्रालजी	...	२१७
अन्त्रवृद्धिका	..	७०
अन्नद्रवाख्यव्रण	...	१२६
अन्नविषस्य तीर्थं	...	५१
अपची	...	१६९
अपतन्त्रक'	...	१०९
अपतानकः	...	१०२
अपस्मार.	...	८६
अवपाटिका	...	२१८
अवयव शूलः	..	१०७
अभिघातज्वरः	.	८
अभिघातज्वर'	..	१०
अभिन्नासज्वर	..	८
अभिशापज्वर	..	१०
अभिषङ्गज्वर.	...	८
अम्लपित्त		१४४
अर्बुदिका	..	२१०
अरोचक	.	७९
अर्दितः	..	१ ५
अर्बुद	...	१६५
अर्श		५
अलसक.	...	५९
अलस	..	२१७
अश्मरी	..	१९८
अस्थिपूताग	..	२२०
आ		
आगन्तुव्रणः	..	१२६
आर्येयज्वरः	..	१७

		पृष्ठा
अ		
अधोग	..	१०८
आनाह	...	१२६
आभ्यन्तरक्रिमि.	...	४४
आमज्वर.	...	१८
आमाजीर्ण'	...	४०
आमातीसार.	..	२४
आमवात.	...	११७
आमशूल	...	१२१
आक्षेपक:	..	१०२
इ		
इन्द्रलुप्त	..	२१७
इन्द्रविद्ध:	..	२१४
इरिवेल्लिका	...	२१५
उ		
उदररोग	...	१५१
उदर्द:	...	१९३
उदावर्त्त.	..	१२४
उन्माद	...	९०
उपदंश:	..	१८४

		पृष्ठा
ऊ		
ऊरुस्तम्भ:	...	११६
ऊर्ध्वश्वास:	...	६८
ए		
एकाङ्गव तव्याधि	...	१०४
ओ		
औपत्यकज्वर'	...	१६
क		
कच्छपिका	...	२१४
कदर	..	२१७
कलायखञ्ज	...	१०७
कक्षा	...	२१५
कामला	...	५०
कामला (कोष्ठ श्रिता) ..		५०
कामला (शाखाश्रिता)..		५०
कामादिज्वर:	...	१०
कास.	...	६२
कुलत्थ	...	२१६
कुम्भकामला	...	५१
कुक्षिशूल	...	१२६
क्लैब्य'	...	२१०

	पृष्ठ
कीठ. ...	१८१
क्रिमि ...	४४
क्रिमि (आमाशयज) ..	४५
क्रिमि (पक्वाशयप्रभव)...	४५
क्रोष्टुकशीर्षः ...	१०६

ख

खञ्ज ...	१०७
खल्ली .	१०९

ग

गण्डमाला ...	१६९
गन्धमाला ..	२१७
गन्धर्वहस्तीमाद. ...	८४
गभीरज्वरः ...	१८
गभीरा शिक्षा ..	७१
गलगण्डः ...	१६९
गृध्रसी .	१९०
गुण ...	१९९
गृध्रसी ..	१०६
गर्डेभिका	२१४
ग्रन्थिः .	१६९
ग्रहणी ..	२७

घ

घटीयन्त्राध्यायः ...	१०

च

चक्षुर्धंकाञ्जन ..	१९
चक्षुर्विभाग. ...	५८
चर्मकील ..	२१
चिपा. ..	२१६

छ

छिद्रोदर .	१४५
छिन्नभाग ..	६८

ज

जलौका ...	६१८
जराकाश ..	६६
जरारोध .	६१
जालगर्दभ ...	५१५
जिह्वाकण्टक	१०६
ज्वर ..	१
ज्योतिरञ्जन ..	१६

पृष्ठा

त

तमकश्वासः ... ९८
तन्द्रा ... ८४
तिलकालक. ... २१८
तुनी ... १०८
तृतीयकज्वर .. १३
तृष्णा ... ७८

—

द

दकोदर. ... १८६
दण्डकालसक' ... ४२
दण्डापतानकः ... १०२
दाह. ... ७९
दारुण ... २१७
दाहपूर्व्वज्वर ... १४
दिवजुष्टोन्माद ... ९४
दिवसनुजुष्टोन्माद ... ९४

—

ध

धातुक्षय. ... ९१
ध्वंसक ... ८७

—

पृष्ठा

न

नाड़ीव्रण ... १८१
निरामज्वर' .. १८
निरुद्धप्रकाश. ... २१९
नीलिका ... २१९
नष्क्त ... २१८

—

प

पक्ष्मानज्वर . १८
पद्मिनीकण्टक. ... २१८
पनसिका .. २१५
परमद ... ८७
परिणामशूल ... १२२
परिवर्त्तिका ... २१९
पलित ... २१७
पाण्डु ... ४६
पाददारी ... २१७
पादहर्षः ... १०७
पानद्वेषः ... ८८
पानविभ्रम. ... ८७
पानयुक्ति' ... ८८
पाषाणगर्दभ ... २१५
पार्श्वशूल' ... १२३
पालाजीर्ण' ... ७८

		पृष्ठा
पित्तप्रकृत्युन्मादः	...	८५
पिशाचकृत्युन्मादः	..	८५
प्रतीतृणी	.	१०८
प्रत्यक्शीला	..	१०९
प्रत्याधानं	...	१०८
प्रवाहिका	..	२६
प्रमेह.	...	१४३
प्रमेहपिड़का	...	१४८
प्रलेपकज्वर	.	१४
प्राकृतज्वर	...	१७
प्लीहोदर	...	१५४

फ

फिरङ्ग रोग	...	२०७
,, (आभ्यन्तर)	...	,,
,, (बाह्य)	...	,,

ब

बद्धोदर.	...	१५५
बर्षाऋतुज्वर	...	१७
बसन्तीऋतुज्वरः	...	१७
बस्तिरायामः	...	१०३
बस्तिशूल	...	१२४

बालशोषः	..	१४
बालसन्तापकज्वरः	...	१०७
बालसन्तापकज्वरः	...	१४
बालव्याधि.	...	८९
बाह्यवात	...	११२
बालशीला	...	१०८
बाधिर्य	...	१०८
बाष्पाग्नि मिः	...	४४
बिटशूल	...	१२४
बिल्वाकीर्ण	...	४०
बिल्वाधि	...	१६७
बिम्बिकिका	...	४४
बिसर्प.	..	१८५
बिसूचिका	...	४२
बिश्वची	...	१०६
बिषाग्निबलक्षयः	...	८
बिष्टब्ध जीर्ण	...	४२
बिस्फोटकः	...	८७
ब्रह्मिरोग	...	१६०

भ

भयशोषः	...	४१
भ्रमशोषः	...	४१
भ्रमशोष	...	१६१
भ्रमशोष.	...	४१
भ्रमायामः	...	१०३

	पृष्ठ।
अग्निनीज्वर ...	१६
अम्ल. ...	१६२

—

म

भगन्दर ...	१८३
भग्नरोगः ...	१७९
भुजङ्गदुष्टोन्मादः ...	९५
भूतोन्मादः ...	९५
भगरीग ...	८४

—

म

मद्यः ..	८१
मद्यदोष ...	८८
मद्यवर्ज्जनम् ...	८९
मद्यसमुद्भवज्वर. ...	१६
मन्यास्तम्भ. ...	१०६
मशक. ...	२१८
महाकुष्ठ ..	१७७-७८
महाश्वास' ...	६७
मसूरिका	२०१
महाक्षिका ..	७१
मात्राविचार .	२९
मिन्मिनः ...	१०७
मूकः ..	१०७
मूत्राघातः ...	१६५
मूत्रकृच्छ्रः ...	१२६
मूत्रसङ्ग .	१६१
मूत्रशूल ...	१२४
मूर्च्छा ...	८१
मृद्भक्षणजपाण्डु ...	४९
मेदोरोग' ...	१५०

—

य

यकृद्दर. ...	१५५
यवप्रख्या ...	२१४
युवानपिडका ...	२१८
यमलाक्षिका ..	७१
यक्ष्मजुष्टोन्माद ...	९४
यक्ष्मा ...	५५
,, (विषमाशनज) ...	५७
, (वेगधारणज) ...	५७
(साङ्गसिक') .	५६
,, (क्षयज) ...	५७

—

र

रक्तजकृमि. ...	४५
रक्तपित्तम् ...	५२

	पृष्ठ
रक्तातीसार ..	२६
रक्तपित्तज्वर ...	४१
रात्रिज्वर. ...	१४
राक्षसयुष्टीन्नाद ...	८५
रोमान्तिका .	२०१

ल

लघुपञ्चमूलज्वर. ..	१७
लङ्घना ...	१४२
लङ्घनाद्यं दः ..	२१६
लाला. .	६६
लीपद ..	१६६
शारीरज्वर. ...	१७६
शीतपित्तम् ..	१६३
शीतपूर्व्वज्वर. ...	१४
शीतला ...	२०६
शुक्लादीषः ...	२०८
शुष्कार्शः ...	६१
शूल ...	११६
शैथ. .	१०७

स

सप्तधातुगती ...	२६
सततज्वरः ...	१९
सन्ततज्वर ...	११
सन्निपातगुदः ..	२१६
सप्तमज्वर. ..	८६
सर्व्वाङ्गगत सन्धि ..	१ ४
सहज शोः .	६६
सिरागतः .	१०६
सीत्यज्वर .	१७
स्नायुगः ...	२०६
स्नायु-शर्म. ..	६१

ह

हनुग्रह ..	१०५
हलीमकः ...	७१
हारिद्रज्वरः ...	१६
हिक्का .	६६
हृत्पूल' .	१२७
हृद्रोगः ...	१६१

क्ष

क्षतः ...	६१
क्षतजयास. ...	६७
क्षीण' ...	६७
क्षुद्रकास ..	१८८.८८
क्षुद्ररोग. ..	२१६
क्षुद्रश्वास ...	६०
क्षुद्रिकाक्षिमा ...	७१

उपक्रमणिकाध्यायः ।

दोषदूष्य निरूपणम्

नित्याः प्राणभृतां देहे वातपित्तकफास्त्रयः ।
विकृता प्रकृतिस्था वा तान् बुभुत्सेत पण्डितः

सर्व्वशरीरचरास्तु वातपित्तश्लेष्माणो हि सर्व्वस्मिन् शरीरे कुपिताकुपिताः शुभाशुभानि कुर्व्वन्ति । प्रकृतिभूताः शुभानि उपचयबलवर्णप्रसादादीनि, अशुभानि पुनर्विकृतिमापन्नानि विकारसंज्ञानि

प्रथमः परिच्छेदः ।

अथ प्रकृतिभूतानां वातपित्तकफानां स्थानकर्म्मगुणाः

वातपित्तश्लेष्मणां निरुक्तिमाह—

तत्र वा गतिगन्धनयोरिति धातोः, तप सन्तापे, श्लिष आलिङ्गने. एतेषां कुपितैः प्रत्यपैर्व्याप्तः पित्तं श्लेष्मेति च रूपाणि भजन्ति

अनयोर्वायोः स्थानमाह—

वस्तिः पुरीषाधानं कटिः सक्थिनौ पादावस्थीनि च वातस्थानानि । अत्रापि पक्वाशयो विशेषेण वातस्थानम्

सामान्यतस्तस्यैव कर्म्माण्याह—

दोषधात्वग्निसमतां सेप्राणिं विषयेषु च
क्रियाणामानुलोम्यञ्च करोत्यकुपितोऽनिलः

उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टाधातुगतिः समा
समो मोक्षो गतिमता वायोः कर्म्मविकारजम् ।

वायोर्नामान्याह—

प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चापान एव च
स्थानस्था मारुताः पञ्च यापयन्ति शरीरिणम्

प्रकृतिस्थानां प्राणादीनां स्थानकर्म्माण्याह—

वायुर्यो वक्त्रसञ्चारी स 'प्राणो' नाम देहधृक्
सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणाश्चाप्यवलम्बते
'उदानो' नाम यस्तूर्द्ध मुपैति पवनोत्तमः ।
तेन भाषितगीतादिविशेषोऽभिप्रवर्त्तते
आमपक्वाशयचरः 'समानो' वह्निसङ्गतः
सोऽन्नं पचति तज्जाश्च विशेषान् विविनक्ति हि ।
कृत्स्नदेहचरो 'व्याना' रससम्वहनोद्यतः
स्वेदोऽसृक्स्रावणो वापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि
पक्वाधानालयो 'ऽपानः' काले कर्षति चाप्ययम् ।
समीरणः शकृन्मूत्रशुक्रगर्भार्त्तवान्यधः *

वातगुणानाह—

रूक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विशद खरः ।
अव्यक्तो व्यक्तकर्म्मा च रजोबहुल एव च ।

---

* प्रस्पन्दनोद्वहनपूरणविवेकधारणलक्षणो वायु व्यानोदनप्राणसमानापानभेदैः पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति

अव्यापन्नस्य पित्तस्य स्थानकर्मगुणा ।

आदौ अग्निपित्तयोर्भेदविषये [illegible]

तत्र जिज्ञास्यं किं पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निः ? आहो-स्वित् पित्तमेवाग्निरिति अत्रोच्यते न खलु पित्तव्यतिरेका दन्योऽग्निरुपलभ्यते आग्नेयत्वात् पित्ते दह्यमपचमादिष्वभि वर्त्तमानेऽग्निवदुपचारः क्रियतेऽस्मारग्निरिति क्षीणेऽग्नि-गुणे तत्समानद्रव्योपयोगादतिप्रवृत्ते श्रोतक्रियोपयोगादागमाच्च पश्यामो न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरिति

प्रकृतिस्थपित्तस्य स्थानमाह—

स्वेदो रसो लसीका रुधिरं मामाशयश्च पित्तस्थानानि अत्राप्यामाशयो (१) विशेषेण पित्तस्थानम् ।

स च न्यत्तमस्येव यत्र निर्णयमाह—

दर्शनं पक्तिरुष्मा च क्षुत् तृष्णा देहमार्दवम्
प्रभा प्रसादो मेधा च पित्तकर्मविकारजम् ।

पाचकादीनां पञ्चानां पित्तांशानां [illegible] स्थानकर्म निर्णयमाह—

तच्चाष्टधैकैकेन विशेषेण पक्वामाशयमध्यस्थं पित्तं चतुर्विधमन्नपानं पचति विवेचयति च दोषरसमूत्रपुरीषाणि तत्रस्थमेव चात्मशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानानामाग्नेयस्य चाग्निकर्मणानुग्रहं करोति तस्मिन् पित्ते 'पाचको'ऽग्निरिति संज्ञा ।

यत्तु यकृत्प्लोम्नोः पित्तं तस्मिन् 'रञ्जको'ऽग्निरिति संज्ञा स रसस्य रागकटुत्वम्

(१) पित्तस्य ने भ मामाशय इति भ मामाशयाऽधोभाग

यत्तु पित्तं हृदयस्थितं तस्मिन् 'साधको'ऽग्निरिति संज्ञा। सोऽभिप्रार्थितमनोरथसाधनकृदुक्तः।

यद् दृश्यां पित्तं तस्मिन् आलोचको' ऽग्निरिति सं'ज्ञा। स रूपग्रहणेऽधिकृतः

यत्तु त्वचि पित्तं तस्मिन् 'भ्राजको'ऽग्निरिति सं'ज्ञा। सोऽभ्यङ्गपरिषेकावगाहावलेपनादीनां क्रिया द्रव्याणां पक्ता छायालाञ्च प्रकाशकः।

पित्तगुणानाह—

सस्नेहमुष्णं तीक्ष्णञ्च द्रवमम्लं सरं कटु।

* * * *

प्रकृतिस्थस्य श्लेष्मण.स्थानकर्म्मगुणाः

उरः शिरोग्रीवापर्व्वाण्यामाशयो(१)मेदश्च श्लेष्मणः स्थानानि। अत्राप्युरो विशेषेण श्लेष्मस्थानम्।

औदकश्लेष्मण स्थानकर्म्माण्याह—

तत्रामाशयः पित्ताशयस्योपरिष्टात्तत्प्रत्यनीकत्वादूर्द्धगतित्वात्तेजसश्चन्द्र इवादित्यस्य। स चतुर्विधाहारस्याधारः। स च तत्रौदकैर्गुणैराहारः प्लक्लिन्नो भिन्नसङ्घातः सुखजरश्च भवति

माधुर्य्यात् पिच्छिलत्वाच्च प्रक्लेदित्वात्तथैव च
आमाशये सम्भवति श्लेष्मा मधुरशीतलः

---

(१) श्लेष्मस्थानीत्यामाशय इति आमाशयोऽधिभाग'

स तत्रस्थ एव स्वशक्त्या शिराणां स्नायूनां शरीरस्य क्लेदकफमेदसामनुग्रहं करोति ।

अवलम्बकस्य शिरसां स्नायूनां शरीरस्य क्लेदकफमेदसामनुग्रहः—

उरस्थिकमवलम्बनमात्मवीर्य्येणात्मरसमिश्रितेन क्लेदायावलम्बनं करोति

रसनस्य शिरसां स्नायूनां शरीरस्य क्लेदकफमेदसामनुग्रहः—

जिह्वामूलकण्ठस्थो जिह्वेन्द्रियस्य सौम्यत्वात् सम्यक् रसज्ञाने वर्त्तते

श्लेष्मणश्च शिरसां स्नायूनां शरीरस्य क्लेदकफमेदसामनुग्रहः—

शिरस्थ स्नेहतर्पणाधिकृतत्वादिन्द्रियाणामात्मवीर्य्येणानुग्रहं करोति ।

श्लेषणस्य शिरसां स्नायूनां शरीरस्य क्लेदकफमेदसामनुग्रहः—

सन्धिस्थस्तु श्लेषा सर्व्वसन्धिस्थ श्लेषात् सर्व्वसन्ध्यनुग्रहं करोति *

स्नेहोबन्धः स्थिरत्वञ्च गौरवं सुप्तता बलम् ।
क्षमा धृतिर्लोभश्च कफकर्म्माविकारजम्

पुरीषस्य शिरसां स्नायूनां शरीरस्य क्लेदकफमेदसामनुग्रहः—

गुरुशीत-मृदुस्निग्ध-मधुरस्थिरपिच्छिलाः

* सन्धिस्थ श्लेषण स्नेहन रोपण-पूरण-स्थैर्य्य तर्पण-बन्धसौम्यत्वानि शिरा पक्षधा प्रविभज्य उदकमेदसोऽनुग्रहं करोति

द्वितीयः परिच्छेदः ।

अथ वातपित्तकफानां विकृतौ हेतुर्विकृतानाञ्च कर्म्मणि

वायो प्रकोपमाह—

तत्र बलवद्विग्रहातिव्यायाम -व्यवायाध्ययन- प्रपतन-प्रधावन-प्रपीड़नाभिघात लङ्घन प्लवनतरण -रात्रिजागरण--भारहरण-गजतुरङ्ग -रथ -पदातिचर्य्या- कटु--तिक्तकषाय--रूक्ष--लघु शीत-वीर्य्य शुष्कशाकवल्लूर-वरकोद्दालक कोरदूष श्यामाक-नीवारमुद्ग-मसूराढ़कीहरेणु कलाय-निष्पावानशन-विषमाशनाध्यशनवात मूत्र पुरीष-शुक्र क्षुद्धि -क्षवथूद्गार-वाष्प -वेगविघातादिभिर्व्विशेषै र्व्वायुः प्रकोपमापद्यते

न शीताभ्रप्रवातेषु घर्म्मान्ते च विशेषतः ।
प्रत्यूषस्यपराह्णे तु जीर्णेऽन्ने च प्रकुप्यति ।

वायोरात्मरूपाणि कुपितस्य कर्म्माणिचाह—

रौक्ष्यं लाघवं वैषद्यं शैत्यङ्गतिरमूर्त्तत्वञ्चेति वायोरात्मरूपाणि भवन्ति एवंविधत्वाच्च कर्म्माणः स्वालक्षण्य मिदमस्य भवति—

तं शरीरावयवमाविशतः क्षमभञ्जव्यासभेदसादहर्षतर्प-कम्पवर्त्तचालतोदव्यथा चेष्टाक्षास्तथाखरपरुषविशदशुषिराङ्ग-वर्णकषाय -विरस मुखशोषशूलसुप्ति--सङ्कुचनस्तम्भनखञ्जतादीनि वायोः कर्म्माणि (क) तैरन्वितं वातविकारमेवाध्यवस्येत्

(क) आध्मानस्तम्भ रौक्ष्य स्फुटन-विमथन क्षोभ-कम्पप्रतोदा कण्ठध्व सावस दौ श्रमकविखपन स सूनप्रभेदा पारुष्य कर्षनादौ विषयपरिणति भ्रंशदृष्टिप्रमोहा भ्रन्दोदृघट्टनानि ग्लपनमशयन ताडनं पीड़नञ्च नामोन्नामौ विष दौ भ्रमपरिपतनं

कुपितस्य प्राणस्य यो मार्ग एष च—

प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान् गदान्

कुपितस्योदानस्य यो मार्ग एष च—

ऊर्ध्वजत्रुगताम् रोगान् करोति च विशेषतः

कुपितस्य समानस्य यो, मार्गोऽयम्—

गुल्माग्निमङ्गातिसारप्रभृतीन् कुरुते गदान् ।

कुपितस्य व्यानस्य यो, मार्ग एषः—

कुष्ठस्य कुरुते रोगान् प्रायशः सर्व्वदेहगान् ।

कुपितस्य अपानस्य यो मार्ग एषः—

कुष्ठस्य कुरुते रोगान् घोरान् अस्थिगुदाश्रयान् ।

कुपितयोरग्नि पाचयो मार्गोऽयम्—

शुक्रदोषप्रमेहांस्तु व्यानापानप्रकोपजाः

युगपत् कुपितावापि देह भिन्द्यात्रसंशयम्

वातविकाराश्च -पादशूलं, पिण्डिकोद्वेष्टनं, गुदार्त्तिः हृषणोत्क्षेप, ऊरुसाद, श्लेष्मस्तम्भ, विड्भेद, पार्श्वावमर्द्दः, हृन्मोह, हृद्द्रावः, वक्त्र उदघर्षं, वक्त्रोपरोधः, दन्तशैथिल्यं, वाक्सङ्ग, कषायास्यता, मुखशोषः अरसज्ञता, अगन्धज्ञता, घ्राणनाश, अशब्दश्रवणं, ऊर्द्ध;श्रुतिः, बाधिर्य्यं, अक्षिशूलं, केशभूमिस्फुटनञ्च

लक्षणं शीमहर्षो विच्छेद क्षिपणोर्ध्वगश्च शुषिरत्वाच्छिन्दन भेदश्च सर्वे श्च शोऽरुणो वा तद्वच्च मर्म्मसो स्वापविशेषसङ्गा विद्यात् मर्म्मोपघातभूमि प्रकुपितमरुत स्यात् कषायो रसश्च

पित्तस्य प्रकोपमाह—

क्रोध-शोक भयायासोपवास- विदग्ध--मैथुनोपगमन- कटूम्ल-लवण-तीक्ष्णोष्ण लघुविदाहि-तिलतैलपिण्याककुलत्थ-सर्षपातसी हरितक शाक-गोधा-मत्स्याजाविक- मांस दधि- तक्र-कुच्चिकाा मस्तु सौवीरक- सुराविकारारनालफलकट्वाकंप्रभृतिभिः पित्तं प्रकोपमापद्यते

तदृष्णैरुष्णकाले च मेघान्ते च विशेषत. ।
मध्याह्ने चार्द्धरात्रे च जीर्य्यत्यन्ने च कुप्यति

पित्तस्यात्मरूपाणि कुपितस्य च वर्णयन्नाह—

औष्ण्यं तैक्ष्ण्यं लाघवमनतिस्नेहो वर्णश्यामशुक्लारुणवर्ज्जो गन्धश्च विस्रो रसौ कटुकाम्लौ पित्तस्यात्मरूपाण्येवंविधत्वाच्च कर्म्मणः स्वालक्षण्यमिदमस्य भवति

तं तं शरीरावयवमाविशता दाहोष्णपाकस्वेदक्लेदकोथ-कण्डू स्रावारागाः यथास्वञ्च गन्धवर्णाभिनिर्वर्त्तनं पित्तस्य कर्म्माणि (१) तैरन्वितं पित्तविकार मेवाध्यवस्येत्

पित्तविकाराश्च—ओषः, प्लोषः, दवथुः विदाहः, अन्तर्दाहः, अङ्गदाहः, उष्मणः आधिक्यम्, अतिस्वेदः, अङ्गगन्धः, शोणितक्लेदः, मांसक्लेदः, त्वग्दाहः, मांसदाहः, त्वङ्मांसावदरणं, चर्म्मदरणं, रक्तकोठकाः, रक्तमण्डलानि, तिक्तास्यता,

---

(१) विस्फोटाम्लकधूमका प्रलपनस्वेदसुप्तिमूर्च्छनम् दीर्गन्धाम् दरणं मदो विसरण पाकोऽरतिहृद्भ्रमो । सुप्ता तृप्तितम' प्रवेशदहनं कटूम्लतिक्ता रसा । वर्ण. इविवर्जित क्वथितता कर्म्माणि पित्तस्य वै

पूतिमुखता तृष्णाया आधिक्यं, आस्यविपाक, गलपाक, अक्षिपाक., जीवादानम् ।

अन्नपान अशोपभोगाद्द—

दिवास्वप्नाध्यायामालस्य-मधुराम् लवण स्निग्ध-गुरु पिच्छिल-अभिष्यन्दि क्षायनक-यवक -नैषधेत्कट--माष-महामाष -गोधूम-तिलपिष्टविकृति-दधि-दुग्ध क्षणरापाथमेक्षुविकारानुपोदकमांस-वसा-विस मृणाल-वंशेरुक-शृङ्गाटक-मधुर क्षीरफल- समाशनाध्यशन प्रभृतिभिः श्लेष्मा प्रकोप मापद्यते ।

म ग्रीतैः शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः
पूर्व्वाह्णे च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति ।

अन्नपान अशोपभोगाद्द—

स्नेहशैत्यशौक्लगौरवमाधुर्य्यमार्त्तस्नानि श्लेष्मेण आत्मरूपाण्येवंविधत्वाच्च कर्म्मणा स्वालक्षण्य मिदमस्य भवति ।

तं तं शरीरावयवमाविगत श्लैत्यशैत्यकण्डूस्थैर्य्य गौरव-स्नेहस्तम्भसुप्तिक्लेदोपदेहबन्धमाधुर्य्य चिरकारित्वानि श्लेष्मणः कर्म्माणि (२) तैरन्वितं श्लेष्मविकार मेवाध्यवस्येत्

श्लेष्मविकाराश्च—मुखमाधुर्य्यं, मुखस्राव, श्लेष्मोद्गीरण, हृदयोपलेप., कण्ठोपलेप., धमनीप्रतिचयः, अतिस्थौल्य मन्दाग्नित्ता च

---

(२) तत्रिस्निग्धशुक्लशीतमित्यं कठिनता मन्दाधिक्य रोग पक्षुत्र-पर्मेवाः शैत्य कण्डू, प्रसेकश्च चिरकारित्वं श्लेष्मो मिद्र धिक्य रसं पट्रस्य दू वर्ं शैत्यो ऽलसता कर्म्मणि कफस्य ज्ञेय म्

वात दोषा क्षयलक्षण माह—

तत्र 'वातक्षये'—मन्दचेष्टता, अल्पवाक्त्वं, अप्रहर्षः, मूढ़संज्ञता 'वातवृद्धौ'—त्वक्पारुष्यं, काश्यं कार्ष्ण्यं, गात्रस्फुरणं, उष्णकामिता, निद्रानाशः, अल्पबलत्वं, गाढ़वर्चस्त्वम्

'पित्तक्षये—मन्दोष्माग्नित्वं, निष्प्रभत्वञ्च। 'पित्तवृद्धौ' पीतावभासता, सन्तापः, शीतकामित्व, अल्पनिद्रता मूर्च्छा, बलहानिः, इन्द्रियदौर्ब्बल्यम् पीतविण्मूत्रनेत्रत्वम्।

'श्लेष्मक्षये'—रूक्षता अन्तर्दाहः, आमाशयेतराशयानां शून्यता, सन्धिशैथिल्यं, तृष्णा दौर्ब्बल्यं, प्रजागरणञ्च 'श्लेष्मवृद्धौ',—शीतज्वरः, गैत्यं, स्थैर्यं, गौरवं अवसादः, तन्द्रा, निद्रा सन्धिविश्लेषश्च

आमलक्षणनिर्देशपूर्व्वक सामानां निराम च व तपित्तक फानां लक्षणमाह

अक्षमणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम्
दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते
आमेन तेन संयुक्ता दोषा दुष्याश्च दूषिताः
सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः
स्रोतोरोधबलभ्रंशगौरवाग्निमूढ़ताः
आलस्यापक्तिनिष्ठीवमलभेदारुचिक्लमाः
लिङ्गं मलानां भामानां निरामाणां विपर्य्ययः

सामनिर मयोर्लक्षणमाह—

वायुः 'सामो' विबन्धाग्निसादतन्द्रान्त्रकूजनैः
वेदनाशोथनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीड़येत्।

विचरेद् गगपक्षापि रटङ्काति कूपितो भृशम् ।
श्लेष्मादै ह्यं क्षिमाप्नोति सूर्य्यमेघोदये निशि ।
'निरामो विशदो रक्त' निर्विबन्धोऽल्पवेदन: ।
विपरीतगुणैः प्राप्तिं स्मरधैर्याति विशेषत: ।

मासानिर मविपक्षस्य । लग म ङ —

दुर्गन्धं क्वथितं श्यावं पित्तमम्लं स्थिरं गुरु ।
अम्लिकावक्त्रहृद्दाहकारं 'सामं' विनिर्दिशेत् ।
आताम्र' पीतमत्युष्ण' रसे कटुक मस्थिरं
'पक्व' विगन्धं विज्ञेयं रुचिपक्त्वग्निप्रदम् ।

सामा रामर्ज्जणो लक्षणमाह—

आविलस्तन्तुलम्स्त्रान: कण्ठदेशेऽवतिष्ठते
'सामा' वल्लासो दुर्गन्ध: क्षुदुद्गारविघातकृत्
फेनवान् पिण्डित पाण्डुर्निं सारोऽगन्ध एव च ।
'पक्व: स एव विज्ञेयश्छेदवान् वह्निप्रसादिकृत्

तृतीय: परिच्छेद: ।

अव्यापन्नानां रसादिधातूनां कर्म्माणि

रस कारणामोत्पत्तिलक्षणस्थानभेदांश्च भंशत्र —

तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्य्यस्य अष्टविधवीर्य्यस्य वा अनेकगुणयुक्तस्य आहारस्य सम्यक् परिणतस्य यस्तेजोभूतसार, परमसूक्ष्म: स रस इत्युच्यते

रस गतौ धातुरहरहर्गच्छतीत्यतोरसः स शब्दाश्लिष्टेन सन्तानवदणुना विशेषेणानधामत्येवं शरीरं व्याप्नोति, तस्य स्थानं हृदयं, स हृदयाच्चतुर्विंशतिर्धमनो रनुप्रविश्य ऊर्ध्वगा दश दश चाधोगामिन्यश्चतस्रस्तिर्य्यग्गाः कृत्स्नं शरीर महरहः स्तर्पयति धारयति यापयति जीवयति चाहृष्टहेतुकेन कर्म्मणा ।

तस्मिन् सर्व्वशरीरावयवदोषधातुमलाशयानुसारिणि रसे जिज्ञासा किमयं सौम्य स्तैजस इति अत्रोच्यते स खलु द्रवानुसारो स्नेहन-जीवन-तर्पण धारणादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यवगम्यते ।

तत्रैषां सर्व्वधातूनामन्नपानरसः प्रीणयिता । स एवान्नरसो ह्यजाना परिपक्वशरीरत्वात्प्रीणनो भवति रसस्तुष्टिं प्रीणनं रक्तपुष्टिञ्च करोति

रसजं पुरुषं विद्या द्रसं रसित् प्रयत्नतः ।
अन्नात् पानाच्च मतिमानाचाराच्चाप्यतान्द्रितः

रसस्याप्यत्व व्युत्पाद्य रक्तहेतुतां दर्शयन्नाह—

स खल्वाप्यो रसो यकृत्प्लीहानौ प्राप्य रागमुपैति रञ्जितास्तेजसा त्वाप्याः शरीरस्थेन देहिनाम्
अव्यापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते

रक्तस्य पञ्चभूतात्मकलक्षणान्याह—

विस्रता ध्रुवता रागः स्यन्दनं लघुता तथा ।
भूम्यादीनां गुणा ह्येते दृश्यन्ते चात्र शोणिते ।

रक्तगुणाः ·

अनुष्णशीतं मधुरं स्निग्धं रक्तञ्च वर्णतः
शोणितं गुरु विस्रं स्यात्

शोणितस्य लक्षणम् ·—

तप्तकोयेन्द्रगोपाभं पद्मालक्तकसन्निभम् ।
गुञ्जाफलसवर्णञ्च विशुद्धं विद्धि शोणितम् ।
रक्तं वर्णप्रसादं मांसपुष्टिं जीवयत च च
लक्षिशुद्धं हि रुधिरं बलवर्णसुखायुषा ।
युनक्ति प्राणिनं प्राणः शोणितं ह्यनुवर्त्तते

अस्यापवादः । मांसविषये तु मांसस्य च कर्मोपदेशः—

'मांस शरीरपुष्टिं मेदसश्च । 'मेदः स्नेहस्थैर्यो दृढत्वं पुष्टिं मस्थ्नाश्च 'अस्थि' देहधारणं मज्जः पुष्टिं च 'मज्जा' प्रीतिं स्नेहं बलं शुक्रपुष्टिं पूरणमस्थ्नाञ्च करोति 'शुक्रं' धैर्यं च्यवनं प्रीतिं देहबलं हर्षं वीजार्थञ्च रक्तलक्षणं 'मार्क्षवं यथोक्तं अक्षतिमम् गर्भस्थञ्च

रसादेव स्त्रिया रक्तं रजः संज्ञं प्रपद्यते
तद्वर्षाद् द्वादशाद्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ।
आर्क्षवं शोणितं त्वाग्नेयं अग्निसोमीयत्वाद् गर्भस्य

चतुर्थः परिच्छेदः

व्यापन्नानां रसादिधातूनां कर्म्माणि

'रसक्षये हृत्पीड़ा काम्पः शून्यता तृष्णा च

रक्तस्य प्रकोपमभि वक्ष्यति—

पित्तप्रकोपनैरेव चाभीक्ष्णं द्रवस्निग्धगुरुभिराहारै र्दिवा-स्वप्न-क्रोधानलातप-श्रमाभिघाता -जीर्णविरुद्धाध्यशनादिभिर-सृक् प्रकोप मापद्यते ।

यस्माद्रक्तं विना दोषैर्नैकदाचित् प्रकुप्यति ।
तस्मात्तस्य यथादोषं कालं विद्यात् प्रकोपने

वातादिदुष्टस्य रक्तस्य लक्षणमाह—

तत्र फेनिलं, अरुणं, क्षणं, परुषं, तनु शीघ्रमवस्कन्दि च 'वातेन दुष्टम्' नीलं पीतं हरितं श्यावं विस्रं अनिष्टं पिप्पीलिकामक्षिकाणा अवस्कन्दि च 'पित्तदुष्टम्'। गैरिकोदकप्रतीकाशं सिग्धं शीतलं बहलं पिच्छिलं चिरस्रावि, मांसपेशीप्रभम् 'श्लेष्मदुष्टञ्च' सर्व्वलक्षणसयुक्तं काञ्जिकाभं विशेषतो दुर्गन्धि च 'सन्निपातदुष्टम्' द्विदोषलिङ्गं संसृष्टं। 'शोणितक्षये' त्वक्पारुष्यं अल्पशोतप्रार्थना, शिराशैथिल्यञ्च। 'मांसक्षये' स्फिग्गण्डोष्ठोपस्थोरुवक्ष कक्षापिण्डिकोदर--ग्रीवाशुष्कता रौक्ष्यतोदौ गात्राणां सदन धमनीशैथिल्यञ्च 'मेदःक्षये' श्लीहाभिवृद्धिः सन्धिशून्यता रौक्ष्य' मेदुरमांसप्रार्थना च 'अस्थिक्षये' अस्थितोदः दन्तनखभङ्गः रौक्ष्यञ्च।

'मज्जक्षये'ऽल्पशुक्रता, पर्व्वभेदोऽस्थिनिस्तोद, अस्थिशून्यता च। 'शुक्रक्षये' मेढ्रवृषणवेदना, अप्रवृत्तिर्मैथुने, चिराद्वा प्रसेकः ससेके चाल्परक्तशुक्रदर्शनञ्च *

'रसोऽतिप्लव.' हृदयोत्क्लेश', प्रसेकश्चापादयति 'अति वृद्ध रक्त' रक्ताङ्गाक्षतां सिरापूर्णत्वञ्च 'अतिवृद्धं मांस''' स्फिग् गण्डौष्ठोपस्थोरुवाहुजङ्घासु वृद्धिं गुरुगात्रताञ्च मेद.'

---

* दोषधातु विक्षयविज्ञानार्थं देयमन्नादिकं यथा—

यवान् मुद्ग न् हरेणुञ्च कक्षञ्च लघुभोजनम् अथाथ कटसिक्तञ्च 'यवाग्वौदनौ'ऽभिवाञ्छति सिक्थम यवु क्त्वा दिविष्ट मभिक्षसि तथा मांसु मुद्ग यूषञ्च 'पित्तक्षीण'स्तथा दधि मांस मस्थि यकृ च्छमाऽऽ गुडगुकणि च 'श्लेष्मक्षीणो'ऽभिवाञ्छति क्षीरञ्चप्रदधीनि च प्रभूतमाक्षिकं मन्थं मधुसर्पिर्गुडोदकम् अन्नञ् मांस यवागूञ्च रक्तक्षीणो'ऽभिकाङ्क्षति द्राक्षादाडिमयूषाणि सर्व्वेऽम्लरसाश्च। रक्तसिक्तानि मांसानि रक्तक्षीणो'ऽभिकाङ्क्षति अन्न मि क्षुसिद्धानि तथा मृदूनकानि च स्थूलसाद्यादमांसानि मांसक्षीणो ऽभिकाङ्क्षति मेद सिक्तानि मांसानि यथा नवीदकानि च मद्यान दधि विशेषेण 'मेद क्षीणो'ऽभिकाङ्क्षति रसान् सुमिश्र मृ सस्नेहानि मांसानीक्षुविकाङ्क्षति। 'अस्थिक्षीण मन्नं मांस मज्जास्थ्यर्थञ्च मयूरजाम। स्वप्न स्नेहयुक्त द्रव्यं 'मज्जक्षीणो ऽभिकाङ्क्षति मयूरकुक्कुटाण्ड मि क्षुसारसयोस्तथ वाराह भूपीदयाम्भ च 'शुक्रक्षीणो ऽभिकाङ्क्षति यम नी मक्षकाण्ड मि प्राणानि विविधानि च वायुर् मांसरसञ्च 'रक्त' क्षीणो ऽभिकाङ्क्षति। पैयमिक्षुरसं क्षीर सगुड वदरोदक मूत्र क्षीणो ऽभिकाङ्क्षति पयस्यिकाणि च अभ्यङ्ग माहुं मत्र सिरातप्रयनासनम् गुरुप्राय रसञ्चैव सर्व्वदक्षीणो भिक ङ्क्षति कन्दमूलफलानि मि विदाहीनि गुरूणि च फलमांसानप मांसि सो ष्णस्यान्नं वलप्रदम् मद्य मा-विषराहामां रसौ साज्यौ सशूलकान्। वसामज्ज्यप्रकाराणादीम् क्षीरञ्च गर्भपरिक्षये। यवप्राज्यमसांसानि गोक्षीरं शर्करं तथा आसवं दधि मद्यानि क्षयेऽन्नस्य' वाञ्छति

स्निग्धाङ्गतां उदरपार्श्वलब्धिं कासश्वासादीन् दौर्गन्ध्यञ्च। 'अतिवृद्ध' अस्थि' अध्यस्थोन्यधिदन्तांश्च 'अतिवृद्धः मज्जा' सर्व्वाङ्गिनेत्र गौरवं। 'अतिवृद्धं शुक्रं' शुक्राश्मरी मतिप्रादुर्भावञ्च। 'अति वृद्ध' आर्त्तव' अङ्गमर्द्दं अतिप्रवृत्तिं दौर्गन्ध्यञ्च

धातूनां क्षीणानाञ्च पुरीषादीनां लक्षणान्याह—

'पुरीषक्षये' हृदयपार्श्वपीड़ा सशब्दस्य च वायोरूर्द्धगमन' कुक्षौ सञ्चरणञ्च। 'मूत्रक्षये' वस्तितोदः, अल्पमूत्रता च। 'स्वेदक्षये' स्तब्धरोमकूपता, त्वक्शोषः स्पर्शवैगुण्यं स्वेद-नाशश्च

'अतिवृद्ध' पुरीषं' आटोपं कुक्षिशूलञ्च 'अतिवृद्धं' मूत्रं' मूत्रवृद्धिं मुहुर्मुहुः प्रवृत्तिं वस्तितोदं आध्मानञ्च 'अतिवृद्धः स्वेदः'—त्वचो दौर्गन्ध्य' कण्डूञ्च

अथ निदानपञ्चकम्।

निदान-पूर्व्वरूप-रूपोपशय सम्प्राप्तिश्च व्याधेरुपलब्धिर्भवति तत्र निदानेन भविष्यंश्च भवंश्च भूतश्च व्याधिरनुमीयते पूर्व्वरूपेण भविष्यन्नेव व्याधिः लिङ्गेन भूत एव व्याधिः। उपशयेन भविष्यंश्च भवंश्च भूतश्च व्याधिः सम्प्राप्तिस्तु भवंश्च भूतश्च व्याधिः।

निदानादिभ्यः पञ्चभ्यः कार्त्स्न्येन व्याधिज्ञानं भवति न लोकेन ज्ञाते व्यधौ पुनरपरेण ज्ञाते कृतकरणत्वं। निदानेन हि

व्याधिर्भविष्यतीति ज्ञायते। वह्नना मिश्रनिदानलक्षणा व्याधीनां को व्याधिर्भविष्यतीति न निश्चयेन ज्ञायते तस्मात् पूर्व्वरूपादीनि वक्तव्यानि भवन्ति पूर्व्वरूपमात्रेऽभिहिते न व्याधिर्विशेषेण ज्ञायते तस्माद्रूपादीनि वक्तव्यानि भवन्ति रूपमात्रेऽभिहिते व्याधिर्न प्रतीयते साध्यासाध्यत्वविशेषश्च न ज्ञायते यदुक्तं "पूर्व्वरूपाणि सर्व्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया य विशन्ति विशत्यनं मृत्युज्वरपुरःसरः अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्व्वरूपाणि यं नरं विशन्त्यनल्पकल्पन तस्यापि मरणं ध्रुवं" पूर्व्वरूपरूपयोर्द्वयोरेवाभिधाने गूढलिङ्गव्याधिज्ञानं न भवति, तस्मादुपशयो वक्तव्यो भवति उक्तं हि 'गूढलिङ्गं व्याधिमुपशयानुपशयाभ्यां परीक्षेत" पूर्व्वरूपरूपोपशयेष्वभिहितेषु सङ्करादिभिर्विना दोषाणां मंशांशादितः कोपाद्यवधारणं न भवति तस्मात् संप्राप्तिश्च वक्तव्या भवति चतसृषु पूर्व्वं रूपरूपोपशयसंप्राप्तिष्वभिहितासु निदानेऽनभिहिते निदानविशेषजत्वेन न व्याधिर्ज्ञायते मन्तर्पणोत्थेऽपतर्पणं प्रयोजनमपतर्पणोत्थे मन्तर्पणमितेवं निदानपरिवर्ज्जनञ्चेति। तस्मात् पञ्चैव निदानादीनि कात्स्न्र्येन व्याधिज्ञानार्थं विज्ञानानि वक्तव्यानि भवन्ति (भास्करोदयी शोणितधर)

तत्र निदानमाह।

सेतिकर्त्तव्यताको रोगोत्पत्तिहेतुर्निदानं। यन्मते दोषेति कर्त्तव्यतारूपा संप्राप्तिरिष्यते तन्मते संप्राप्तिव्युदासार्थं

सैतिकर्त्तव्यताक इति पदं। तस्या दोषेति कर्त्तव्यतारूपाया इतिकर्त्तव्यतान्तराभावात्। यन्मते व्याधिजन्म संप्राप्ति स्तन्मते व्याधुत्पत्तिहेतु निंदानमिति लक्षणं। उभयत्रापि उत्पत्तिपदं अग्निहेतुपूर्वरूपादिव्यवच्छेदाय दं।*

स च हेतुरनेकधा तत्र (१) सन्निकृष्टो यथा—नक्तांदिनक्त॰-भुक्तांश्चा दोषप्रकोपस्य हेतवः, न ते चयादिकमपेक्षन्ते (२) विप्रकृष्टो यथा—'हेमन्ते निचितः श्लेष्मा वसन्ते कफरोग-कृत् किम्वा सन्निकृष्टो ज्वरस्य रूक्ष दिसेवा विप्रकृष्टो रुद्रकोपः। (३ व्यभिचारी यथा यो दुर्व्वलत्वाद् व्याधिकरणासमर्थ॰:। (४) प्राधानिको यथा—विषादिः।

(५) असात्मेन्द्रियार्थ॰संयोग-प्रज्ञापराध-परिणामभेदात् त्रिविधः तत्र असात्मेन्द्रियार्थ॰संयोगः अयोगातियोगमिथ्या-योगयुक्ताः शब्दरूपरसादयः ऐन्द्रियकव्याधिहेतवो भवन्ति

तत्र श्रवणार्थातियोगः अतिमात्रस्तनितपटहोत्क्रुष्टादीनां शब्दानां अतिमात्रश्रवणं 'श्रवणातियोगः' सर्व्वशोऽश्रवणं'

---

* नच दोषेतिकर्त्तव्यता निदान त्रिविधेषूक्तत्वाभावात् व्याध्युत्पत्तिहेतुर्निदानं दोषेतिकर्त्तव्यताया उत्पत्तिरूपेण तस्या उत्पत्तौ हेतु. सा भवति ; ततो न निद्दनम्। यदि सैतिकर्त्तव्यताको रोगोत्पत्तिहेतुर्निदानमित्युक्ता सैतिकर्त्तव्यताकपदेन दोषेति-कर्त्तव्यतारूपसमपि व्यवच्छिद्यते तदा वातादिहेतूनामाहारादीन मपि सैतिकर्त्तव्यताया इतिकर्त्तव्यतान्तराभावादनिदानत्वप्रसङ्गः हेतुत्व हि सव्यापारमेव भवतीति हेतुपदेन हेतो व्यापारस्य संग्रहात् व्याध्युत्पत्तिहेतुर्निदानम् दोष स्तु विषमा व्याधय एवेति तदव्यापारा न निदानमिति। भास्करोदये श्रीमद्गङ्गाधरः।

'अयोगः' परुषेष्ट विनाशोपघातप्रधर्षणभीषणादिशब्दश्रवणं 'श्रवणमिथ्यायोगः'।

अतिप्रभावतां दृश्यानां दर्शनं दृश्यानां अतिमात्रदर्शनं 'दर्शनातियोगः' सर्व्वशोऽदर्शनं 'दर्शनायोग.' अतिसूक्ष्मातिविप्रकृष्टरौद्रभैरवादद्भुतबिष्टवीभत्सविकृतादिरूपदर्शन 'दर्शनमिथ्यायोगः'

तथा रसानामत्यादान 'रसनातियोगः'। अनादानं 'रसनायोग' आहारविधिविशेषायतनानि प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थापयोक्तष्टमानि तेषां राशिवर्त्तमन्यथात्वेनाहारोपयोगः 'रसनमिथ्यायोगः'

तथातितीक्ष्णोग्राभिष्यन्दीनां गन्धानामतिमात्रघ्राण' घ्राणातियोगः' सर्व्वशोऽघ्राण' 'घ्राणायोगः'। पूतिदुष्टामेध्यक्लिन्नविषपवनकुणपगन्धादिघ्राण' 'घ्राणमिथ्यायोगः'।

तथातिशीतोष्णानां स्पृश्यानां स्नानाभ्यङ्गोत्सादनादीनाञ्चात्युपसेवनं 'स्पर्शनातियोगः' सर्व्वशोऽस्पर्शनं 'स्पर्शनायोग.' विषमस्थानाभिघातानुचिस'स्पर्शादयश 'स्पर्शनमिथ्यायोग.'

(६) अथ बुद्धेरयोगातियोगमिथ्यायोगास्तु धीधृतिस्मृति विभ्रंशः 'प्रज्ञापराधः' उक्तः तत्र धीधृतिस्मृतीनां अयोगातियोगमिथ्यायोगे अशुभानि कर्म्माणि आरभते, समयोगेन शुभानि तत् कर्म्म वाङ्मनःशरीरप्रवृत्ति तत्र धीधृतिस्मृतीनां समयोगाद् या वाङ्मनःशरीरप्रवृत्ति स्तत् कर्म्म शुभं स्वास्थ्यहेतुः, या चातियोगायोगमिथ्यायोगैस्तत्कर्म्माशुभं

रोगहेतु. (७) शीतोष्णवर्षंलक्षणः पुनर्हेमन्तशीतोष्णवर्षः संवत्सरः काल: । तत्रातिमात्रलक्षणः कालः 'कालातियोग' क्षीण-लक्षणः काल. 'कालायोग.', यथास्वलक्षण-विपरीतलक्षणस्तु काल: 'कालमिथ्यायोग' काल: पुनः परिणाम उच्यते (८) दोषहेतुर्यथा—स्वयप्रकोपप्रशमनिमित्ता यथर्तूत्पन्ना मधुराद्यः । (९) व्याधिहेतुर्यथा—मृल्लक्षणं पाण्डुरोगस्य कारणं' । यद्यपि मृदपि दोषं प्रकोपयतीव यदुक्तं चरके—'कषाया मारुतं पित्त मुषरा मधुरा कफं' इति तथापि तज्जैर्दोषे. पाण्डुरोग एवारभ्यते नत्वन्यो विकार इति व्याधिहेतुता भवति (१०) उभयहेतु-र्यथा वातरक्ते "हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्रितस्य" इत्यादि । तत्र यद्यपि दोषप्रकोपपूर्वकमेव व्याधिजननं तथापि दोषवद्व्याधावपि तस्य कारणत्वमिति बोधयति । तेन तत्र न व्याधिहरमात्रं भेषजं प्रयोज्यं किन्तूभयप्रत्यनीकं । (११) उत्पादको हेतुर्यथा—हेमन्तजो मधुररस कफस्य (१२) व्यञ्जको हेतुर्यथा तस्यैव कफस्य व्यञ्जको वसन्ते सूर्यसन्तापः । (१३) बाह्य हेतुर्यथा आहाराचारकालादिः । (१४) आभ्यन्तरहेतुर्यथा—दोषाः दूष्याश्च (१५) प्राकृतोहेतुर्यथा—वसन्ते श्लेष्मा शरदि पित्तं, वर्षासु वायुः । (१६) विकृतोयथा—वसन्ते पित्तं वायुर्वा, वर्षासु कफः पित्तं वा, शरदि कफो वायुर्वा अस्य प्रयोजनं सुख-साध्यत्वादि । यदुक्तं'—"प्राकृतः सुखसाध्यस्तु वसन्तशरदुद्भवः" । (१७) अनुबन्ध्यः प्रधानं (१८) अनुबन्धः अप्रधानं । यदाहचरकः —"खतन्त्रो व्यक्तलिङ्गो यथोक्तसमुत्थानोपशमो भवत्यनुबन्ध्यः, तद्विपरीतस्त्वनुबन्धः" । अस्य प्रयोजनं संसर्गजे व्याधौ

अनुबन्ध्यो विशेषेण चिकित्स्यः, अनुलम्बाऽविरोधेन (१८) प्रकृतिविकृतितो यथा—वातप्रकृतेर्वातरोगः कष्टसाध्यो भवति। कफपित्तप्रकृतेस्तु सुखसाध्यः (२०) आशयाप-कर्षतो यथा—यदा स्वमाशयस्थितमेव दोषं बलादाकृष्य वायुः स्थानान्तरं गमयति तदा समानस्थोऽपि स विकारं जनयति यदाह चरकः—"प्रकृतिस्थं यदा पित्तं मारुतः श्लेष्मणः क्षये स्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र विसर्पति" इत्यादि। अस्य प्रयोजनं वातस्यैव तत्र विगुणस्य स्वस्थानानयनं कार्यं नतु पित्तस्य ह्रासनं यै त्वेना पित्तस्य स्थानाकृष्टिं न विदन्ति दाहोपलम्भेन पित्तवृद्धिं मन्यमानाः पित्तं ह्रासयन्तः पित्त-क्षयलक्षणं रोगान्तर मेवोत्पादयन्त आतुरमतिपातयन्तीति भट्टारहरिचन्द्र.

पूर्वरूपमाह

भाविव्याधिबोधक मेव लिङ्गं पूर्वरूपमिति एव-कारेण निदानोपशययोः संप्राप्त्या दोषप्रतिकर्तव्यतारूपाणां व्यवच्छेदः। भाविपदेन रूपस्य, लिङ्गपदेन चक्षुरादिव्युदासस्तस्य घट-ज्ञानादेः साधारणत्वेनालिङ्गत्वात्। असाधारणं हि लिङ्गं भवति एतच्च पूर्वरूपमविद्यमानस्य व्याधेर्लिङ्गं भवतीत्यत्र। यथा विशिष्टमेघोदयो वृष्टेः।*

---

*पूर्वरूपस्य लक्षणमाह चरक'—'पूर्वरूपं प्रागुत्पत्तिलक्षणं व्याधेः' प्रागुत्पत्तौ जन्यस्य व्याधेरनुत्पत्तिकारणं लिङ्गं पूर्वरूपम् प्रकृपदेन् व्याधेरुत्पत्तिका लक्षणवचनस्य

रूपमाह *

उत्पन्नव्याधिबोधकमेव लिङ्गंरूपमिति लक्षणम् उत्पन्नपदं पूर्व्वंरूपव्यवच्छेदार्थं एवकारेण निदानसंप्राप्तिरूपशया व्यव-

---

च लक्षणं न पूर्वंरूपमिति। उत्पत्तिश्च त्रिकाला, प्रागुत्पत्तिर्यत्तं भावोत्पत्तिरतीतोत्पत्तिश्च प्रागुत्पत्तिस्तु यावान् व्यापार उत्पत्तौ भवत्यनुकूलस्तावतां व्यापाराणामुत्पत्त्यारम्भसमाप्तिपर्य्यन्तव्यापारात् पूर्व्वं यावद्व्यापार उत्पत्त्यनुकूलः सा प्रागुत्पत्तिर्भविष्यदुत्पत्तिस्तल्लक्षणं पूर्व्वंरूपम्। स्थानसंश्रये तल्लक्षणं भवति यद्व्याधिभावित्वानुमान, नतु यावदेव पूर्वं व्यापारजात तावदेव प्रागुत्पत्तिर्भवति उत्पत्तिफलेऽनुकूलत्व भावात् यथा तण्डुलपाके चेतत्कर्षण बीज-वपन तण्डुलकरणादिव्य पारो न पाकप्रागवस्थ व्यापार'। तण्डुलैर्यावत्कर्म निष्पाद्य तावतां कर्मणामनुकूलत्वेन सामान्यत्वात् पाकार्थंन्तु यत्तण्डुलानयन प्रक्षालनस्थाल्यारोपणादि व्यापारजात स भ विपाकानुकूलव्यापार. भविष्यत्पाक. विक्लित्ति-फलारम्भसमाप्तिपर्य्यन्त व्यापारो वर्त्तमानपाकव्यापार. विक्लित्तिनिष्पत्तिसम प्रुत्तर निष्ठत्तिव्यापारोऽतीतपाकव्यापार यदा तण्डुलानयन-प्रक्षालनादिकं करोति तदानुमीयते तण्डुलान् पक्ष्यतीति यदा तु क्रयविक्रय दिक करोति तदा मानुमीयते पक्ष्यतीति क्रियावधारणाभावात् क्षास्यति चूर्णयिष्यति चेतीत्रवमादयोऽनवधार्य्यक्रियासम्भवात् तथा दोषाणां स्थानसंश्रये यल्लक्षणं भवति तेनानुमीयतेऽसौ व्याधिर्भविष्यतीति यद' तु चयप्रकोपप्रसरलक्षणानि भवन्ति तदा मानुमीयते भविष्यत्यसौ व्याधिरिति, अवधार्य्यव्याधिप्रमाणजनकत्वात् अयादिलक्षणानाम्। (भास्करोदये श्रीमद्गङ्गाधरः)।

* रूपस्य लक्षणमाह चरक.—'व्याधे. प्रादुर्भूतलक्षण रूपम्'। तस्य प्रादुर्भूतैस्तुल्यलक्षणप्रयोगेनोत्पन्नव्याधिलक्षणं रूपमित्युक्तं, ननूत्पद्यमानस्य भविष्यतो वा न च यस्य व्याधेयद्रूपं तत् सर्व्वमेव जायमानस्याव्यक्तं वर्त्तते, यदेव व्यक्तता यत रूपमुच्यते प्रभादिभिरिति। तस्मा लिङ्गमव्यक्तमल्पत्व दव्याधीना तदयथायथम् तदेक

च्छिद्यन्ते तेषां उत्पन्नानुत्पन्नाव्याधिबोधकत्वात्। लिङ्ग-पदेन चक्षुरादेर्ग्रहणम्। यच्चासौ व्याधिजन्यरूपा संप्राप्तिस्तस्यते तस्या लिङ्गपदेन व्यवच्छेदः। नहि सा व्याधिज्ञाने लिङ्गं किन्तु कारणमात्रं ननु रूपेण व्याधिर्ज्ञायते नच रूपव्यतिरेकेण व्याधिरुपलभ्यते, यतो मिलिता अरुच्यादय एव ज्वर', कासाद्येकादशरूपाण्येव राजयक्ष्मा उच्यते नैवं तथाविध-दोषदूष्यसंमूर्च्छनाविशेषो ज्वरादिरूपोव्याधि स्तत्कार्य्यास्यारुच्यादयः किम्वा अरुच्यादय एव प्रत्येकशो रूपाणि तत्समुदायो व्याधिः यतः समुदायिभ्योऽन्य एव समुदाय',

---

व्यक्तता या रूपमित्यभिधीयते' इत रूपस्य लक्षणं यदुक्तं तदयुक्तम् सर्व्वं व्याधेरूपोपलक्षणाभावश्च। यद्धि भावी यथारूपेण प्रादुर्भूतं तत्तथा तद्रूपस्य लक्षणं रूपम्। तेन यथा सञ्चितो दोषस्तथा तस्य सञ्चितस्य दोषस्य लक्षणं रूप एवं यथा प्रकुपितो दोषस्तथा प्रकुपितस्य लक्षणं तस्य रूपम् एवं यथा प्रसृतो दोषस्तथा प्रसृतदोषस्य लक्षणं तस्य रूपमिति। तर्हि यस्य यसंश्रयी च दोषो यथा तस्य लक्षणं तस्य रूपं किन्तु भाविज्वरादोषां पूर्व्वरूप नतु रूपं प्रादुर्भूतलक्षण ज्वरादोषां एव जायमानो व्याधी यथाभूतस्य लक्षणं तस्य तथाभूतस्य रूप एवं जातस्य यथाभूतस्य यल्लक्षणं तत्तथाभूतस्य रूपमिति सर्व्वं व्याधेरूप सङ्गतम्। अत 'तदेव व्यक्तता याति रूपमित्यभिधीयते" इति लक्षणं सर्व्वं व्याधेरूपं सङ्गच्छते तथादयच्च। यस्त्वेतेन उपद्रवारिष्टयोरपि सङ्गतिं स्यादिति स्यादेव, उपद्रवोऽपि लक्षणसाध्य साध्यव्याधेरूपमेव। अरिष्टस्य भविष्यतो मरणस्य रूपमेव। प्रादुर्भूतलक्षणमिति य. प्रादुर्भूतः स लक्ष्यतेऽनेन तत् प्रादुर्भूतलक्षणम् लक्षण चतुर्विध (१) स्वरूपलक्षण (२) पूर्व्वलक्षणं (३) प्रेषवलक्षणं (४) सामान्यतोदृष्ट च लक्षण (१) यथा तेजोमयमूर्त्ति' अग्नि भूमयमूर्त्ति' भौमं स्वरमूर्त्तिः पृथिवी तथा खं दानरीक्षसन्तापसम्भ्रमलक्षणयोग्यलक्षणोक्तः देहेन्द्रियमन.सन्तापलक्षणो वा। गोसमकक्षस्यपुण्यसिद्धार्थकाद्यमेक-

यथा—खदिरतरूणां वर्त्म । अनेन तु राहोः शिरः शिलापुत्रस्य शरीरमितिवत्, असत्यपि भेदे भेदविवक्षया समर्थ्यन्ति । ननु विकारो दुःखमेवेति चरकवचनात् दुःखस्यात्मगुणस्य कथमरुचादिसमुदायत्वं, नैवं दुःखयतीतिदुःखमिति सूत्रमुपस्था दुःखहेतोर्ज्ञातुवैषम्यादे वर्त्याधित्वस्वीकारात् अरुच्यादयस्तु स्वरूपेण विकारा एव, यदा अन्यप्रतिपादका स्तदा लिङ्गानुच्यन्ते । यदाह चरकः—ज्ञानार्थं यानि चोक्तानि व्याधिलिङ्गानि संग्रहे । व्याधयस्ते तदात्वे तु लिङ्गानीष्टानि नाऽऽमया इति

रूपमांसाङ्कुरोऽर्थः गड्डकमूर्त्तिर्गुल्मः इत्येवमादि ज्वरादीनां स्वरूप रूपम् (२) स स पूर्व्वं प्रसिद्ध खेटापरोधादिस्वरूपो ज्वर दिर्यथोक्तनिदानरूपितत्व तादिना जन्यभाव स्तद्वातादिसहित एव देहे वेपथ्वादिलक्षणानि करोति मतु ज्वरो वातादिर्ज्वरादि र्वा । * ज्वरादिर्वातजादिरूपेण वेपथ्वादिना कार्य्येन लिङ्गेनानुमीयते इति पूर्व्ववत् कारणवत् कार्य्यमनुमितिलिङ्गमनुमानम् (२) शेषवत् कार्य्यवत् कारणं यथ्यानुमितिलिङ्गम् यथा बीजेन भविष्यत् फलमनुमीयते तथा निदानेन भविष्यद्व्याधिरनुमीयते तस्य प्रादुर्भूतस्य न लक्षणं यथा चेत्तबीजत्वं वारिसमुदायाङ्कुरो जायते तेनानुमीयते याद्दशोऽयं बीजो भविष्यति । स चाङ्कुरश्चेद् यथावद्वारिक्षित. स्यात् तदाग्र वर्द्धते विनश्यति वा तथा जातो व्याधिर्यत निदानेन तेन पुनरुपसेविसेनाग्र वर्द्धते अन्यथा स्थिरोऽथ वा वर्द्धते विनश्यति वा । इति शेषवदनुमानस्य कारणं वर्त्मानव्याधे र्लिङ्गम् (३) यथार्थं आदित्यो गतिमान् स्थानान्तरप्राप्तिदर्शनात् पुरुषवत् । यथा पुरुषो नैकस्थानस्थायी गतिमान् तथादित्योऽपि उदयादिक्रमेण स्थानान्तरप्राप्तिलिङ्गेन दृश्यते तस्मादगतिमान् एवमेव यो सतुर्वन्नसयति गात्रं क्रीडता वा पृच्छतो वा स धनुदण्डो वातरोगः । यश्च दण्डवत् स दण्डको वातरोगः । इति सामान्यतो दृष्ट लिङ्गमिति तत् स्व रूपं स्वरूप मलक्षण तदपि वर्त्म नस्य भेदाधक न च सामान्य क्रियाविरोधः । व्याख्यान्तरञ्च मत्करोदये द्रष्टव्यम् ।

उपशयमाह

हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम्
औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम्
विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृत'

हेतुर्वाह्य आभ्यन्तरश्च व्याधि ज्वरादि', एतयो हेतुरोगयो व्यस्तसमस्तयो विपर्यस्ता विपरीताः एतयारेव व्यस्तसमस्तयो विपर्यस्तार्थकारिणो निदानसमानधर्मणोऽपि प्रभावाद्रोग-प्रशमकारिण एवविधा ये औषधान्नविहारा भवन्त्याहाराच्चारा स्तेषामुपयोग माचरण सुखावहं सुखकर उपशयं विद्यात्

सम्यगव्याधिजदुःखोपशम हेतूपशयः सात्म्यमुपशय इति वा लक्षण' चरके आहाराचारहेशकाललक्षणादीनां द्रव्या-द्रव्याभूतानां औषधत्वनाभिधानात् एषामुदाहरणानि—

तत्र 'हेतुविपरीतमौषध' यथा—शीतजपीनउवरे शुण्ठ्याद्यष्टा' भेषजं भवति यथा श्लेष्मानिलजे उवरे रक्षोदन' विहारो यथा —दिवास्वप्नोत्थे कफे रात्रौ जागरणमिति

अथ 'व्याधिविपरीतमौषध' यथा—अतिसारे स्तम्भनं पाठादि तथा शिरोपी विष' क्षुत्ति खदिरं कुष्ठ' हरिद्रा प्रमेहमिति नैतै दोषमपेक्ष्य प्रभावाद्रोगप्रशमकारिण इति अन्न' यथा—अतिसारे स्तम्भन' मसूरादि। विहारो यथा—उदावर्ते प्रवाहणम् मल्लौषधिधारण वमनोपचार नियम-प्राय-श्चित्त-होम-गुरु-देवताभ्युपपादयोऽपि व्याधिविपरीता विहारा इति वाग्भटः।

अथ 'हेतुव्याधिविपरीतमौषधं' यथा—वातशोथे दशमूलं वातहरं सर्व्वशोथहरञ्च। अन्नं यथा—वातकफग्रहण्यां तक्रं, शीतवातोत्थे ज्वरे पेया, सा हि उष्णवीर्य्यत्वात् वातं हन्ति प्रभावाज्ज्वरञ्च। विहारो यथा—स्निग्धदिवास्वप्नप्रजातायां कफतन्द्रायां रूक्षं कफतन्द्राविपरीतं रात्रिजागरणमिति।

अथ 'हेतुविपरीतार्थकारीणि'।—औषधं यथा—पित्तप्रधान पच्यमाने व्रणशोथे पित्तकर उष्ण उपनाहः। अन्नं यथा—अत्रैव व्रणशोथे अन्नं विदाहि। विहारो यथा—वातोन्मादे त्रासनमिति

अथ 'व्याधिविपरीतार्थकारीणि'—औषधं यथा—छर्द्यां वमनकारकं मदनफलम्। अन्नं यथा—अतिसारे विरेचनार्थं विरेचनं क्षीरम् विहारो यथा—छर्द्यां वमनार्थं प्रवाहणम्।

अथ 'हेतुव्याधिविपरीतार्थकारीणि'—औषधं यथा—अग्निदग्धे उष्णोऽगुर्व्वादिलेपः, विषे विषं वा अन्नं यथा—मद्यपानोत्थे मदात्यये मदकारकं मद्यम्। विहारो यथा—व्यायामजनितसंमूढ़वाते जलप्रतरणरूपो व्यायाम इति। (१)

---

(१) हेतुविपरीतभैषज यथा—शीत सूर्य्यसन्तापजे शरीरदाहे शीतोशीतादि· भेषजम् आहारो—हिमवारिशर्करोदकपायसादि। विहारो—भूगृहे छायादिसेवनम् हेमन्ते शीतज्वरशीतवेपथु स्वप्नेषु वक्त्रातपसेवनम्। आहारो—मांसौदनादि'। विहारो—वक्त्रादिज्वरशीतवेपथुस्वप्नादिः। व्याधिविपरीतभैषज दीप्तज्वाधिचिकित्सिते यत् सर्व्वमुक्त कषाय चूर्णगुड़घृतादिकं आहारो—यावत् पथ्यं शालिषष्टिकादिकं विहारो—यावानुक्त व्यायामादिः उभयविपरीतभैषज—शोकादिजे ज्वरे शोकापहरण

संप्राप्तिमाह ।

दोषितिकर्त्तव्यतोपलक्षितं व्याधिजन्म संप्राप्तिः । *

दोषाणां चयप्रकोपप्रसरस्थानसंश्रयाः ।

सञ्चयञ्च प्रकोपञ्च प्रसरं स्थानमाश्रयम् ।
व्यक्तिं भेदञ्च यो वेत्ति दोषाणां स भवेद् भिषक् ।

भौषधं तत्सदृशद्रव्यप्रदानादि रौक्षे व्याधौ—स्नेहि ताद्वार उभयकरः स्नैग्धिक गरणजे व्याधौ—दिवास्वप्न-विहारौ, उभयकरौ, अथ हेतुविपरीतार्थकारि भौषध यथा—उष्णोऽगुर्व्यादिलेप आहारः—उष्ण दे शौ तोष्णसौकरदिङ्मूलसिद्धस्तु पयस । विहारस्तु—व्यायामजे रूक्षणे जलप्रतरणरूपो व्यायाम व्याधिविपरीत र्थकारि भौषधं वदुकफजच्छर्दौ मदनफल यमनकर व्याधिसमानधर्मो सप्रभ वार्द्रोऽप्रशमनम् । आहारस्तु—अतिस रे वातजे स्नौ विरेचनार्थम् विहारश्च—छर्दौ यमनकर प्रयोज्य । उभयविपरीत र्थकरि भौषध यथा—प्रियद्रव्यादर्शनजे चिन्ताज्वरे तत्सदृशद्रव्यदर्शनं आहारश्च अतिसारे सुप्त दिरिति भास्करोदये श्रीमद्गङ्गाधर

* अथ भविष्य धिबोधकं पूर्व रूप, प्रादुर्भूतसमानव्याधिबोधकं रूपं, भविष्यद्व्याधिबोधकं लिङ्गं, उत्पन्नव्याधिबोधक उपशयो भवति भवद्व्याधि-बोधकस्तु किं भवति ? अतीतव्याधिबोधकश्च कि स्यदित्यत्रो भवद्व्याधिबोधिका सम्प्राप्तिमाह—"सम्प्राप्तिर्जातिरागतिरित्यनर्थान्तरं व्याधे सा संख्याप्राधान्यविधिविकल्प-बलकालविशेषैर्भिद्यते (च. नि: १अ) संख्यादिव्यापारात्मिका सप्राप्ति र्वर्त्तमान-व्याधे विशेषधर्म्मं प्रापयति सम्प्राप्त्यवयवात्मिका सम्प्राप्तिरुत्पन्न वर्त्तमानं व्याधिं स्वरूपेण बोधयति दृष्टेन्द्रियमल.सन्तापलक्षणो ज्वर खेदावरोधसन्ताप-सम्मोहक्षयहर्षयोगपक्षणलक्षणो ज्वर इति अत्र भोरन्तरे उक्तलक्षणलक्षण तं यस्मि गुंश्च इति अपान दिषु मांस क्लेदोऽर्श इति इत्या यादृशलक्षणश्च व्याधिर्यादृशैर्लिङ्गै तं व्याधिं सत्तारूपाया. सम्प्राप्तेश्च विज्ञानाति अतस्तावान्तु व्याधि पूर्वरूपमिदानीमुपशमि

प्राकृतं पद्यं प्रकोपयाह—

वर्षौस्रोषधयस्तरुण्योऽल्पवीर्य्या, आपश्चाप्रसन्ना, चिरनिर्मल-प्राया। ता उपयुज्यमाना नभसि मेघावतते जलप्रक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातविष्टम्भिताग्नीनां विदह्यन्त, विदाहात् पित्तसञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयः शरदि प्रविरल-मेघे वियत्युपशुष्यति पङ्केऽर्ककिरणप्रविलापितः पैत्तिकान् व्याधीन् जनयति।

ता एवौषधयः कालपरिणामात् परिणतवीर्य्या वन्यवत्यो हेमन्ते भवन्ति। आपश्च प्रसन्ना स्निग्धा अत्यर्थं गुर्व्यः, ता उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वादुभानोः सतुषारपवनोपस्तम्भिन-देहानां देहिना मविदग्धाः स्नेहच्छैत्याद् गौरवादुपलेपाच्च श्लेष्मणः सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयो वसन्तेऽर्करश्मिप्रविलापित ईषत्स्तब्धदेहानां देहिनां श्लैष्मिकान् व्याधीन् जनयति

ता एवौषधयो निदाघे निःसारा रूक्षा अतिमात्रं लघ्वी भवन्त्यापश्च, ता उपयुज्यमानाः सूर्य्यप्रतापोपशोषितदेहानां

र्ज्यायते इत्येवं व्याधे र्ज्ञानविशेषे ज ते ज्ञानसाधनशेषो भवति तस्माद्दोषाति कर्तव्यताजन्यसमवायिकारणैक्यभावहेतुसमव य सम्प्रति नैसर्गिकदोषितिकर्तव्यताव्यतिरिक्तं केवलं सत्तारूप व्याधिजन्म सम्प्राप्ति सञ्ज्ञादिभि र्ज्ञाप्यमा ज्ञानस्य तथाविधजन्म-मात्रतोऽनुत्पत्ते। कश्चित्तु "यथा दुष्टेन दोषेण यथास्वानुविसर्पता निचितिरामय-स्यासौ सम्प्राप्तिर्जाति रागति." इत्याह, तन्नाऽऽगन्तुव्याधिषु न्यूनत्वात् नहि दोषाणां दुष्टिप्रसर्पणादिक मागन्तुजेष्वस्ति जातिस्तु स प्राप्तिरित्यनेन सर्व्वत्र रोगेषु समन्वयाच्चा-प्राप्तिरिति **भास्करोदये श्रीमद्गङ्गाधरः**।

देहिनां रौक्ष्यात्लघुत्वाद्दौग्ध्याच्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति। स सञ्चयः प्राप्नोति चात्यर्थं जलोपक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्षैरितो वातिकान् व्याधीन् जनयति। एव मेव दोषाणां सञ्चयप्रकोपहेतु रुक्ताः।

प्राकृतमुपशाममाह—

ऋतु पैत्तिकानां व्याधीना मुपशमो हेमन्ते, श्लेष्मिकाणां निदाघे, वातिकाना शरदि, स्वभावत एव।

सम्यक्त्वमिव विधिं दिक्षीऽप्यतिदिशन्नाह—

तत्र पूर्व्वाह्णे वामन्तिकं लिङ्गं, मध्याह्ने ग्रैष्मिकं, अपराह्णे प्रावृषेण्यं, प्रदोषे वार्षिकं, शारदमर्द्ध रात्रे प्रत्यूषसि हैमन्त मुपलक्षयेत्। एव महोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषोपचयप्रकोपोपशमैर्जानीयात्।

क्रमप्राप्त प्रसरमाह—

वातादीनां प्रकोपनानुरक्तान्येव तेषा प्रकोपात् कोष्ठतोद-सञ्चरणान्लिकापिपासापरिदाहान्नद्वेषहृदयोत्क्लेदाश्च जायन्ते (१) तत्र द्वितीयः क्रियाकालः

अत ऊर्द्धं प्रसर वक्ष्याम, तेषामेभिरातङ्कविशेषैः प्रकुपि-तानां पर्य्युषितकिण्वोदकपिष्टसमवाय इवोद्विक्तानां प्रसरा

---

(१) यद्यप्यत्र सामान्यतो वातादिप्रकोपलिङ्गान्युक्तानि तथाप्येतानि दोष-विशेषतो विभज्य प्रकोपलिङ्गानि विद्यात्। तत्र वातप्रकोपात् कोष्ठतोदसञ्चरणे भवत:। पित्तप्रकोपादम्लिकापिपासापरिदाहा भवन्ति श्लेष्मप्रकोपाद्धृद्रोग-हृदयोत्क्लेदावितरे। श्रीमद्गङ्गाधरः।

भवति। तेषां वायु र्गतिमत्त्वात् प्रसरणे हेतुः सत्यप्यचेतनेत्र स हि रजोभूयिष्ठो रजश्च प्रवर्त्तकं सर्व्वभावानाम्। यथा महानुदकसञ्चयोऽतिक्षुद्रः सेतु मवदार्य्यापरियोदकेन वाऽभिभ्रः सर्व्वतः प्रधावतेवं दोषाः कदाचिदेकशो द्विशः समस्ताः शोणितसङ्गिता वानेकधा प्रसरन्ति। एव प्रकुपितानां प्रसरताञ्च वायोर्विमार्गगमनाटोपौ, शोषशोषपरिदाहधूमायनानि पित्तस्य, अरोचकाविपाकाङ्गसादक्लेदाः श्लेष्मणो लिङ्गानि भवन्ति तत्र द्वतीयः क्रियाकालः।

अत ऊर्द्धं स्थानसंश्रयं वक्ष्यामः—

एवं कुपितास्तां स्तान् शरीरप्रदेशानागत्य ता स्तान् व्याधीन् जनयन्ति ते 'यदीदरसन्निवेश" (क) कुर्व्वन्ति तदा गुल्म विद्रधुदराग्निसङ्गानाहविसूचिकातिसारप्रभृतीन् जनयन्ति। 'वस्तिगता.' प्रमेहाश्मरीमूत्राघातमूत्रदोषप्रभृतीन् 'मेढ्रगता' निरुद्धप्रकाशोपदंशशूकदोषप्रभृतीन्। 'गुदगताः' भगन्दरार्शःप्रभृतीन् 'वृषणगता' वृद्धीः। 'अन्त्रजत्रुगता' स्त्रन्त्रजान् 'त्वङ्मांसशोणितस्थाः क्षुद्ररोगान् कुष्ठानि विसर्पाश्च। 'मेदोगता' ग्रन्थ्यपचय्वर्बुदगलगण्डालजीप्रभृतीन् 'पादगता.' श्लीपदवात शोणितवातकण्टकप्रभृतीन् 'सर्व्वाङ्गगता' ज्वर—सर्व्वाङ्गरोग-

---

(क) "उदरसन्निवेशे साधारणेऽपि विद्रध्यादिकार्य्यभेदो, ऽत्रापि स्थानस्य संश्रयभेदः सूक्ष्मो ज्ञेयः नह्येकस्मात् स्थान संश्रयात् एक जातिदोषकृताद् भिन्ना रोगा भवित्तुमर्हन्ति। एषमन्यत्रापि व्याख्येयम्"। चक्रपाणिः

प्रभृतीन् । तेषां मेवमतिसन्धिविष्टानां पूर्व्वरूपप्रादुर्भाव', तत्प्रतिरोगं वक्ष्यामः । तत्र पूर्व्वरूपगतेषु चतुर्थ क्रियाकालः

क्रमागतं व्याधिवृद्धिमाह—

अत ऊर्द्धं व्याधिदर्शनं वक्ष्यामः । शोफाव्युदयस्थिविद्रधि-विसर्पप्रभृतीनां प्रवृत्तलक्षणता ज्वरातिसारप्रभृतीनाञ्च । तत्र पञ्चमः क्रियाकालः

वक्तव्यमभिधाय मेदमाह—

अत ऊर्द्धमेतेषा मवदीर्णानां व्रणभावमापन्नानां षष्ठः क्रियाकालः । ज्वरातिसारप्रभृतीनाञ्च दीर्घकालानुबन्धः । अत्राप्रतिक्रियमाणेऽसाधुता मुपयान्ति

अथ व्याधि परीक्षा ।

तथाच व्याधिलक्षण'—'विकारो धातुवैषम्यं, तद्दुःख'योगो व्याधि रिति वा' तच्च दुःखं त्रिविधम्,—आध्यात्मिकं, आधि-भौतिकं, आधिदैविकं इति । तच्च सप्तविधे व्याधावुपनिपतति ते पुनः सप्तविधा व्याधयः । तद्यथा—(१) आदिबलप्रवृत्ताः, (२) जन्मबलप्रवृत्ता' (३) दोषबलप्रवृत्ताः (४) सङ्घातबलप्रवृत्ताः, (५) कालबलप्रवृत्ताः (६) दैवबलप्रवृत्ताः (७) स्वभावबल-प्रवृत्ता इति

तत्र (१) आदिबलप्रवृत्ता' ये शुक्रशोणितदोषान्वयाः कुष्ठार्श'ःप्रभृतयः । तेऽपि द्विविधा मातृजाः पितृजाश्च (२) 'जन्मबलप्रवृत्ता' ये मातुरपचारात् पङ्गुजात्यन्धबधिरमूक-

मिन्मिनवामनप्रभृतयो जायन्ते तेऽपि द्विविधा गर्भकृता दौहृदोपचारकृताश्च (३) 'दोषबलप्रवृत्ता' य आगन्तवो व्यसनमसुत्पन्ना मिथ्याहाराचारभवाश्च तेऽपि द्विविधा आमाशयसमुत्थाः पक्वाशयसमुत्थाश्च पुनश्च द्विविधा शारीरा मानसाश्च। त एते आध्यात्मिकाः (४) 'सङ्घातबलप्रवृत्ताः' य आगन्तवो दुर्व्यवस्थ बलवद्विग्रहात् तेऽपि द्विविधा. शस्त्रकृता व्यालादिकृताश्च एते आधिभौतिकाः। (५) 'कालबल प्रवृत्ता.' ये शीतोष्णवातवर्षाप्रभृतिनिमित्ता. ; तेऽपि द्विविधा व्यापन्नर्तुकृता अव्यापन्नर्तुकृताश्च (६) 'दैवबलप्रवृत्ता' ये देवद्वीहादभिशप्तका अथर्वनकृता उपसर्गकृताश्च तेऽपि द्विविधा विद्युदशनिकृता. पिशाचादिकृत श्च पुनश्च द्विविधा संसर्गजा आकस्मिकाश्च (७) 'स्वभावबलप्रवृत्ता.' क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयः तेऽपि द्विविधा कालकृता अकाल कताश्च तत्र परिरक्षणकृताः कालकृता अपरिरक्षणकृता अकालकृता। एते आधिदैविका' तत्र सर्व्वव्याध्यवरोध.

सर्व्वेषाञ्च व्याधीनां वातपित्तश्लेष्माण एव मूलं। तल्लिङ्गत्वात् दृष्टफलत्वात् आगमाच्च। यथाहि कृत्स्नं विकारजातं विश्वरूपेणावस्थितं सत्त्वरजस्तमांसि न व्यतिरिच्यन्ते एव मेव कृत्स्नं विकारजातं विश्वरूपेणावस्थितमव्यतिरिच्य वातपित्तश्लेष्माणो वर्त्तन्ते दोषधातुमलसंसर्गादायतनविशेषान्निमित्ततश्चैषां विकल्पा भवन्ति दोषदूषितेष्वत्यर्थं धातुषु संज्ञा क्रियते रसजोऽयं शोणितजोऽयं मांसजोऽयं मेदोजोऽयं मज्जजोऽयं शुक्रजोऽयं व्याधिरिति

तत्रान्नस्रजारोचकाविपाकाङ्गमर्द-ज्वर-श्वासास्यि -गौरव-च्छर्त्यपाण्डुरोग मार्गोपरोध -क्लाम्यं--घेरस्याङ्गमादाकान्तवल्लिपक्षित दर्शनप्रभृतयो 'रसदोषजा' विकारा.

कुष्ठ-विसर्प-पिड़का-मशक-गोलिका तिलकालक व्यङ्गेन्द्रलुप्त-श्लीपद-विद्रधि गुल्म-वातशोणितार्शोऽर्ब्युदाश्च मर्म्मसूदर-रक्तपित्त प्रभृतयो 'रक्तदोषजा' गुदसुखमेढ्रपाकाश्च ।

अधिमांसार्ब्बुदार्शोऽधिजिह्वोपजिह्वोपकुशगलशुण्डिकालजी-मासमङ्गातोष्ठ-प्रकोप-गलगण्डगण्डमालाप्रभृतयो मासदोषजा:

ग्रन्थिश्लक्ष्णगलगण्डार्ब्बुदमेदोजौष्ठप्रकोप मधुमेहातिस्थौल्यातिस्वेदप्रभृतयो 'मेदोदोषजा:'

अध्यस्थ्यधिदन्तास्थितोद-शूलक्षुनखप्रभृतयो ऽस्थिदोषजा' । तमोदर्शन मूर्च्छा--भ्रम पर्व्वस्थ्यलमूलारुजेम्मनित्वाभिष्यन्दप्रभृतयो 'मज्जदोषजा.' । क्लैव्याप्रहर्ष-शुक्राश्मरी शुक्रमेहशुक्रदोषादयश्च तद्दोषजा. त्वग्दोषा: 'सङ्कोऽतिप्रवृत्तिर्वामलायतनदोषा: । इन्द्रियाणामप्रवृत्तिर्वेन्द्रियायतनदोषा' इत्यवं समास उक्त' ।

ज्वरादिना सह वातादीना सम्बन्ध माह

भूयोऽत्र जिज्ञास्यं, किं वातादीनां ज्वरादीनाञ्च नित्य: संश्लेष: परिच्छेदो वा इति यदि नित्य. संश्लेष: स्यात् तर्हि नित्यातुरा: सर्व्व एव प्राणिन स्य: अथाप्यन्यथा वातादीनां ज्वरादीनाञ्चान्यत्र वर्त्तमानाना मन्यत्र लिङ्गं न भवतीति कृत्वा यदुच्यते वातादयो ज्वरादीनां मूलानीति तन्न अत्राख्यते । दोषान प्रत्याख्याय ज्वरादया न भवन्ति अथ च न नित्य:

सम्बन्धो, यथाहि विद्युदुल्कातडिदशनिवर्षाणि आकाशं प्रत्याख्याय न भवन्ति सत्यप्याकाशे कदाचिन्न भवन्ति अथच निमित्तत स्तत एवोत्पत्तिरिति । तरङ्गबुद्बुदादयश्चोदकविशेषा एव । वातादीनां ज्वरादीनाञ्च नाप्येवं संश्लेषो न परिच्छेदः शाश्वतिकः, अथच निमित्तत एवोत्पत्तिरिति

षड्विधोहि रोगानां विज्ञानोपायः तद्यथा—पञ्चभिः श्रोत्रादिभिः प्रश्नेन चेति तत्र श्रोत्रेन्द्रियविज्ञेया विशेषा रोगेषु व्रणास्रावविज्ञानीयादिषु वक्ष्यन्ते सफेनं रक्तमीरयन्ननिलः सशब्दो निर्गच्छतीत्येवमादयः स्पर्शनेन्द्रियविज्ञेयाः शीतोष्ण श्लक्ष्णाकर्कशमृदुकठिनत्वादयः स्पर्शविशेषा ज्वरशोफादिषु । चक्षुरिन्द्रियविज्ञेयाः शरीरोपचयापचयायुर्लक्षणवलवर्णविकारा दयः रसनेन्द्रियविज्ञेयाः प्रमेहादिषु रसविशेषा. घ्राणेन्द्रिय-विज्ञेया अभिष्टलिङ्गादिषु व्रणानामवणानाञ्च गन्धविशेषाः । प्रश्नेन च जानीयाद्देशं कालं जातिं सात्म्यं आतङ्कसमुत्पत्तिं वेदनासमुच्छ्रायं बलं दोषाग्नितां वातमूत्रपुरीषाणां प्रवृत्य-प्रवृत्ती कालप्रकर्षादींश्च विशेषान् । आत्मसङ्ज्ञेषु विज्ञाना-भ्युपायेषु तत्स्थानोयै र्ज्ञानीयात् ।

अथ प्रकृतिनिरूपणम् ।

शुक्रशोणितप्रकृतिं कालगर्भाशयप्रकृतिं मातुराहारविहार-भूप्रकृतिं महतोविकारप्रकृतिञ्च गर्भशरीर मवेक्ष्यते। एता हे येन येन दोषेणाधिकतमेनैकेनानेकतमेन वा समनुबध्यन्ते

तेन तेन दोषेण गर्भोऽनुबध्यते ततः मा सा दोषप्रकृतिरुच्यते मनुष्याना गर्भादिप्रवृत्ता। तस्माद् वातलाः प्रकृत्या केचित् पित्तलाः केचित् श्लेष्मला केचित् संसृष्टा केचित् समधातवः प्रकृत्या केचिद् भवन्ति

वातप्रकृतिलक्षणं—चलदृष्टिः, जागरूकः, स्फुटिताङ्गावयवः, सिरातनुगात्र, अतिरूक्षश्मश्रुनखकेश, अल्पकृत्सौहृदः, क्षुत्परुषः, द्रुतगतिरटनः, अनवस्थितात्मा, प्रततरुच्चाममिन्नमन्नाजर्जरस्वरः, शीघ्रसमारम्भक्षोभविकार, शीघ्रत्रासरागविरागः, अल्पस्मृतिः, शीतासहिष्णुः, अल्पापत्यः, अन्नादिकभोजनेच्छुः, संवेदनेनातिविमर्दनेन सौख्यं समागच्छति, सुप्ते नेत्राण्येषा 'ह्युत्तान्यचारूणि सूतापमान्युन्मीलितानीव भवन्ति शैलद्रुमांस्ते गगनस्थ यान्ति

पित्तप्रकृतिलक्षणं—बहुभुक्, उष्णद्वेषी, क्षिप्रकोपप्रसादः, मेधावी, निपुणमतिः, विरूढश्च वक्ता, प्रभूतव्यङ्गतिलकपिडकालकः, क्षिप्रवलिपलितखालित्यदोषः मृदुस्पर्शकपिलश्मश्रुलोमकेशः, तीक्ष्णाग्निः, क्लेशसहिष्णुः, प्रभूतसृष्टस्वेदमूत्रपुरीषः, अल्पशुक्रव्यवायापत्य', तिक्तरसानुभोजी, 'क्रोधेन मद्येन रवेश भासा रागं व्रजन्त्याशु विलोचनानि', सप्तः सन् कनकपलाशकर्णिकारान् सम्पश्येदपि च हुताशविद्युदुल्काः

श्लेष्मप्रकृतिलक्षणं—मधुरप्रियः सहिष्णु, अलोलुप', 'अल्प' स भुङ्क्ते बलवांस्तथापि', दृढवैरः, बलवान् प्रभूतशुक्र-

व्यवायाप्रत्य, मन्दचेष्टाहारविहार:, अशीघ्रारम्भ क्षीभविकार:, अल्पक्षुत्तृष्णासन्तापस्वेददोष:, प्रसन्नदर्शनानन:, प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वर:, निद्रातन्द्राप्रिय तिक्ताकटुष्णभोजी 'न च वाल्ये-प्यतिरोदनो न लोल:', 'प्रकृतीह्यसम्बोधा ह्यन्हसर्व्वगुणादये'।

सुश्रुतस्त्वाह—

प्रकृतिमिह नराणा भौतिकं केचिदाहु:
पवनदहनतोये: कीर्त्तित स्त्वागु तिस्र:

अथ वयोनिरूपणम्।

कालप्रमाणविशेषापेक्षिणो हि शरीरावस्था वयोऽभिधीयते तद्वय स्त्रिविधं बालं, मध्यं, ह्यन्हमिति तत्रोनषोड़श वर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधा: क्षीरपा: क्षीरान्नादा अन्नादा इति तेषु सम्बत्सरपरा: क्षीरपा, द्विसम्बत्सरपरा: क्षीरान्नादा', परतोऽन्नादा इति षोड़शसप्तत्योरन्तरे मध्यं वय: तस्य विकल्पो ह्यद्धियौवनं सम्पूर्णता क्षामिरिति तत्राविंशतेर्व्वृद्धि रात्रिंशतो यौवनं, आचत्वारिंशत: सर्वधात्विन्द्रियबलवीर्य्यसम्पूर्णता अत ऊर्द्धमीषत् परिक्षानि यावत् सप्ततिरिति सप्ततेरूर्द्ध क्षीयमानधात्विन्द्रियबलवीर्य्योक्षाह मह्नन्यहनि वलीपलितखालित्यजुष्टं श्वासकासप्रभृतिभिरुपद्रवैरभिभूयमानं सर्वक्रियास्वसमर्थम जीर्णागारमिवाभिह्यष्टमवसीदन्तं ह्यद्धमाचक्षते।

बाले विवर्द्धते श्लेषमा मध्यमे पित्तमेवतु।
भूयिष्ठ' वर्द्धते वायुर्ह्यद्धे तद्वीच्य योजयेत्।

अथ सात्म्यनिरूपणम्

सात्म्यानि तु देशजात्यृतुरोगव्यायामौदकदिवास्वप्नरसप्रभृतीनि प्रकृतिविरुद्धान्यपि यान्यबाधकराणि भवन्ति

यो रसः कल्पते यस्य सुखायैव निषेवितः
व्यायामजातमन्यद्वा तत् तस्यात्मेति निर्दिशेत्

तच्च सात्म्यं संक्षेपतः पञ्चप्रकारं—(१) देशसात्म्यं (२) रोगसात्म्यं, (३) ऋतुसात्म्यं, (४) औकसात्म्यं, (५) जातिसात्म्यञ्चेति

देशसात्म्यं रोगसात्म्यं यथा—

देशानामामयानाञ्च विपरीतगुणा गुणैः ।
सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञा येष्टितद्व्याधिमेव च
ऋतुसात्म्यन्तूष्णमेव चरकेण तस्यागितीयं

औकसात्म्यं यथा—

उपयोगे यदौचित्यादौकसात्म्यं तदुच्यते

जातिसात्म्यं यथा—

औचित्याद् यस्य यत् सात्म्यं देशस्य पुरुषस्य च
अपथ्यमपि तत्तस्य त्यजन् लभते सुखम् ।
वाह्लीका, पल्लवार्श्वोजाः शूलोका यवना, शकाः
मांसगोधूम मार्द्वीकशस्त्रवेश्यानरोचिताः
क्षीरसात्म्यास्तथा प्राच्या मत्स्यमांसाशिनो वैन्धवाः ।
अश्मकावन्तिकानान्तु तैलाज्यं सात्म्यमुच्यते
कन्दमूलफलं सात्म्यं विन्ध्यपुलयवासिनां

सात्म्यं दक्षिणतः पेया मद्यञ्चोत्तरपश्चिमे ।
मध्यदेशे भवेत् सात्म्यं यवगोधूमगोरसाः
तेषां तत् सात्म्ययुक्तानि भैषज्यान्यवचारयेत्
सात्म्यं ह्याशुबलं धत्ते नातिदोषञ्च वङ्गपि

अथ देशनिरूपणम् ।

देशस्त्वानूपो जाङ्गलः साधारण इति तत्र वह्वुदकनिम्नोन्नत नदीवर्षगहना मृदुशीतानिलो बहुमहापर्व्वतवृक्षो मृदसुकुमारोपचितशरीरमनुष्यप्राय, कफवातरोगभूयिष्ठश्चानूपः, आकाश समःप्रविरलाल्पकण्टकिवृक्षप्रायोऽल्पवर्षं प्रस्रवणोदपानोदकप्राय उष्णदारुणवातः प्रविरलाल्पशैल स्थिरक्षुद्रमृगरोरमनुष्यप्रायो वातपित्तरोगभूयिष्ठश्च जाङ्गलः । उभयदेशलक्षण साधारण इति

भवन्तिचात्र—

त्रिविधे देशे दोषप्रकृतिर्य साधारणस्य श्रेष्ठत्वमाह—

समाः साधारणे यस्माच्छीतवर्षांशमारुता
दोषाणा समता जन्तोस्तस्मात् साधारणोमतः ।

इदानी मनुगुणदोषदेशजरोगस्य च विगुणदेशजव्याधे चिकित्सितमाह—

न तथा बलवन्त स्यु र्जांगला वा स्वसाद्गताः
स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन् कोपमागताः

देशसम्बन्धस्य व्यभिचारतया सज्जन्यरोगशङ्कायां देशस्य सात्म्यसेवया भयं दर्शयन्नाह—

उचिते वर्त्तमानस्य नास्ति देशकृतं भयं
आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति ।

अथाङ्गोपाङ्गनिरूपणम् ।

शरीरं षड़ङ्गं । तच्च षड़ङ्गं शाखाश्चतस्रो मध्यं पञ्चमं षष्ठं शिरः इति शाखाश्चतस्र इति द्वौ बाहू द्वे सक्थिनी च

तत्र बाह्वोः प्रत्यङ्गानि यथा—अंसः, कक्षा, प्रगण्डः, कफोणि प्रकोष्ठ, मणिबन्ध., करभ', प्रपाणिः, पाणितलं, पाणिपृष्ठ मङ्गुलयश्च ।

सक्थ्नः प्रत्यङ्गानि यथा—वङ्क्षणः, ऊरु', जानु, जङ्घा, गुल्फौ, पादः, पादावयवास्तु—पार्ष्णि', पादतलं, पादपृष्ठ प्रपद मङ्गुलयश्च ।

मध्यस्यान्तराधेर्वा प्रत्यङ्गानि यथा—जत्रुणी, स्तनौ, वक्ष', पार्श्वे, सपृष्ठवंशं पृष्ठ', उदरं, क्षुक्षि., नाभिः, वस्तिः, कटिः, क्लिक, मेढ्रं नारीणाञ्चयोनिरिति

शिरसः प्रत्यङ्गानि यथा—तस्यान्तर्मस्तुलुङ्गं ललाट, भ्रुवौ, शङ्खौ, चक्षुषी, नासा, कर्णौ, गण्डौ, हनू, ओष्ठाधरौ चिबुकं मुखं, ग्रीवेति मुखावयवास्तु—दन्ता, दन्तवेष्टा, तालु, रसना, गलशुण्डिका, सूक्ष्मजिह्वा उपजिह्विका च । नेत्रावयवास्तु—वर्त्म', पक्ष्माणि, अपाङ्गः, कालीनिक' नीलवुद्बुदं (अक्षिगोलकम्), श्वेतभागः, दृष्टिः, कनीनिका, मण्डलानि, सन्धय., पटलानि च

वक्षस उपाङ्गानि यथा—हृदयं पुरोतत् फुस्फुस', क्लोम, अपस्तम्भौ च

उदरस्योपाङ्गानि यथा -महास्रोतः, ग्रीहा, यकृत्, अग्न्याशयः, वृक्कौ, वस्तिः (मूत्राशयः), गर्भाशयः स्त्रीणाञ्च

महास्रोतसोऽवयवा.—गल,, अन्ननाडी आमाशयः, यकृत्पो (पित्तधराकला पच्यमानाशयः), पक्वाशय. (उण्डुकः पुरोषोण्डुको वा) गुदश्च

तत्र 'अस.' भुजशिरः अंसभुजयोः सन्धि' 'कक्षा' असात् कूर्परं यावत् प्रगण्डः'। प्रगण्डप्रकोष्ठयो' सन्धिपृष्ठ' 'कफोणि.' कूर्परापरनाम मणिबन्धादूर्ध्वं कफोणिं यावत् 'प्रकोष्ठ.'। करप्रकोष्ठयोः सन्धि 'मणिबन्धः' मणिबन्धादाकणिष्ठ' करस्य बहिर्भागः 'करभ.' मणिबन्धात् अङ्गुल्यग्रं यावत् 'पाणि.' करापरनाम। करस्याग्रं 'प्रपाणि.' करस्योर्ध्वं रेखाङ्कितं 'पाणितलं'। तत्पश्चादुभागो 'पाणिपृष्ठ'' (१) अङ्गुष्ठस्तर्जनीचैव मध्यमाऽनामिका तथा कनिष्ठा चेति पञ्च स्यु. क्रमेणाङ्गुलयः स्मृताः।

तत्र श्रोणिसक्थ्नोः सन्धि 'वङ्क्षणः' वङ्क्षणजानुसन्धेर्मध्य-'ऊरुः'। ऊरुजङ्घयो. सन्धि 'जानु' जानुना गुल्फं यावत् जङ्घा जङ्घांघ्रिसन्धिग्रन्थी 'गुल्फौ'। जङ्घाचरणयोः सन्धि 'गुल्फसन्धि.'। गुल्फसन्धेरधः पादः। गुल्फस्याधः

---

(१) करमूले मणिबन्धो भुजमध्ये कूर्पर' कफोणिश्च तस्मादध. प्रकोष्ठः प्रगण्डक कूर्परांसमध्यं स्यात् परु स्यादङ्गुलीसन्धि. पर्व'सन्धिश्च कथ्यते। करस्याधः प्रपाणि स्यादूर्ध्वं करतल मृतम् राजनिर्घण्टु।

पादपश्चिमो भागः 'पार्ष्णि'. पादार्धं 'प्रपदम्' रेखाङ्कितो देशः 'पादतलम्' तत्पश्चाद्भागो पादपृष्ठम्'।

अक्षयोर्वंक्षसः सन्धौ 'जत्रुणी' समुदाहृतौ पार्श्वास्थिनि तु पर्शुका, पर्शुकाभिस्तृतं 'पार्श्व'म् 'नाभि.' स्यादुदराद्वर्त्तंस्ततोऽध 'वस्ति'रुच्यते उदरस्य दक्षिणवामभागौ 'कुक्षी' पृष्ठ वंशाधरे 'त्रिक'। शङ्खनाभ्याकृति'र्योनि'स्तावर्त्ता सा च कीर्त्तिता तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता। शेषं स्पष्ट।

'शङ्ख.' कर्णसमीपः स्यात् अधस्तादधरोष्ठस्य 'चिबुः' स्याच्चिबुकं तथा गण्डस्याधोभागो 'हनुः'। तालुर्वृन्तं सूक्ष्मजिह्वा घण्टिका लम्बिका च सा अस्याधा मूलजिह्वा स्यात् प्रतिजिह्वोपजिह्विका। नयनगोलकावरका निमेषोन्मेषाश्रयं पटलद्वयं 'वर्त्म उच्यते विद्याद्वयङ्गुलबाहुल्यं स्वङ्गुष्ठोदरसम्मितम्। द्व्यङ्गुलं सर्व्वतः सार्द्धं भिषङ् नयनवृन्त.' सुष्ठत्तं गोस्तनाकारं सर्व्वभूतगुणोद्भवम् वर्त्मरोमाणि 'पक्ष्माणि'। चक्षुःपुच्छस्याधो नेत्रान्तौ 'ऽपाङ्ग' नासामर्म्मोपनेत्रान्तः 'कालोनिक:' पञ्चभूतात्मिका 'दृष्टि' र्मसूरार्द्धदलोन्मिता

हृदय निरूपयति- -

स्तनयोर्मध्यमधिष्ठायोरस्यामाशयद्वारं सत्वरजस्तमसामधिष्ठानं 'हृदयं' नाम

मांसपेशीचया रक्तपद्माकारमधोमुखं
हृदयं तद्विजानीयात्

दशमूलशिराः हृत्स्थास्ता सर्व्वं सर्व्वतो वपुः ।
रसात्मकं हृहन्नाजः
'पूरीतत्' हृदयाच्छादकं मांसखण्डम्

श्रोणितं निरूपयति—

श्रोणिताज्जायते 'प्लीहा' वामतो हृदयादधः
रक्तवाहिशिरामूलं स शूलं ख्यातो महर्षिभिः

फुस्फुसस्य स्थानम् च—

हृदयाद् वामतोऽधश्च 'फुस्फुसौ' रक्तफेनजः ।
उदानवायोराधारः फुस्फुसः प्रोच्यते बुधैः ।

यकृतं निरूपयति—

अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद् 'यकृत' स्थितं
तच्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं श्रोणितजं मतम्

क्लोमस्थानमाह—

हृदयपार्श्ववर्त्ती मांसखण्ड' क्लोम (सायणः)
अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् 'क्लोम तिष्ठति
जलवाहिशिरामूलं तृष्णाच्छादनकृन्मतम् ।

अपस्तम्भावाह—

उभयतोरसो नाड्यौ वातवहे 'अपस्तम्भौ' नाम ।

वृक्कौ वर्णयति—

'वृक्कौ' कुक्षिस्थौ गोलकौ मरुदामलकतुल्यौ
आम्रफलाकृती इति धूर्त्तस्वामी ।

वस्तिं निरूपयति—

नाभिपृष्ठकटीसुष्कगुदवङ्क्षणशेफसां
एकद्वारस्तनुस्तत्रो मध्ये वस्ति' रधोमुखः

अलाब्वा इव रूपेण शिरास्नायुपरिग्रहः
अधोमुखोऽपि वस्तिर्हि मूत्रवाहिशिरामुखैः
जाग्रतः स्वपतश्चैव स निस्यन्देन पूर्य्यते ।
आमुखात् मल्लिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्य्यते नवः ।
घटोयथा तथा विद्धि वस्ति मूत्रेण पूर्य्यते ।

गर्भाशय वर्णयति—

स्त्रीणान्तु वस्तिपार्श्वगतो 'गर्भाशयः'
यथारोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः
तत् भस्यानां तथारूपा गर्भशय्या विदुर्बुधाः

पारवर्त्तितगर्भाया गर्भाशयपरिमृज्जिकीटि दर्शयन्नाह—

पित्तपक्वाशयमध्ये गर्भाशयो यत्र गर्भस्तिष्ठति ।

ग्रहणीं निरूपयन्न ह—

अन्नस्य पक्तृ पित्तन्तु पाचकाख्यं पुरेरितम् ।
दोषधातुमलादीनामुर्ध्वे त्वाग्नेयशासनम् ।
तदधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद् ग्रहणी मता ।
सैव धन्वन्तरिमतं कला पित्तधराश्रया
आयुरारोग्यवीर्य्यौजोभूतधात्वग्निपुष्टये
स्थिता पक्वाशयद्वारि भुक्तमार्गार्गलेव सा ।
भुक्तमामाशये कृत्वा सा विपाच्य नयत्यधः ।
बलवत्यबलात्यन्न माममेव विमुञ्चति
ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीबलः ।
दूषितेऽग्नावतो दुष्टा ग्रहणी रोगकारिणी ।

मल स्रोतसोऽवयवानाह –

एकमेव महास्रोतो मुखाद्गुदं यावत् तिष्ठति रूपावस्थान-विशेषान्नामान्तरञ्च लभते आमाशयादिकम् तत्र तालुनो-ऽन्ननाड़ी यावद् 'गल' गलादधस्तादामाशययोर्द्वं यावत् 'अन्न-नाड़ी'। अन्ननाड्या अधस्ताद् ग्रहणग्रर्द्वं यावत् 'आमाशय:'। आमाशयादधस्तात् पक्वाशययोर्द्वं यावद् 'ग्रहणी' पित्तधराकला पच्यमानाशय. क्षुद्रान्त इत्यनर्थान्तरम। पच्यमानाशयादधस्तात् गुदोर्द्वं यावत् 'पक्वाशय' उण्ड्क:स्थूलास्त्र: पुरीषोण्डूको मलाशय इत्यार्थान्तरम् स्थूलान्त्रप्रतिबद्धो 'गुदोताम—

गुदस्यावयव नाह—

गुदस्य मानं सर्व्वस्य सार्द्धं स्याच्चतुरङ्गुलम्
तत्र स्युर्व्वलयस्तिस्र. शङ्खावर्त्तनिभास्तुता:
प्रवाहणी भवेत् पूर्व्वा मार्द्धाङ्गु लमिता मता
उत्सर्ज्जनी तु तदध: सा मार्द्धाङ्गु लसम्मिता
तस्याध: सम्वरणीस्यादेकाङ्गुलसमा मता।
अर्द्धाङ्गु लप्रमाणं तु वुधैर्गुदमुखं मतम्
मलोत्सर्गस्य मार्गोऽयं पायुर्ह्रीह्वे विनिर्म्मित:।

दोषदूष्यनिरूपणे एतदपि पठनीयम—

वायु: पित्त कफश्चेति त्रयादोषा: समासत
धातवश्च मलाश्चापि दुष्यन्त्ये भियंतस्तत:।
वातपित्तकफा एते त्रयोदोषा इति स्मृत:
ते धातवोऽपि विहङ्गिर्गदिता देहधारणात्।
मलाश्च ते रसादीनां मलिनीकरणान्मता.

रोगविनिश्चयः ।

विश्वेशमष्टमूर्त्तिञ्च गणिषञ्च पुनर्वसम्
जनकं जनयित्रीञ्च शास्त्रादौ प्रणमाम्यहम्
रुजां विनिश्चये श्रीमन्माधवेन विनिर्मितेः
उपयुक्तमनुक्तं यन्निदानं तन्मयाऽऽकरम्
विलोक्य क्षुद्ररोगान्तमापूर्य्यते यथामति ।
तदैव सफलायासो गच्छेयु र्विबुधा यदि
सम्प्राप्य प्रतिसंस्कारमिमं रोगविनिश्चयम्

ज्वराधिकारः

ज्वरनिद्र नम ४—

मिथ्याहारविहारैश्च मिथ्यायुक्तै रसायनैः
मिथ्यातियुक्तैरपि च स्नेहाद्य. कर्म्मभिर्नृणाम्
विविधादभिघाताच्च रोगोत्थानात् प्रपाकतः ।
श्रमात् क्षयादजीर्णाच्च विषात् सात्म्यक्तुपर्य्ययात् ।
औषधीपुष्पगन्धाच्च शोकाच्चित्तप्रपीड़नात्
अभिचाराभिशापाभ्यां मनोभूताभिशङ्कया ।
स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाऽऽदितः ।
स्तन्यावतरणे चैव स्तन्यदोषे शिशोरपि ।

सर्व्वज्वरसाधारणमाह—

संसृष्टाः सन्निपतिताः पृथग्वा कुपिता मलाः ।

रसाख्यं धातुमन्वेत्य पक्तिं स्थानाग्निरस्य च
स्वेन तेनोष्मणा चैव कृत्वा देहोष्मणो बलम्
स्रोतांसि रुद्ध्वा संप्राप्ताः केवलं देहमुल्बणाः ।
सन्तापमधिकं देहे जनयन्ति नरस्तदा
भवत्यत्युष्णसर्व्वाङ्गो ज्वरितस्तेन चोच्यते
स्रोतसां सन्निरुद्धत्वात् स्वेदं न नाधिगच्छति
स्वस्थानात् प्रच्युते चाग्नौ प्रायश स्तरुणे ज्वरे ।

सन्तापकारित्वेन सर्व्वज्वराणामेकत्व दर्शयति—

एक एव ज्वरो ज्ञेयो यश्च सन्तापलक्षणः

अभिप्रायविशेषाज्ज्वरभेदमाह—

पुनश्च द्विविधो दृष्टो निजश्चागन्तुरेव च
भिन्न. कारणभेदेन निजः सप्तविधोमत. । (१)
आगन्तुरेक एव स्यात् व्यथासामान्यलक्षणः
पुनः कारणभेदेन स विज्ञेय श्चतुर्विधः
पुनः पञ्चविधोदृष्टो दोषकालबलाबलात् ।
सप्तत: सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ।
पुनराश्रयभेदेन धातूनां सप्तधा मतः ।
अन्तर्व्वेगो बहिर्व्वेगो द्विविध पुनरुच्यते
प्राक्कृतोवैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामक.
द्विविधो विधिभेदेन ज्वर· शारीरमानसः
पुनश्च द्विविधोदृष्टः सौम्यश्चाग्नेय एव च ।

---

(१) ज्वरोऽष्टधा पृथग्दृन्द्व सघ तागन्तुज स्मृतः ।

ज्वरस्याऽऽमाश्रयभाव—

ज्वरप्रत्यात्मिकं लिङ्गं सन्तापो देहमानसः (१)
वैचित्त्यं मतिरर्लानिर्मनसस्तापलक्षणम् ।
इन्द्रियाणाञ्च वैकल्यं देहसन्तापलक्षणम् ।

सर्व्वज्वराणां सामान्यपूर्व्वरूपमाह—

श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनस्रवः
इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु
जृम्भाऽङ्गमर्द्दौ गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
अप्रहर्षश्च शीतश्च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे
सामान्यतो (क)

वातादिज्वराणां विशिष्टपूर्व्वरूपमाह—

विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् ।
पित्तान्नयननयोर्दाहः कफादन्नारुचिर्भवेत्
रूपैरन्यतराभ्यान्तु संसृष्टैर्द्वन्द्वजं विदुः ।
सर्व्वलिङ्गसमवायः सर्व्वदोषप्रकोपजे

(१) स्वेदावरोध सन्तापः सर्व्वेन्द्रियस्य वा यथा यस्य रोगे च स यत्रो

व्यपदिश्यते

रोगविनिश्चय-प्रपूर्त्तिः—(क) चरकवाग्भटौ तु मात्र सन्तापात् इष्टानि भवानुक्तानि सामान्यपूर्व्वरूपाणि' यथ —अन्न अभिलाष, निद्राधिक्यम्, वैपुल्य भ्रम', जागरणम् दन्तहर्षः शब्दशीतासहत्वम्, अविपक्व दौर्ब्बल्यम्, भ्रम तृट् विष्मृतीर्दृष्टम्, अल्पप्राणता, आलस्यम्, दीर्घसूत्रता, गुरुगात्रं च क्षयमूषा, मालक्ष्य वाक्य सुखीपनभोजन क्लेशः, मधुरभोज्यपर्व च. अन्नलक्षणक प्रियता

वातज्वरलक्षणम् ह—

(क) वेपथुर्वेषमो वेगः कण्ठोष्ठपरिशोषणम्
निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ।
शिराहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं गाढविट्कता
शूलाध्माने जृम्भणञ्च भवत्यनिलजे ज्वरे ।

वातपित्तज्वरलक्षणमाह—

वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः
कण्ठौष्ठगुदनासानां पाकः स्वेदश्च जायते
प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छादाहौ मदस्तृषा ।
पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च

वातश्लेष्मज्वरलक्षणमाह—

स्तैमित्यं स्तिमितोद्वेग आलस्यं मधुराऽऽस्यता ।
शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च ।
गौरवं श्वेतसुत्क्लेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता
प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता ।

प्रपूर्व्विः—(क) अत्र नुक्तं 'न सज्वरनिदानम्'—व्याख्या वेगस्तम्भ रुग्ग्रह, व्यथाय, ग्लानि, शोक श्रोणिसन्धावः जागरणम् विषमशरीरन्यास । ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्व्वा ज्वरणान्ते दिवसान्ते, धर्म्मान्ते चरकवाग्भटोक्तानि वातज्वरलक्षणानि' अत्रानुक्तानि—पादसुप्तता, पिण्डिकोद्वेष्टनम्, सन्धिविश्लेषणम्, ऊरुसाद हनुग्रीवशङ्खशिरः कर्णग्रहण', शङ्खनिस्तोद', कण्ठास्यत्व पिपासा, शुष्कच्छर्दि शुष्ककास, उद्गारविनिग्रह., अरोचक अविपाक', भ्रम', प्रलाप, रोमहर्ष, दन्तहर्ष, क्षणाभिप्रायता च अत्रानुक्त पित्तज्वरनिदानम्—कटुकलवणाम्लक्षाराणा मभिसेवनम्,

तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहः स्वप्नाग्नि शिरोरुजा ।
कण्ठास्यशोषो वमथूरोमहर्षोऽरुचिस्तमः
पर्व्वभेदोऽतिवाक् जृम्भा वातपित्तज्वराकृतिः ।

वातश्लेष्मज्वरलक्षणम् ७—

स्तैमित्यं पर्व्वणाभेदो निद्रागौरवमेव च ।
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाऽप्रवर्त्तनम् ।
सन्तापो मध्यविगम वातश्लेष्मज्वराकृतिः ।

पित्तश्लेष्मज्वरलक्षणमाह—

लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा भेदः कासोऽरुचिस्तृषा ।
मुंहुर्मुंहुः स्तम्भस्वेदौ श्लेष्मपित्तप्रवर्त्तनम् ।
मुहुर्हृद्रो मुहुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः
सन्निपातज्वरस्यात स्त्रयोदशविधस्य हि ।*
लक्षणं प्रायशो दृष्टं वक्ष्यामि वै पृथक् पृथक

भोजनस्याजीर्णे तीक्ष्णऽऽतपसेवा, अग्निसन्तापः, विषमाऽऽहारः अतिश्रमः, ज्वरस्याऽभागमनमभिव्यञ्जयति—सुप्तस्य विदाहश्च शे मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा शरदि विशेषेण पित्तज्वरस्य 'अनुप्रलापलक्षणम्'—शीत भिप्रायेण, रक्तशीतलम्, रक्तकोष्ठीयम्, लि आमुलेगलाम्, अमुक 'कफज्वरभिदानम्'—स्निग्धगुरुमधुरपिच्छिलशीतान्नसेवनाना मतिशीतलम्, अव्याधाम ज्वरस्याभागमनमभिव्यञ्जयति—भुक्तमात्रे, पुनश्च पुनर्भोजने, मसलक शे च विशेषेण 'कफज्वरस्य अनुप्रलापलक्षणम्'—छर्दनाम, छर्दनोपशमेः एवंहिः तन्द्रा, शीतपीडका भ्रमश्च अधिष्ठन्ति, इत्याभिप्रायेण ।

* द्वयोर्मेलीक्ष्णे, षट्सुद्वीनिमध्याधिकेषु षट् । समस्तेषु विकारेषु सन्निपाता स्त्रयोदश

ष्ठग्लपैत्तीत्वणादीनाञ्च षड्दशभ्यां सम्प्रप्तस्वराः । लक्षणम् ७—

(क) भ्रम. पिपासा दाहश्च गौरव शिरसोऽतिरुक्
वातपित्तोल्वणे विद्यालिङ्ग मन्दकफे ज्वरे
शैत्यं कासोऽरुचिस्तन्द्रा पिपासादाहरुग्व्यथा ।
वातश्लेष्मोल्वणे व्याधौ लिङ्गं पित्तावरे विदुः ।
छर्दिः शैत्य मुहुर्हृल्लृष्णा मोहोऽस्थिवेदना ।
मन्दवाते व्यवस्यन्ते लिङ्गं पित्तकफोल्वणे
सन्ध्यस्थिशिरस शूल प्रलापो गौरवं भ्रम:
वातोल्वणे स्याद् ह्यनुगं तृष्णा कण्ठाऽऽस्यशोषता
रक्तविण्मूत्रता दाह: स्वेदस्तृड् बलसंक्षय:
मूर्च्छा चेति त्रिदोषे स्यालिङ्गं पित्तगरीयसि
आलस्याऽरुचिहृल्लासदाहवम्यरतिभ्रमै.
कफोल्वणं सन्निपातं तन्द्राकासैन चादिशेत्
प्रतिश्या छर्दिरालस्य तन्द्रारुच्यग्निमार्दवं
हीनवाते पित्तमध्ये लिङ्गं श्लेष्माऽधिके मतम्
हारिद्रमूत्रनेत्रत्वं दाहस्तृष्णा भ्रमाऽरुचि.
हीनवाते मध्यकफे लिङ्गं पित्ताऽधिके मतम् ।
शिरोरुग्वेपथुश्वासप्रलापच्छर्द्यरोचका: ।

प्रवृत्तिः— (क) समस्तस्य सन्निपातस्य च ज्वरस्य अयमनुक्त निदानं यथा— विषमाशनम्, अनशनम् ऋतुपरिवर्त्तनम् ऋतुस्य पक्ति, अस त्म्यगन्धाघ्राणं विषोपहतस्य उदकस्य पानम्, मिलीम्लयसलिलम् शुष्काम्लभक्षणं च, अनुचितभेषजगन्ध घ्राणम्, दुर्दिने पुरीवात अन्नपरिपक्त्तनम्

क्षीनपित्ते मध्यकफे लिङ्गं वाताऽधिके मतम् ।
श्रोतसां गौरवं तन्द्रा प्रलापोऽस्थिशिरोऽतिरुक् ।
क्षीनपित्ते मध्यवाते लिङ्गं श्लेष्माऽधिके विदुः ।
वर्च्चोभेदोऽग्निदौर्ब्बल्यं तृष्णा दाहोऽरुचिर्भ्रमः ।
कफक्षीने वातमध्ये लिङ्गं पित्ताधिके विदुः ।
श्वासः कासः प्रतिश्यायो मुखशोषोऽतिपार्श्वरुक् ।
कफक्षीने पित्तमध्ये लिङ्गं वाताधिके मतम् । (क)

त्रयोदशसन्निपातेषु सप्तमं दोषैस्त्रिभिरारब्धस्य ज्वरस्य लक्षणमाह—

क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा ।
सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने ।
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवाऽऽवृतः ।
तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ।
परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताऽङ्गता परम्
छर्दनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ।
शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा
स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः ।
क्षुत्त्वं नातिगात्राणां प्रसक्तः कण्ठकूजनम्
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम्
मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ।

(क) प्रपूर्त्तिः—दोषतारतम्येन धात्वन्यतमभेदेन च सन्निपातस्वरूपभेदानामानन्त्यादिह भालुकितन्त्रोक्तानां शीघ्रकारिविष्णुरथमर्यादीक्षाकल्पकथितेषु कल्पगुणेदानीं सम्यक् पठित्वा लक्षणादिलक्षणं नीत्वम् ।

चिरात् पाकस्य दोषाणां सन्निपातज्वराकृति (क)

सन्निपातस्यासाध्यतालक्षणसाध्यतालक्षणम् ह —

दोषे विवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः
सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा

मोक्षवधयोः पित्तां विदोषमर्यादामाह—

सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपिवा
पुनर्धोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा
(ख) सप्तमी त्रिगुणा चैव नवम्येकादशी तथा
एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च

सन्निपातोपद्रवमाह—

सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः
शोथः सञ्जायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते

अभिन्यासज्वरमाह—

त्रयः प्रकुपिता दोषा उरःस्रोतोऽनुगामिनः
आमाऽभिलुब्धा ग्रथिता बुद्धीन्द्रियमनोगताः
जनयन्ति महाघोरमभिन्यासं ज्वरं दृढम्
श्रुतौ नेत्रे प्रसुप्तिः स्यान्न चेष्टां काञ्चिदीहते
नच दृष्टिर्भवेत्तस्य समर्था रूपदर्शने
न घ्राणं नच संस्पर्शं शब्दं वा नैव बुध्यते ।

(क) प्रवृत्तिः—दिवा मह निद्रा निशि जागरणम्, महाखेदोऽति नैव वा, शीतनमनहास्य दिविक्षतेच्छाप्रवर्तनम्, पिण्डिका पार्श्वमूर्ध्वपर्व्वास्थिरुक्, मूत्रपुरीषयोरल्पश्च प्रवृत्ति रति वा, स्निग्ध ऽऽस्यसा, स्वरस च श्वेत्यतागुप्त सन्निपातज्वरलक्षणम्

प्रवृत्तिः—(ख) पित्तकफानिलबद्धा दशदिवसद्वादशाष्टसप्ताहात् हन्ति विमुञ्चति

शिरोलोठयतेऽभीक्ष्णं माहारं नाभिनन्दति
कूजति तुद्यते चैव परिवर्त्तन मीक्षते
अल्पं प्रभाषते किञ्चिदभिन्यास: स उच्यते (क)

अभिन्यासस्यैवस्य साध्यासाध्यत्वमाह—

प्रत्याख्यात: स भूयिष्ठ: कश्चिदेवात्र सिध्यति

आगन्तु चतुर्विधं विभज्य माह—

आगन्तुरष्टमो यस्तु स विज्ञेयश्चतुर्विध.
अभिघाताभिषङ्गाभ्यामभिचाराभिशापत: ।

अभिघातज्वरनिदानमाह—

प्रस्खलोष्ट्रक्षताकाष्ठमुष्टयरत्निततल्पिजै:
तद्विधैश्च हते गात्रे ज्वर: स्यादभिघातज:

वायु चिद्दोषजो धातुमलपाकात् धातुपाकाद्वन्ति मलपाकाच्चिसुप्यतीति व्यवस्थित-विकल्प उत्तरोत्तररोगहेतुत्वेनह निर्ग्रा शुद्ध दिधातुसंसर्गितभूतादिभा स च सप्तधा ज्ञेय. अन्यत्र मलपाक तथोर्जस्करणम्—निद्रानाशो हृदि स्तभो विष्टम्भो गौरवा-ऽरुचि. अरतिर्बलहानिश्च धातूनां पाकलक्षणम् दोषप्रकृतिवैषिष्ट्यं मलधातु ज्वर-दोषयो'। इन्द्रियाणाञ्च वैमल्य दोषाणां पाकलक्षणम्

प्रपूर्त्ति.—(क) 'स त्रिपातमभिन्यास तं शृणु च यदौजस' मिति वाग्भटवचनात् अभिन्यासहतौजसो सन्निपातादभिभी, सुश्रुतेन तु अमर्योऽयं पृथग् निर्दिष्टम् तथाच—नात्यर्थाशीतोऽत्यर्थोष्णो मान्तप्रेक्षो हतस्वर स्वरञ्जिश्च शब्दासहश्च स्वेदविण्मूत्रसङ्गोत: सास्रनिर्भुग्ननयनो भग्नभ्रूर्वी हतप्रभ' यसन मिपतित. शीतै प्रलापोपद्रवार्त' तमभिन्यासमित्याह हतौजसमथापरे 'भीक्ष्णो विरसमत्ति यस्य पित्तामिषसङ्क्षय त्। स गाढसम्मीलित ग्यो शयने स्यादचेतन । अपि जायत् स्वपन् अनुसन्धाय च प्रलापवान्। संक्षुष्टरोमा स्रस्ताङ्गोमन्दसत्त्व पवेदन. भीक्ष्णोमिरोधञ्च तस्य ज्ञेयात् कुशलो भिषक् ' माधवेन तु कस्यचित् तन्त्रस्य अभिन्यासज्वरलक्षणं लिखितम्।

अभिघातज्वरस्य सम्प्राप्तिम् आह—

तत्राभिघातजो वायुः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ।
सव्यथाशोथवैवर्ण्यं करोति सरुजं ज्वरम्

अभिषङ्गज्वरमाह—

कामशोकभयक्रोधैरभिषक्तस्य या ज्वरः
सोऽभिषङ्गो ज्वरो ज्ञेयो यश्च भूताभिषङ्गजः

विषाभिषङ्गज्वरम् आह—

विषद्रुताऽनिलस्पर्शात्तथान्यैर्विषसम्भवैः ।
अभिषक्तस्य चाप्याहुर्ज्वरमेकोऽभिषङ्गजम्

अभिचाराभिशापजज्वरम् आह—

(क) अभिचाराभिशापाभ्यां सिद्धाना यः प्रवर्त्तते
सन्निपाती ज्वरो घोरः स विज्ञेयः सुदुःसहः

कामादिज्वरानाह—

कामजे चित्तविभ्रंशः स्तब्धाऽलक्ष्यमभोजनम्
शोकजे बाष्पबहुलं त्रासप्रायं भयज्वरे
क्रोधजे बाहुसंरम्भं भूताऽऽवेशेत्वमानुषम् ।

विषक्तसंज्ञं गन्तुज्वरमाह—

श्यावाऽस्यता विषक्तते तथाऽतिसार एव च
भक्ताऽरुचिः पिपासा च तोदश्च च सह मूर्च्छया

आगन्तुज्वरेषु त्रियतदोषानुबन्धदर्शनायाह—

कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं त्रयोमलाः

प्रपूर्त्तिः—(क) अभिचारजस्य ज्वरस्य वाग्भटोक्तं लक्षणम्—तताभिचारिकैर्मन्त्रैर्हृदयमस्य तप्यते पूर्व्वं ततस्तो देहस्ततो विस्फोटटङ्कभमे । मदहमूर्च्छैरंसस्य पश्चाद्वर्द्धते ज्वरः ।

भूताऽभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः

कामादिजानामन्येषां रोगाणां लक्षणमाह —

कामादिजानामुद्दिष्टं ज्वराणां यद्विशेषणम्
कामादिजानामन्यषा रोगाणामपि तत् स्मृतम्

निजादागन्तोर्भेदेन धर्मीमाह —

ते पूर्वं केवलाः पश्चान्निजैर्व्याभिश्रलक्षणाः
हेत्वौषधविशिष्टाश्च भवन्त्यागन्तवो ज्वराः

शारीरमानसज्वरभेदोपदर्शने यद्यपि शारीरस्य देहमात्राश्रयत्वं मानसस्य मनोमात्राश्रयत्वं दर्शितं तथ्यपि रोगोत्पद्यमानं भयशोकादिधर्मो पेक्षं तथोर्देहमनसोश्च एकत्वं सम्पन्नमिति दर्शयितुमाह —

मनस्यभिहते पूर्वं कामाद्यैर्न तथाबलम् ।
ज्वरः प्राप्नोति वाताद्यैर्देहो यावन्न दूष्यति
देहे वाभिहते पूर्वं वाताद्यैर्न तथाबलम्
ज्वरः प्राप्नोति कामाद्यैर्मनो यावन्न दूष्यति ।

सन्ततज्वरस्य सनिदानं सम्प्राप्तिमाह —

स्रोतोभिर्विसृता दोषा गुरवो रसवाहिनि
सर्वगात्रानुगास्तब्धा ज्वरं कुर्वन्ति सन्ततम् ।

सन्ततज्वरे तिदोषीमर्यादां दर्शयति —

दशाहं द्वादशाहं वा सप्ताहं वा सुदुःसहः ।
स शीघ्रं शीघ्रकारित्वात् प्रशमं याति हन्ति वा

सन्ततज्वरस्य सुदुःसहत्वं हेतुमाह —

कालदूष्यप्रकृतिभिर्दोषस्तुल्यो हि सन्ततम् ।
निष्प्रत्यनीकं कुरुते तन्माज्ज्ञेयः सुदुःसहः ।

सन्ततस्य द्वादशाऽश्रयत्व दर्शयति—

यथा धातुं तथा मूत्रं पुरीषञ्चानिलादय ।
युगपच्चानुपद्यन्ते नियमात् सन्ततं ज्वरे

इतनमीषनविकल्पस्तु रसादीनामप्यशुद्धाशुद्धाधेति दर्शयितुमाह—

स शुद्धा वा प्यशुद्धा वा रसादीनामशेषत'
सप्ताहादिषु कालेषु प्रशमं याति हन्ति वा

यदा तु सीका शान्तस्तदा का विधेत्याह—

यदा तु नातिशुध्यन्ति न वा शुध्यन्ति सर्व्वश.
द्वादशैते समुद्दिष्टा' सन्ततस्याऽऽश्रयास्तदा ।

सन्ततस्य विसर्गस्वरूपमाह—

विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसेऽव्यक्तलक्षणम्
दुर्लभोपशम: कालं दीर्घमप्यनुवर्त्तते

विषमा विषमाऽऽरम्भक्रियाकालोऽनुषङ्गवानिति वाक्यार्थं भङ्गान्तरेणाह—

य: स्यादनियतात् कालात् शीतोष्णाभ्या तथैव च
आरम्भतश्च विषम: ज्वर: स विषम: स्मृत: ।
क्षयाणा व्याधिमुक्तानां मिथ्याऽऽहारविहारिणाम ।
अल्पोऽपि दोषो दूष्यादेर्लब्ध्वाऽन्वतमतो बलम्
सविपक्षो ज्वरं कुर्य्याद्विषमं क्षयवृद्धिभाक् ।
दोष. प्रवर्त्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बलो ।
निवर्त्तते पुनश्चैष प्रत्यनीकबलाबल:

सततज्वरमाह—

रक्तधात्वाश्रय: प्रायो दोष: सततकं ज्वरम्
स प्रत्यनीक: कुरुते कालल्लब्धिक्षयाऽत्मकम् ।
अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते ।

अन्येदुष्क ज्वरम ७—

कालप्रकृतिदूष्याना प्राप्येवाऽन्यतमाधिक्यम् ।
दोषो भिदीवह्ना रुद्ध्वा नाड़ीरन्यद्युष्क ज्वरम्
सप्रत्यनीक कुरुत एककाल मह्नि[ं]शम्

तृतीयकश्चतुर्थक ज्वर वाह ।
दोषोऽस्थिमज्जग: कुर्य्यात्तृतीयकचतुर्थकौ
तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थक. (क)

दोषोद्रे कविशेषेण तृतीयकप्रभ वम ह—

कफपित्तात्तिकग्राह्यो पृष्ठाद्यान्तकफाऽऽत्मक.
वातपित्तात्तिकरोग्राह्यो त्रिविध स्यात्तृतीयक

दोषोद्रे कविशेषेण चतुर्थकप्रभ वमाह—

चतुर्थको दर्शयति प्रभावं त्रिविधं ज्वर:
जङ्घाभ्या श्लैष्मिक पूर्व्व शिरस्तोऽनिलसम्भव:
विषमज्वर एवान्यस्तुर्थकविपर्य्यय (ख)
मध्येऽह्नी ज्वरयत्यादावन्ते च मुञ्चति

ज्वराणां मिश्रदोषाऽभ्यसे हेत्वा भम ह—

अधिशेते यथा भूमिं बीज काले च राहति

प्रपूर्त्ति[ं]ः—(क) तृतीयश्चतुर्थकयोर एकदोषज ह शास्त्रस ~—"वातादिधिक्यात् प्रवदन्ति तज्ज्ञ तृतीयश्च पि चतुर्थकश्च'

प्रपूर्त्ति[ं]:—(ख) 'कफस्थानिप वा दोषस्त्रिविधश्चतुर्थकाम् विपर्य्यय ख्याम् कुरुते विषम न् कृच्छ्रसाधनान्' इति सुश्रुतवाक्य' व्याचक्षाणो जेज्जड' मध्येष्वष्यतृतीयक-चतुर्थकमात्रस्य विपर्य्ययमुदाहरति

अधिशेते तथा धातु दोषः कालं च कुप्यति ।
स हृद्धिं बलकालञ्च प्राप्य दोषस्तृतीयकम् ।
चतुर्थकञ्च कुरुते प्रत्यनीकबलाच्चयात्

वातबलासकज्वरम ह—

नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनकस्तेन सीदति ।
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठा नरो वातबलासकी ।

प्रलेपकज्वरम ह—

प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च
मन्दज्वरविलेपी च सशीतं स्यात् प्रलेपकं
तथा प्रलेपको ज्ञेयः शोषिणा प्राणनाशनः
दुश्चिकित्स्यतमो मन्दः सुकष्टो धातुशोषकृत् ।

र त्रिज्वरम ह—

समौ वातकफौ यस्य हीनपित्तस्य देहिनः ।
तीक्ष्णो वा यदि वा मन्दो जायते त्रिकको ज्वरः ।

रसादिसप्तधातुगत विषमज्वर आगच्छह—

गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं कण्ठहृल्लासौ ।
रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यञ्चाऽस्योपजायते
रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दिर्नविभ्रमो
प्रलापः पिड़का तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम्
पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्टमूत्रपुरीषता
उष्मान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ।
मेदोऽस्थ्नां कूजन श्वासौ विरेकश्छर्दिरेव च ।

विक्षेपणञ्च गात्राणामितदस्थिगते ज्वरे
तमःप्रविशन्तं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा ।
अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्म्मच्छेदश्च मज्जगे
मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे
श्लेष्मसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः

सप्तधातुगतानां विषमज्वराणां साध्यासाध्यत्वमाह —

उत्तरोत्तरदुःसाध्याः पश्चात्साध्यो तु वर्ज्जयेत् ।

हारिद्रव ज्वर विषमज्वरमाह —

हरिद्राभैकवर्णाभस्तद्वर्णं यः प्रमेहति
स वै हारिद्रकोनाम ज्वरभेदोऽन्तकः स्मृत ।

शीतादिदाहादिज्वर माह—

त्वक्स्थौ श्लेष्माऽनिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ।
तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति न
करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च
तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः
क्षावितौ दाहशीतादिज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ
दाहपूर्व्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः ।

विषमज्वरविशेषमाह—

विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते
तेनाङ्गं शीतलं देहे चार्द्धश्लोष्णं प्रजायते
काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः ।
शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोः ।

औपत्यक मध्यसमुद्भवयोश्च ज्वरमाह—

औपत्यके मध्यसमुद्भवे च ज्वरे हितं पित्तहरं वदन्ति

'विषमज्वर'मुपक्रान्तयोर्' मपि दोषवशेन दर्शयति—

स चापि विषमो देहं न कदाचिद्विमुञ्चति
ग्लानिगौरवकार्श्येभ्यः स यस्मान्न प्रमुच्यते
वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते

तर्हि विषमिति गोपालभ्यस इत्याह—

धात्वन्तरस्था लीनत्वान्न सोष्मादुपलभ्यते
अल्पदोषेन्धनः क्षीणः क्षीणेन्धन इवानलः

जीर्णज्वरम ह—

त्रिसप्ताहव्यतीतस्तु ज्वरो यस्तनुतां गतः ।
श्लेष्माग्निसादं कुरुते स जीर्णज्वर उच्यते

व्रणिण उपद्रवभूत ज्वरम ह—

रोगाणान्तु समुत्थानाद्विदाहाद्गन्तुतस्तथा
ज्वरोऽपरः सम्भवति तैस्तैरन्यैश्च हेतुभिः ।
दोषाणां स तु लिङ्गानि कदाचिन्नातिवर्त्तते

अन्तर्व्वेगस्य ज्वरस्य लक्षणमाह—

अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा प्रलाप श्वसनं भ्रम.
सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्त्मोविनिग्रह
अन्तर्व्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत्

बहिर्व्वेगस्य ज्वरस्य लक्षणमाह—

सन्तापोष्माधिको बाह्यस्तृष्णादोनाञ्च मार्द्दवम्
बहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्व मेव च

ज्वरस्य मीमांसय भेदमाह—

वातपित्तात्मकः शीतमुष्णं वातकफात्मक.
इच्छतुभयमित्तु ज्वरो व्यामिश्रलक्षण.

वातपित्तज्वरे शीतामिमायतासुपपादयितुं च योगमाह [illegible] —

योगवाहः परं वायुः संयोगादुभयार्थकृत् ।
दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत् सोमसंश्रयात् ।

प्राकृतज्वरमाह—

कालप्रकृतिमुद्दिश्य निर्दिष्टः प्राकृतोज्वरः ।

शरदृतुवप्र कृतज्वरमाह—

वर्षास्वम्लविपाकाभिरद्भिरोषधिभिस्तथा
सञ्चितं पित्तमुत्क्लिष्टं शरद्यादित्यतेजसा ।
ज्वर सञ्जनयत्याशु तस्य चानुबल. कफ

वसन्तोद्भवप्राकृतज्वरमाह—

अद्भिरोषधिभि स्चैव मधुराभिश्चितः कफ. ।
हेमन्ते सूर्यसन्तप्तः स वसन्ते प्रकुप्यति ।
वसन्ते श्लेष्मणा तस्माज्ज्वर' समुपजायते ।
आदानमध्ये तस्यापि वातपित्तं भवेदनु ।

वसन्तशरदुद्भवयो प्राकृतज्वरयोर्भेदमीयता माह—

तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानात्मादुभयम् ।

वर्षौद्भवप्राकृतज्वरमाह—

वायुर्निदाघे रूक्षाभिरद्भिरोषधिभिश्चितः
शीतवातैरितो दुष्टः प्रावृषि जनयेज्ज्वरम् ।
विसर्गमध्ये तस्यापि श्लेष्मपित्तं भवेदनु ।

प्राकृतज्वराणां सुखसाध्यतादुःसाध्यतादिभिर्हेतुभिर्विशिष्टलक्षणमाह—

प्राकृतः सुखसाध्यस्तु वसन्तशरदुद्भवः
दुःसाध्यो वैकृतो ज्ञेयः प्राकृतश्चानिलोद्भवः

आमज्वरस्य लक्षणमाह—

लालाप्रसेको हृल्लासहृदयाशुद्धरोचकाः
तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता
क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः
आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम् ।

पच्यमानज्वरस्य लक्षणमाह—

ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्लथनं श्वसः ।
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ।

निरामज्वरस्य लक्षणमाह—

क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ।
दोषप्रवृत्तिरष्टाङ्गो निरामज्वरलक्षणम् ।

ज्वरस्य साध्यलक्षणमाह—

बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः

ज्वरस्यासाध्यलक्षणमाह—

हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्मर्म्मलक्षणः
ज्वरः प्राणान्तकृद् यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः । (क)

प्रपूर्त्तिः—(क) अथ किं नक्षत्रसमवयवेन ज्वरस्य साध्यासाध्यविभागोऽत्रोक्रियताम्, उत यथोक्तदोषलक्षणेन ? ब्रूमः—उभयथापि, यतो नक्षत्रं विविधमपि प्राक्तनस्य कर्म्मणो दैवाख्यस्य शुभरूपस्य, अशुभस्य, शुभाशुभरूपस्य च सौम्यक्रूरस्वभावसूचकम् । तत्र सौम्येन नक्षत्रेण शुभं क्रूरेण चाशुभं मध्यस्वभावेन च शुभा-

ज्वरः क्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घरात्रिक ।
असाध्यो बलवान् यश्च केशमोमन्तकज्वरः

गम्भीरज्वरलक्षणमाह—

गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया
आनद्धत्वेन चात्यर्थं श्वासकासोद्गमेन च

अपरमस ध्यानक्षणम ह—

आरम्भाद्विषमो यस्तु यश्च वा दैर्घरात्रिकः

शुभम् यतदुक्त भवति पुरातनकर्मोपशान्तत्वेन ज्वर सुखपथ्ये ऐहिककर्मोपथा-न्मिथ्याहारसेवनाच्च यथानिद न कुपितवात दिनोपेक्ष च । तदनयोर्दैनावस्थेम ज्वरस्य साध्यासाध्यविभागो व्यवस्थ प्य प्रत्यपादि च मुनिभिर्यथा—कदाचित् प्राक्तन-कर्मणो दैवाख्यस्य बलावलत्व, कदाचित् पुरुषकारस्येत्युभयथा ज्वरस्यमाधासाध्य-विभागो व्य व्य अतो नक्षत्रभेदेन ज्वरस्य स ध्यास ध्य ह्यत्रभागभटादाहृत्य निगदति—"आधानजन्मनिधनप्रत्यराख्यविपत्करे नक्षत्रे व्याधिरुत्पन्न श्चिराय मरणाय वा नरस्तु जात' षड़रात्रादश्विनीषु निवर्त्तते भरणीषु च पक्ष स्यात् समरुक्षत्रक्षिपासु च विमलरात्रादथवा रौद्रिण्य मष्टरात्रत एकादशाहा दिवस त् मृगे पुनर्वसौ पक्षात्तु मृत्युर द्रर्या त्रिपक्षे सप्तयोऽथवा पुष्यर्क्षे मासतो ज्वरोऽपैति तथोदग्रात् दिवसात् सप्तविण द वा षड्रात्रात् सप्त रुतोऽथवा पुष्यशेषासु मरण' स्थिरेऽपि मासात्तु च अयस्य श्व श्लेष्म श्रीति ष दशाहात्तथेन्मृत, । फल्गुन्योः पुर्व्वयो र्मूलारुयोरुत्तरासु दिनेऽष्टमे मघासु रौद्रे त्रिजे वा ज्वरः सीयत्यमुच्छरि रुतोऽश्विसार्पो गात्रिश्चित्र या मष्टमेऽथवा। पुनश्चित्रागमे स्वाती दशाहादथवा त्रिभि । पञ्चमे त्वथ विशाखासु त्रिभि मे ऽहनि निर्हिशेत् नवमेऽङ्गि नचैच्छान्ति रैति मत्रासात परम अनुराधा पञ्चमि मत्र रुद्रे वा द्वादशात् सुखम्। स्व स्थ दशाह मूलेन त्रिभमाद्रेऽथवा रवे पुर्व्वाषाढास नवमे ततोऽन्यासु तु मासत. अष्ट भिरथवा मासे श्रवभिष्ठ्यां भवेच्छमं श्व लेश्व ष ज्व-निष्टासु द्वादशाहेन रुणेषु च। षड्भि द्वादशाहि वा मृत्युर्भाद्रपदासु च स्वासु त्रिभम-द्धात् प्रथमो रेवतीषु च चतुर्थेऽहनि रात्रौ वा क्षेममित्याह भारवि

क्षीणस्य चातिरूक्षस्य गम्भीरो यस्य तृष्यति तम् ।
विसंज्ञस्तास्यते यस्तु शेते निपतितोऽपि वा
शीताहितोऽन्तरुष्णस्य ज्वरेण म्रियते नरः ।
यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि सङ्घातमूलवान्
वक्त्रेण चैवोच्छ्वसिति ं ज्वरो हन्ति मानवम्
हिक्काश्वासतृषायुक्तं मूढं विभ्रान्तलोचनम्
सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं मरं क्षपयति ज्वर
हतप्रभेन्द्रियं क्षीणमरोचकनिपीड़ितम्
मन्थरतोच्चवेगार्त्तं ज्वरितं परिवर्जयेत्

सदारुण ज्वरमुक्तिमाह—

दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पविड्भिदसंज्ञिताः ।
कूजनञ्चास्यवैगन्ध्य माक्षतिर्ज्वरमोक्षणे ।

भदारुण ज्वरमुक्तिमाह—

स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूः पाको मुखस्य च
क्षवथ्वान्नलिप्सा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ।
त्रिदोषजे ज्वरे ह्येतदन्तर्व्वेगे च धातुगे
लक्षणं मोक्षकाले स्यादन्यस्मिन् स्वेददर्शनम् ।

ज्वरस्योपद्रवमाह—

श्वासो मूर्च्छारुचिच्छर्द्दिस्तृष्णातिसारविड्ग्रहाः
हिक्काकासाङ्गभेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश ।

इदानीं ज्वरस्य सर्व्वरोगप्रधान्य दर्शयन्नाह—

व्यापित्वात् सर्व्वसंस्पर्शात् कृच्छ्रत्वादन्तसम्भवात्
अन्तको ह्येष भूतानां ज्वर इत्युपदिश्यते ।

अतीसाराधिकारः

अतीसारस्य प्रागुत्पत्तिमाह—

दीर्घसत्रेण वसतः पृषध्रस्य महात्मनः
आलभ्या पशवः क्षीणास्ततो गावः प्रकल्पिताः
तासामपक्वतानाञ्च गवामत्यर्थसेवनात्
असात्म्यत्वादथ व्याघ्रभयाच्चैव विशेषतः
अतिस्नेहाच्च संक्षोणो जाठरोऽग्निस्तदा किल।
अतीसरणादुत्पन्नो दोषधातुमलाश्रयः
अथ तेनैव कल्पेन सम्प्रत्येव महागद

अतिसारनिदानमाह—

गुर्व्यतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चापिभोजनैः।
क्षुधाशुष्कामिषासात्म्यतिलपिष्टविरूढकैः।
स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः।
शोकाद्दुष्टाम्बुमद्यातिपानैः सात्म्यक्षयैः।
जलाभिरमणैर्वेगविघातैः क्रिमिदोषतः।
नृणां भवत्यतिसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते।

अतिसारस्य संप्राप्तिं षड्विधस्यास्य—

संशम्यापां धातुरग्निं प्रदुष्टः प्रक्लिन्नाधः प्रणुन्नः। (क)
सरत्यतोवातीसारं तमाहुर्व्याधिं घोरं षड्विधं तं वदन्ति।

(क) प्रपूर्त्तिं—चरकोक्ता वातादयस्तिस्रो मात्राः सन्निदानाः समासेनिर्क्ष्यते।
वातजस्य—वातातपव्यायाम तिमात्रनिषेविणो रूक्षाल्पप्रमिताशनस्य तीक्ष्णमद्यव्यवायनित्यस्य

षड्विधत्व दर्शयति—

एकैकशः सर्व्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः ।

अतिसरपूर्व्वरूपमाह—

क्षुन्नाभिपायुदरकुक्षितोदः गात्रावसादानिलसन्निरोधाः
विट्सङ्ग आध्मानमथाऽविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ।

वातातिसार लक्षणमाह—

अल्पाल्पं शब्दशूलाढ्यं मारुतेनातिसार्य्यते ※
रूक्षं सफेनमच्छञ्च ग्रथितं वा मुहुर्मुहुः

उदावर्त्तयतश्च वेगाद् वायुः प्रकोपमापद्यत पक्वाशयोपसृत्यते स वाय कुपितोऽन्न मुपहते मूत्रखेदौ पुरीष शयमुपहत्य ताभ्यां पुरीष द्रवीकृत्यातीसाराय कल्पते पित्तस्य—पुन रम्ललवणकटुकक्षारोष्णतीक्ष्ण तिमात्रनिषेविण, प्रतप्ताग्निसूर्य्यसन्तापोष्णमारुतोपहत-गात्रस्य क्रोधिर्षापहुलस्य पित्तं प्रकोपम पद्यते तत् प्रकुपित द्रवत्वादुष्णमुपहत्य पुरीषाशयमाश्रितमौष्णत्वाद्द्रवत्वात् सरत्व च भित्वा पुरीष अतिसाराय कल्पते श्लेष्मणस्य तु गुरुमधुरशीतस्निग्धोपसेविण सम्पूरकस्याऽचिन्तयतो दिवास्वप्नपरस्यालसस्य श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते स स्वभावाद् गुरुमधुरशीतस्निग्ध स्वसोऽग्निमुपहत्य सौम्य-स्वभावात् पुरीषाशयमुपहत्योपक्लेद्य पुरीषमतिसाराय कल्पते अल्प दृतिस्वप्न अथवा-प्यलारम्भाद् भयशोकचिन्ताद्वेगातियोगात्, शोषज्वर शोविकारातिकर्शनात् वा व्य प-नाभेस्त्रयो दोषा. प्रकुपिता भूय एवाग्निमुपहथ पक्वाशयमनुप्रविश्य अतिसारं सर्व्वदोष-लिङ्ग जनयन्ति

※ प्रपूर्त्तिः—अनुक्तलक्षणम्—वातातिसारस्य—विषमूत्र, अल्पकूजनम् शिथिलकण्ठ्यूरुसङ्ग पित्तातिसारस्य—उष्ण, वेगवत्, मांसधोयप्रख्यम्, तीक्ष्ण (मक्षि-काणामपसर्पणेन ज्ञेयम्) श्लेष्मातिसारस्य—वेगाग्रन्थी सृष्टविट्कोऽपि भूयः ।

तथा दग्धगुड़ाभासं सपिच्छापरिकर्त्तिकम्
शुष्कास्यो भ्रष्टपायुश्च हृष्टरोमा विनिष्टनन्

पित्तातिसारलक्षणमाह—

पित्तेन पीतमसितं हरितम् शाद्वलप्रभम्
सरक्तमतिदुर्गन्धं तृण्मूर्च्छादाहस्वेदवान्
सशूलपायुसन्तापं पाकवान्—

श्लेष्मातिसारलक्षणमाह—

श्लेष्मणा घनम्
पिच्छिलतन्तुमच्छेतं स्निग्धमंसं कफान्वितम्
अभीक्ष्णं गुरु दुर्गन्धं विबद्धमनुबद्धरुक् ।
निद्रालुरलसोऽन्नेच्छिड्डल्पाल्पं सप्रवाहिकम् ।
सरोमहर्षं, सोत्क्लेशो गुरुवस्तिगुदोदरः
क्षतेऽप्यक्षतसंज्ञश्च—

सन्निपातातिसारस्य लक्षणमाह—

सर्व्वात्मा कथ्यतेऽधुना
वराहस्नेहमांसाम्बुसदृशं सर्व्वरूपिणम्
अत्यर्थसाध्यमतीसारं विद्याद्दोषत्रयोद्भवम् ।

शोकजातिसारस्य रूपमाह—

तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाग्नेस्य
वायोष्मा वै वह्निमाविश्य जन्तोः
कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत्तस्य रक्तम्
तच्चाधस्तात् काकणन्तीप्रकाशम्

निर्गच्छेच्चैविड्मिश्रं श्लथित्वा
निर्गन्धं वा गन्धवच्चातिसार
शोकोत्पन्नो—

अस्य साध्यत्वमाह—

दुश्चिकित्स्योऽतिमात्रम् ।
रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः (क)

आमातिसारलक्षणमाह—

अन्नाजीर्णात् प्रद्रुता, क्षोभयन्तः
कोष्ठं दोषाः सम्यदुष्टाः सभक्तं ।
नानावर्णं नैकशः, सारयन्ति
शूलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति

षण्णामप्यतिसाराणां सङ्क्षेपेण द्वैविध्यमाह—

अतिसारः समासेन द्विधा सामो निरामकः ।
सासृग् निरस्र—

सर्व्वातिसाराणामामलक्षणं पक्वलक्षणञ्चाह—

स्तब्धे गौरवादप्सु मज्जति ।
सकृद्दुर्गन्धि साटोपविष्टम्भार्त्तिप्रसेकिनः
विपरीतो निरामस्तु कफात् पक्वोऽपि मज्जति

(क) प्रवृत्तिः—अत्र भयजातिस र. पठनीयः, तल्लक्षणं यथा—भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो द्रावयेच्छकृत् वायुस्तीऽतिसार्य्येत क्षिप्रमुष्णं द्रवं प्लवम् । वातपित्तसमैर्लिङ्गैराहुस्तदपि शोकतः

प्रदानी षट्सख्याधिकनिषेधार्थं मिसर णामतिसाराणा दोषभेद

धारभाविक ९—

शरीरिणामतीसारः सम्भूतो येन केनचित् ।
दोषाणामेव लिङ्गानि कदाचिन्नातिवर्त्तते ।
स्नेहाजीर्णनिमित्तस्तु बहुशूलप्रवाहिकः
विसूचिकानिमित्तस्तु चान्योऽजीर्णनिमित्तजः ।
विषाश्च. क्रिमिसम्भूतो यथास्वं दोषलक्षणः ।

असाध्यलक्षण माह

पक्वजाम्बवसङ्काशं यकृत्पिण्डनिभं तनु
घृततैलवसामज्जवेशवारपयोदधि-
मांसधावनतोयाभं कृष्णं नीलारुणप्रभम्
मेचकस्निग्धकपूरं चन्द्रकोपगतं घनम्
कृमिपूयमस्तुलुङ्गाभं सुगन्धि कुथितं बहु ।
तृष्णादाहतमःश्वासहिक्कापार्श्वास्थिशूलिनम् ।
संसृष्टदोषरतिसम्मोहयुक्तं पक्वबलोगुदम्
प्रलापयुक्तञ्च भिषग्वर्ज्यं येदतिसारिणम्
असंवृतगुदं क्षीणं दूराध्वातसुपद्रुतम्
गुदे पक्वे गतोष्माणमतिसारक्रिया त्यजेत्
श्वासशूलपिपासार्त्तं क्षीणं ज्वरनिपीड़ितम्
विशेषेण नरं हृद्रमतीसारो विनाशयेत्
शोफं शूलं ज्वरं तृष्णा श्वासं कासमरोचकम्
छर्दिं हिक्काञ्च मूर्च्छाञ्च दृष्ट्वातिसारिणं त्यजेत् ।

सान्त्रनिरन्नभेदेन सर्व्वातिसारान् विभज्य सम्प्रति पित्तातिसारस्यैवावस्थाविशे-

रक्तातिसारमाह—

पित्तक्लान्ति यदात्यर्थं द्रव्यान्यश्नाति पैत्तिके
तदोपजायतेऽभोक्तुं रक्तातिसार लक्षणः ।
ज्वरं शूलं तृषं दाहं गुदपाकञ्च दारुणम् ।

द्रवसरणसाधर्म्याादतिसाराधिकार एव प्रवाहिक मह—

वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं
नुदत्यधस्तादहिताशनस्य
प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाक्तं
प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

वातादिभेदेन प्रवाहिकालक्षणम ह

प्रवाहिका वातकृता सशूला
पित्तात् सदाहा सकफा कफाच्च
सशोणिता शोणितसम्भवा च
ताः स्नेहरूक्षप्रभवा मतास्तु

प्रवाहिकाया आमपक्वलक्षणमिदानीमाह—

तासामतीसारवदादिशेच्च
लिङ्गं क्रमञ्चामविपक्वताञ्च ।

अतिसारनिवृत्तिलक्षणमाह—

यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।
दीप्ताग्नेर्लघ्वकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः

ग्रहण्यधिकारः

ग्रहणीलक्षणमाह—

षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता ।
पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता ।
अन्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद् ग्रहणी मता
अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वां सृजति साप्यधः

अग्निदोषद् ग्रहणीदुष्टिं दर्शयति—

ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीश्रित
तस्मात् संदूषिते वह्नौ ग्रहणी सम्प्रदूष्यति

निवृत्तातिसारस्य ग्रहणीरोगोत्पत्तिमाह—

अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरक्षितात्मनः
भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत्

अतिसारग्रहणीरोगयो समानाभसत्वात् को विशेष इत्याह —

सामं पक्वन्निरामं वा जीर्णं येनातिसार्य्यते ।
सोऽतिसारोऽतिसरणादाशुकारी स्वभावतः ।

ग्रहणीदोषस्य स्वरूपं वर्णयन्नतीसारात् भूयो भेदमाह—

सामं सान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्वन्तु नैव वा ।
अकस्माद्वा मुहुर्वह्निरकस्माच्छिथिलं मुहुः ।
चिरकृद् ग्रहणीदोषः सङ्क्षयाच्चोपवेशयेत्

ग्रहण्याः सङ्ख्यामाह—

सा चतुर्धा पृथग्दोषैः सन्निपातात्च जायते ।

ग्रहण्यापूर्व्वरूपम ह—

प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात् पचनमल्लकः
प्रसेको वक्त्रवैरस्यमरुचिस्तृट् क्लमो भ्रमः
आनद्धोदरता छर्द्दिः कर्णशीड़ोऽल्पकूजनम्

ग्रहण्या सामान्यलक्षणमाह—

अथ जाते भवेज्जन्तु. शूनपादकरः कृशः
पर्व्वरुग्लौल्यहृट्छर्द्दिज्वरारोचकदाहवान्
उद्गारेक्षुक्षतिक्ताम्लतीक्ष्णधूमामगन्धिकम्
प्रसेकमुखवैरस्यतमकारुचिपीड़ित'

वातग्रहण्या विशिष्टहेतुमाह—

कटुतिक्तकषायातिरूक्षभुंदुष्टभोजनै'
प्रमिताशनात्यध्वविगनिग्रहमैथुनैः
मारुतः कुपितो वह्निं संछाद्य कुरुते गदान्

वातग्रहणीलक्षणमाह—

तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्लपाकं खराङ्गता
कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वन.
पार्श्वरुग्वङ्क्षणग्रीवारुग्भीक्ष्णं विसूचिका ।
हृत्पीड कार्श्यदौर्ब्बल्यं वैरस्यं परिकर्त्तिका ।
गृद्धिः सर्व्वरसानाञ्च मानसः सदनन्तथा ॥
जीर्णे जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ।
सवातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत्
पुनः पुनः सृजेद्यस्मे कासश्वासार्द्दितोऽनिलात् ।

पित्तग्रहण्या विशिष्टहेतुसंघातौ आह—

कटूजीर्णं विदाह्यम्लचारार्द्यः पित्तमुल्वणम्
आप्लावयद्ग्न्यनलं जल क्लेदमिवानलं

पित्तग्रहणीलक्षणमाह—

सोऽजीर्णं नीलपीताभः पीताभं सार्द्यते द्रवम्
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचिरुड्भिदं

श्लेष्मग्रहण्या विशिष्टहेतुमाह—

गुर्व्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात्
भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्ग्न्यग्नि कुपित कफः ।

तस्य लक्षणमाह—

तस्यान्नं पच्यते दुःख हृल्लासच्छर्द्यरोचका.
आस्योपदेहमाधुर्य्यं कासष्ठीवनपीनसा.
हृदयं मन्यते स्त्यानसुदर स्तिमित गुरु
दुष्टो मधुर उद्गारः मदनं स्रोव्वहर्षणं
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्च्चः प्रवर्त्तनम्
अङ्गशस्यापि दौर्ब्बल्यमालस्यञ्च कफात्मके ।

प्रकृतिसमसमवेतारब्धायास्त्रिदोषग्रहण्या हेतुलक्षणसंप्राप्तिदर्शनं आह—

पृथग्वातादिनिर्द्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे
त्रिदोष निर्द्दिशेदेवं तेषां वक्ष्यामि भेषजं

सर्वग्रहण्याः लक्षणमाह

अन्नवूजनमालस्यं दौर्ब्बल्य सदनन्तथा
द्रवं घनं सितं स्निग्धं सकटीवेदन शङ्कत्
आमं वहु सपैच्छिल्यं सशब्दं मन्दवेदनम्
पच्यासम्माह्यग्राह्या नित्यं वाप्यथ भुञ्जसि ।

दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ यान्तिं व्रजेच्च सा
दुर्विज्ञेया दुश्चिकित्स्या चिरकालानुबन्धिनी
सा भवेदामवातेन संग्रहग्रहणी मता ।

षटीयन्त्राख्यग्रहण्या लक्षणमाह—

स्वपतः पार्श्वयोः शूलं गलज्जलघटीध्वनिः ।
तं वदन्ति घटीयन्त्रमसाध्य ग्रहणीगदम् ।

ग्रहणीप्रभृतीनां सुदुस्तरत्वमाह—

वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः

अर्शोऽधिकारः

अर्शसां निरुक्तिमाह—

अरिवत् प्राणिनो रक्तं सकीलका विशसन्ति यत् ।
अर्शांसि तस्मादुच्यन्ते गुदमार्गनिरोधतः

अर्शसां सामान्यनिदानमाह—

यानसंक्षोभविषमकाठिनोत्कटकासनात् ।
वस्तिनेत्राश्मलोष्ट्रोब्जैतिलचेलादिघट्टनात् ।
भृशं शीताम्बुसस्पर्शात् प्रतनात्तिप्रवाहणात्
वातमूत्रशकृद्वेगधारणात्तदुदीरणात्
ज्वरगुल्मातिसारामग्रहणीशोफपाण्डुभिः
कर्शनाद्विषमाभ्यश्च चेष्टाभ्यो योषितां पुनः ।
आमगर्भप्रपतनात् गर्भक्लङ्गिप्रपीडनात्

उत्तरकालजानां अर्शसां संप्राप्तिमाह—

ईदृशैश्चापरैर्वायुरपानः कुपितो मलम्
पायोर्वलीषु संधत्ते तानभिष्यन्नमूर्त्तिषु (क)
जायन्तेऽर्शांसि—

अर्शसां पूर्वरूपमाह—

तत्पूर्वलक्षणं मन्दवह्निता
विष्टम्भः सक्थिसदनं पिण्डिकोद्वेष्टनं भ्रमः
सादोऽङ्गे नेत्रयोः शोफः शङ्खभेदोऽथवा ग्रहः।
कार्श्यमुन्नतबाहुत्वं कुक्षेराटोप एव च

गुदजानामसृग्दर्शसा सर्वदेहोपतापिलं सोपपत्तिकमाह—

निवर्त्तमानोऽपानो हि तैरधोमार्गरोधतः
क्षोभयन्निलानन्यान् सर्वेन्द्रियशरीरगान्
तथा मूत्रशकृत्पित्तकफान् धातूंश्च मार्गयान्
मुञ्चत्यग्निं ततः सर्वो भवति प्रायशोऽर्शसः
क्षीणो भृशं हृतोत्साहो हीनः श्यामोऽतिनिष्प्रभः।
असारो विगतच्छायो जन्तुजुष्ट इव द्रुमः

आविर्भावकालभेदात् शुष्कस्य विभेदाच्च सर्वेषामर्शसां समासतोऽष्टविधत्वम्—

सहजन्मोत्तरोत्थानभेदाद्द्वेधा समासतः
शुष्कस्रावविभेदाच्च—

(क) प्रपूर्त्तिः—यथोक्तैः, प्रकोपणैः, प्रकुपिता दोषाः, यथोक्तं प्रदूषणं, प्रधाम-धमनीरनु प्रपद्याऽधोगत्वा गुदमागत्य प्रदूष्य बलीः गोसप्रदेशान् जनयन्ति

गुदस्य प्रमाणमाह—

गुदः स्थूलान्त्रसंश्रयोऽर्धपञ्चाङ्गुल

वलीना नामवयःप्रमाणसन्निवेशानाह—

स्तस्मिंस्तिस्रोऽध्यर्धाङ्गुलाः स्थिताः
वल्यः प्रवाहणी तासामन्तर्मध्ये विसर्जनी
बाह्या सम्वरणी तस्या गुदौष्ठो वहिरङ्गुले ।
यवाध्यर्धप्रमाणेन रोमाण्यत्र ततः परम् । (क)
प्रङ्गावर्त्तनिभा वल्य उपर्य्यु परिसंस्थिताः
गजतालुनिभाश्चापि वर्णतः सम्यक्कीर्त्तिताः

सर्व्वार्शसां त्रिदोषजत्व दर्शयति—

अर्शांसि खलु जायन्ते नात्रिपातिकैस्त्रिभिः ।
दोषैर्दोषविशेषात्तु विशेषः कथ्यतेऽर्शसाम्

सहजार्शसां हेतुमाह—

तत्र हेतुः सहोत्थानां वलीवीजोपतप्तता. ।
अर्शसां वीजतस्त्विष्टु मातापित्रपचारतः
दैवाच्च ताभ्यां कोपो हि सन्निपातस्य नान्यतः

प्रसङ्गात् कुलजानां सर्वेषां व्याधीनामसाध्यत्वमाह—

असाध्यमेव माख्याता' सर्व्वे रोगाः कुलोद्भवाः

(क) प्रपूर्त्तिः —तत्र स्थूलान्त्रप्रतिसदमर्धपञ्चाङ्गुलं गुदमाह तस्मिन् वलय—स्तिस्रोऽध्यर्धाङ्गुलान्तरभूता' प्रवहणी विसर्जनी सम्वरणी चेति चतुरङ्गुलायताः सर्व्वास्तिर्य्यगेकाङ्गुलोच्छ्रिताः

सहजार्शसां लक्षणमाह—

सहजानि विशेषेण रूक्षदुर्दर्शनानि च ।
अन्तर्मुखानि पाण्डूनि दारुणोपद्रवाणि च (क)

सप्तरात्रजातानां भर्शसां लक्षणमाह—

षोढ़ान्यानि पृथग्दोषसंसर्गनिचयास्तत. ।

वातोल्बणार्शसां विशिष्ट हेतुमाह—

कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च
प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णं मद्य मैथुनसेवनम् ।
लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च
शोको वातातपस्पर्शौ हेतु वातार्शसां मतः

पित्तोल्बणार्शसां विशिष्ट हेतुमाह —

कटूष्णलवणोष्णानि व्यायामाग्न्यातपप्रभा. ।
देशकालावशिशिरौ क्रोधो मद्यमसूयनम्
विदाह्नि तीक्ष्णसुष्णञ्च सर्व्वं पानान्नमेषजम्
पित्तोल्बणाना विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसाम्

श्लेष्मोल्बणार्शसां विशिष्ट हेतुमाह—

मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरूणि च ।
अव्यायामो दिवास्वप्नः शय्यासनसुखे रतिः
प्राग्वातसेवा शीतौ च देशकालावचिन्तनम्
श्लेष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत् कारणमर्शसां

प्रपूर्त्ति —(क) तैरुपद्रुत. क्षणेऽसृक् सिर सस्रतगात्र अल्पप्रज्ञ, क्षीण रेता, च मत्सर, क्रोधन, अल्पायि, व्रणशिरोऽक्षिमुखरोगग्र सरसं अलसूणा-टोपलेपारोचकप्रभृतिभि पीड्यते

वातोल्बणार्शसां लक्षणमाह—

गुदाङ्कुरा वक्त्रनिभाः शुष्काश्मिमचिमान्विता.
म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विशदाः परुषाः खराः ।
मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटितानना:
विम्बीखर्ज्जूरकार्कन्धुकार्पासीफलसन्निभाः
केचित् कदम्बपुष्पाभाः केचित् सिद्धार्थकोपमाः
शिरःपार्श्वांसकट्यूरुवङ्क्षणाद्यधिकव्यथाः ।
क्षुवथूद्गारविष्टम्भहृद्ग्रहारोचकप्रदाः
कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः
तैरार्त्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम ।
रुक्फेनपिच्छानुगतं विबद्धमुपवेश्यते ।
क्षणात्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रस्य जायते
गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासम्भवस्तत एव च

पित्तोल्बणार्शसां लक्षणमाह—

पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ।
तन्वस्रस्राविणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः
शुक्तिजिह्वायकृत्खण्डजलौकावक्त्रसन्निभाः
दाहपाकज्वरस्वेदतृण्मूर्च्छाक्लमोहदाः
सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्च्चसः
यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्नखादय.

श्लेष्मोल्बणार्शसां लक्षणमाह—

श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः
उत्सन्नोपचितस्निग्धस्तब्धसक्तगुरुस्थिराः

पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्डूढ्याः स्पर्शनप्रियाः ।
करीरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनसन्निभाः ।
वङ्क्षणानाङ्घ्रिनः पायुवस्तिनाभिविकर्षिणः
सश्वासकासच्छर्द्यासप्रसेकारुचिपीनसाः ।
मेहक्षच्छ्रशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः ।
क्लैब्याग्निमार्दवच्छर्द्दिरामप्रायविकारदाः
वसाभमेकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ।
न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः

रक्तोल्वणार्शसां लक्षणमाह—

रक्तोल्वणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः
वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः
तीव्यर्थं दुष्टमुष्णञ्च गाढविट्कफपीडिताः
स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः
भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः
क्षीणवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः

रक्तजेषु दोषानुबन्धमाह—

तत्रानुबन्धोऽधिविधः श्लेष्मणो मारुतस्य च ।

सानुबन्धलक्षणमाह—

विट्श्यावं कठिनं रूक्षमधोवायुर्न वर्त्तते
तनुचारुणवर्णञ्च फेनिलञ्चास्रगन्धि यत्
कण्डूरुगुदशूलञ्च दौर्बल्यं यदि चाधिकम्
तत्रानुबन्धोवातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम्

शोफानुबन्धलक्षणमाह—

शिथिल श्वेतपीतञ्च विट्स्निग्धं गुरुशीतलम्
यद्यर्शसां घनञ्चासृक् तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलम्
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरुस्निग्धञ्च कारणम्
श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः

दोषाग्रयभेदेनार्शं सा साध्यासाध्यत्वमाह—

वाह्यायान्तु बलौ जातान्येकदोषोल्वणानि च ।
अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च
द्वन्द्वजानि द्वितीयायां बलौ यान्याश्रितानि च
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसम्बत्सराणि च
सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरां बलिं
जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् ।

अवस्थाविशेषेण याप्यत्वमसाध्यत्वञ्चाह—

शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पादसमन्विते
याप्यन्ते दोषकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा ।

अपरमसाध्यलक्षणमाह—

हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा
शोथो हृत्पार्श्वशूलञ्च यस्यासाध्योऽर्शसो हि सः ।
हृत्पार्श्वशूल म मोहस्कर्दिरङ्गस्य रुग् ज्वरः
तृष्णा गुदस्य पाकश्च निहन्यु र्गुदजातुरम् ।
तृष्णारोचकशूलार्त्तमतिप्रसृतशोणितम् ।
शोथातिसारसंयुक्त मर्शांसि क्षपयन्ति हि ।

मेढ्रादिजअर्शसां लक्षणम्—

मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वं नाभिजानि च।
गण्डूपदाद्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च (क)

चर्मकीलस्य समाप्तिपूर्विका भिन्नमिलाषः—

व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः
कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलन्तु तं विदुः

वातादिभेदेन चर्मकीलस्य लक्षणम्—

वातेन तोदपारुष्यं पित्तादग्निनवक्त्रता
श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता

अग्निमान्द्याजौर्णाधिकारः

अग्निमान्द्यप्रतियोगिन मग्निपरिरक्षण सो पक्तिकमाह—

अन्नस्य पक्ता सर्वेषा पक्तृणामधिकोमतः।
तन्मूलास्तेहि तद्दुष्टिक्षयवृद्धिक्षयात्मकाः

(क) प्रवृत्तिं—प्रकुपितास्तु दोषा मेढ्रमभिप्रपद्य मांसशोणितं प्रदूष्य कण्डूं जनयन्ति तत कण्डूयनात् क्षत समुपजायते तच्च क्षते दुष्टमांसशोणितं प्ररोहाः पिच्छिलरुधिरस्राविणो जायन्ते वृत्तशोफिणः (वृत्तालीर्घाऽरुक्षालमक्षा) अभ्यन्तरं (मध्ये) उपरिष्टाच्च (बाह्यचर्मणि); ते तु शीघ्रं विनाशयन्ति पुनस्समुपजायन्ति वा। योनिमभिप्रपन्नाः सुकुमारान् दुर्गन्धान् पिच्छिलरुधिरस्रविण्यस्रावाधारान् पांसुलान् जनयन्ति त एवोर्ध्वमागता श्रोणिसन्धिं व्यपमिश्रयन्ति तत ऊर्ध्वजेषु वातिकेषु शूल, पूतिकर्णता च नेत्रजेषु वर्त्मविरोधः वेदनास्रावः, दर्शनमाशय प्राणजेषु प्रतिश्यायोऽतिमात्रं च वयथु रुक्छोच्छ्वासता, पूतिनस्यं सानुनासिक वाक्यं शिरोरुक् स्वरवक्त्रजेषु कण्ठोष्ठतालूनामन्यतमस्मिंश्चोपजिह्विकावाक्यत, रसाज्ञानं मुखस्रावश्च भवन्ति।

च

तस्मात्तं विधिवद्युक्तैरन्नपानेन्धनैर्हितैः ।
पालयेत् प्रयतस्तस्य स्थितौ ह्यायुर्बलस्थितिः ।

चतुर्विधमग्निमाह —

मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषम. समश्चेति चतुर्विधः
कफपित्तानिलाधिक्यात् तत्साम्याज्जाठरोऽनलः

चतुर्विधानामग्नीनां लक्षणमाह—

समा समाग्नेरश्निता मात्रा सम्यग्विपच्यते
स्वल्पापिनेव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः
कदाचित् पच्यते सम्यक् कदाचिच्च न पच्यते
मात्रातिमात्राप्यश्निता सुखं यस्य विपच्यते
तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात् समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते । (क)

विषमादीनां व्याधिकर्तृत्वमाह—

विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्ण. पित्तनिमित्तजान् ।
करोत्यग्निस्तथा मन्दान्विकारान् कफसम्भवान्

(क) प्रपूर्त्तिः—अग्निरन्नस्य पाचक स चतुर्विधो भवति दोषानभिपन्न एको विक्रियामापन्नस्त्रिविधो भवति विषमो वातेन तीक्ष्ण पित्तेन मन्द श्लेष्मणा, चतुर्थ सम सर्व्वसाम्यादिति तत्र यो यथाकालमन्नमुपयुक्तं सम्यक् पचति स सम समैर्दोषै य कदाचित् सम्यक् पचति कदाचिद् भानशूलोदावर्त्तातिसारजठरगौरवाम्लकूजनप्रवाहणानि कृत्वा स विषम य प्रभूतमप्युपयुक्तमाशु पचति स तीक्ष्ण । स मुहुर्मुहु प्रभूतमप्युपयुक्तमाशुतरं पचति । पाकान्ते च गलतालुौष्ठशीर्षदाहसन्तापान् जनयति यस्तु स्वल्पमप्युपयुक्तमुदरशिरोगौरवश्वासकासप्रसेकाच्छर्द्दिगात्रसदनानि कृत्वा महता कालेन पचति स मन्द.

सर्व्वे सङ्गेत न ग्राविच र. कार्य्य इति प्रतिप दयितुमाह—

मात्राशो सर्व्वकाल स्याम्मात्राह्यग्ने प्रवर्त्तिका ।
मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते गुरूण्यपि लघून्यपि

गुरूणां लघूनाञ्च मात्रामाह—

गुरूणामर्द्धसौहित्यं लघूना नातितृप्तता
मात्राप्रमाणं निर्द्दिष्टं सुखं यावद् विजीर्य्यति ।

हीनमात्रस्य भोजनस्य व्याधिहेतुतां दर्शयति—

भोजनं हीनमात्रन्तु न बलोपचयौजसे
सर्व्वेषां वातरोगाणां हेतुताञ्च प्रपद्यते

उक्तविधिपरीहारस्य दोषमाह—

यो हि भुङ्क्ते विधिं मुक्त्वा वह्निदोषकृतान् गदान्
स लौल्यान्नभते शीघ्रं वध्यन्तेऽतः परन्तु ये

अजीर्णसाधारणहेतुमाह—

अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च । संधारणात् स्वप्नविपर्य्ययाच्च ।
कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तं मन्नं न पा ' भजते नरस्य
नचातिमात्रमेवान्न मामदोषाय केवलम्
द्विष्टविष्टम्भिदग्धामगुरूष्णाद्रिमाशुचि ।
विदाहि शुष्कमत्यम्बुप्लुतं वान्नं न जीर्य्यति
उपतप्तेन भुक्तञ्च शोकक्रोधक्षुधादिभिः ।

समशन दीनां अजीर्णहेतूनां लक्षणमाह—

मिश्रं पथ्यमपथ्यञ्च भुक्तं समशनं मतम्
विदग्धाद्भ्यशनं भूयो भुक्तस्योपरिभोजनम्

अकाले बहु चाल्पं वा भुक्तन्तु विषमाशनम्
तीक्ष्णप्येतानि मृत्युं वा घोरान् व्याधीन् सृजन्ति वा

अजीर्णानां षड्विधत्वं विभजते—

आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः
चतुर्थन्तत्तु विज्ञेयं यदन्नविषसंज्ञकम् ।
पञ्चमं रसशेषन्तु षष्ठञ्च दिनपाकि यत्
अजीर्णं सप्तमं विद्यात् प्राज्ञतं प्रतिवासरम्

अजीर्णं सामान्यलिङ्गमाह—

विबन्धोऽति प्रवृत्तिर्व्वा ग्लानि र्मांसतमूढ़ता
अजीर्णलिङ्गं सामान्यं विष्टम्भो गौरव भ्रम ।

आम अजीर्णलक्षणम् ह—

तत्रामे गुरुतोत्क्लेदः शोथो गण्डाक्षिकूटगः
उद्गारश्च यथाभुक्त मविदग्धः प्रवर्त्तते

आम अजीर्णं मभिधायाऽऽमस्यापरविकारकर्त्तृत्वमाह—

यत्रस्थमामं विकृजेत्तमेव । देशं विशेषेण विकारजातैः ।
दोषेण येनावृतं शरीरं । तल्लक्षणैरामसमुद्भवैश्च ।

विदग्ध अजीर्णलक्षणम् ह—

विदग्धे भ्रमतृण्मूर्च्छा पित्तास्यं विविधा रुजः ।
उद्गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते ।

विष्टब्ध अजीर्णलक्षणमाह—

विष्टब्धे शूलमाध्मानं विविधा वातवेदनाः
मलवातप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहाङ्गपीड़नम्

अन्नविषाख्यस्याजीर्णस्य निदानमाह—

अभोजनादजीर्णातिभोजनाद्विषमाशनात्
असात्म्यगुरुशीतातिरूक्षसंदुष्टभोजनात्
विरेकवमनस्नेहविभ्रमाद् व्याधिकर्षणात्
देशकालर्तुवैषम्याद् वेगानाञ्च विधारणात्
दुष्वत्यग्निः सदुष्टोऽन्नं न तत् पचति लघ्वपि
अपच्यमानं शुक्तत्वं यात्यन्नं विषताञ्च तत्

अन्नविषाख्यस्याजीर्णस्य लक्षणमाह—

तस्य लिङ्गमजीर्णस्य विष्टम्भोऽङ्गे च सीदति ।
शिरसो रुक् च मूर्च्छा च भ्रम पृष्ठकटीग्रह
जृम्भाङ्गमर्दस्तृष्णा च ज्वरश्छर्दि प्रवाहणम्
अरोचकोऽविपाकश्च—

तस्यान्नविषस्य पित्त विसृष्टस्य भूरिदारुणस्य विकर्तृत्वमाह—

घोरमन्नविषञ्च तत्
संसृज्यमानं पित्तेन दाहं तृष्णा मुखामयान्
जनयत्यम्लपित्तञ्च पित्तजांश्चापरान् गदान्
यच्मपीनसमेहादीन् कफजान् कफसङ्गतं ।
करोति वातसंसृष्टं वातजाश्च बहून् गदान्
मूत्ररोगाश्च मूत्रस्थं कुक्षिरागान् शकृद्गतम्
रसादिभिश्च संसृष्टं कुर्य्याद्रोगान् रसादिजान्

जीर्णेऽप्यन्नेऽदाचिदन्नरसो रसोऽजीर्णं सदृशो

रसशेषाजीर्णलक्षणमाह—

अश्रद्धा हृद्व्यथा शुद्धेऽप्युद्गारे रसशेषतः ।

अजीर्णस्योपद्रवमाह—

मूर्च्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः ।
उपद्रवा भवन्त्येते मरणं वाप्यजीर्णतः ।

अजीर्णकारणमतिभोजनं निन्दन्नारोग्यमूलं परिमिताहारं स्तौति—

अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणतः ।
रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि ।
न तत् परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
मूढास्तदजितात्मानो लभन्ते ऽशनलोलुपाः ।

जीर्णाहारस्य लक्षणमाह—

उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगात्सर्गो यथोचितः ।
लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ।

अलसकविसूचिकाविलम्बिकाधिकारः

अलसकविसूचीकयोर्निदानसम्प्राप्ती आह—

पीड्यमाना हि वाताद्या युगपत्तेन कोपिताः ।
आमेनान्नेन दुष्टेन तदेवाविश्य कुर्वते ।
विष्टभ्यन्तोऽलसकं च्यावयन्तो विसूचिकाम् ।
अधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसैवाजितात्मनः ।

अलसकस्य निरुक्तिमाह—

प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाहारो न च पच्यते ।
आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः

विसूचिकाया निरुक्तिमाह—

विविधै र्वेदनोद्भेदै र्धातादेर्भ्रंशकोपत.
सूचीभिरिव गात्राणि विध्यतीति विसूचिका

विसूचिकाया सामान्यलक्षणमाह—

मूर्च्छातिसारो वमथु पिपासा शूलोभ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः
वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेद

तस्या व तादीनामाधिक्येन लक्षणमाह—

तत्र शूलभ्रमाना हृत्कम्पस्तम्भादयोऽनिलात्
पित्ताज्ज्वरातिसारान्तर्दाहतृट्प्रलयादयः
कफाच्छर्दिरङ्गगुरुता वाक्सङ्गष्ठीवनादयः

अलसक सविस्तरमाह

विष्टब्धादृ दुर्बलस्याल्पवह्नेर्वेगविधारिणः
पीडितं मारुतेनान्नं श्लेष्मणा रुद्धमन्तरा
अलसं च्योभितं दोषैः शल्यत्वेनैव संस्थितम्
शूलादीन् कुरुते तीव्राञ्छर्दितोमारवर्ज्जितान्
सोऽलसो—

दण्डक रासकमाह—

अत्यर्थंदुष्टास्तु दोषा दुष्टामवह्नयः
यान्तस्तिर्य्यक् तनुं सर्वां दण्डवत् स्तम्भयन्ति चेत्
दण्डकालसकं नाम तं त्यजेदाशुकारिणम् ।

विसूच्यलसकयोरसाध्यलक्षणमाह—

यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञो वम्यर्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः
च्यामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धिर्यायान्नरः सोऽपुनरागमाय

विलम्बिका माह—

दुष्टन्तु भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्त्तते नोर्द्धमधश्च यस्य
विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्सा माचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ।

क्रिम्यधिकारः

क्रिमिनिदानमाह—

अजीर्णभोजो मधुराम्लनित्यो द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता ।
व्यायामवर्जी च दिवाशयानो विरुद्धभुक् संलभते क्रिमीस्तु

क्रिमीणामाश्रयभेदेन द्वैविध्य, जन्मभेदेन चतुर्विधत्व नामभेदेन च विंशतिप्रकारत्व दर्शयन्नाह—

क्रिमयश्च द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।
बहिर्मलकफासृग्विड् जन्मभेदाश्चतुर्विधाः
नामतो विंशतिविधा

बाह्यानां नामवर्णोक्त्याश्रयोद्भवान् विवृणोति—

बाह्या स्तत्र मलोद्भवाः
तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ।
बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूकालिक्षाश्च नामतः ।
द्विधा ते कोठपिड़काः कण्डूगण्डान् प्रकुर्वते ।

आभ्यन्तरक्रिमीणां प्रवृत्तमाह—

आमपक्वाशय स्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः

विंशतेः क्रिमिजातीनां कारणत्रैविध्यमाह—

विंशतेः क्रमिजातीना त्रिविधः सम्भवः स्मृतः ।
कफरक्तपुरीषाणि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।

कफरक्तपरीषजानां क्रिमीणां निदानमिशेषमाह—

माषपिष्टाम्ललवणगुड़शाकैः पुरीषजाः ।
मांसमत्स्यगुड़क्षीरदधिशुक्तैः कफोल्बणाः
विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि

जातेषामभ्यन्तरक्रिमिषु यान्युपलक्षणानि दृश्यन्ते तदाह—

ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातक्रिमिलक्षणम्

आम शयप्रभवानां कफजानां क्रिमीणां रूपान्तराण्याह—

कफादामाशये जाता बृहा सर्पन्ति सर्वतः
पृथुबभ्रुनिभाः केचित् केचिद्रक्तसदोपमाः
रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घाः स्तन्यादाश्च
श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते
अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः
चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते
हृल्लासमास्यस्रवणं मविपाकं मरोचकम्
प्रतिश्यायं शिरोरोगं हृद्रोगं वमथुं तथा
मूर्च्छां छर्दिं ज्वरानाहकार्श्यं क्लेदमुपीनसान्

रक्तवाहिशिरास्थानप्रभवानां रक्तजानां क्रिमीणां रूपं तत्कर्माणि चाह—

रक्तवाहिशिरास्थानरक्तजा जन्तवोऽणवः,
अपादा ह्रततास्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः,
केशादा रोमविड्भक्षा रोमद्वीपा उडुम्बराः
षट् ते क्षुद्रककर्माणः, सहसौरसमातरः ।

पक्वाशयप्रभवानां परीसर्पाणां क्रिमीणां नामरूपकर्माण्याह—

पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधाविसर्पिणः ।
हृद्वास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखाः ।
तदास्योद्गारनिश्वासाः विड्गन्धानुविधायिनः ।
दीर्घाणुशुक्लसङ्काशा हृत्ता स्थूला. सितासिताः ।
ते पञ्चनाम्ना क्रिमयः कर्करुकमकेरुकाः
सौसुरादाः सशूलाख्या लेलिह्या जनयन्ति हि ।
विड्भेदशूल वष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाण्डुता ।
रोमहर्षाग्निसदन गुदकण्डूर्विमार्गगाः । (क)

पाण्डुकामलाकुम्भकामलाहलीमकाधिकारः

आदौ पाण्डुरोगस्य निदानसम्प्राप्तिलक्षणानि बीजरूपाण्याह—

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः

(क) प्रपूर्त्तिः चरकदर्शिना वाग्भटेन यदुक्तं क्रिमिनिदानप्रस्तावे तदेव वाहुल्येनेहमाधवेनोद्धृतम् अस्माभिस्तु शिष्यहिताय क्रिमीणां सुश्रुतोक्तं नामरूपकर्माण्युद्धियन्ते दृष्टानुक्तानि—अथवा विद्यवा क्रिम्य क्षिप्ता गण्डूपदा तथा । क्षुरवी द्विमुखाद्यैव सप्तैवैते पुरीषजा । श्वेता. सूक्ष्मा मृदन्त्ये ते गुदं प्रतिसरन्ति च तेषामेयापरे पुच्छैः पृथवश्च भवन्ति हि दर्भपुष्पा. सक्तापुष्पा. प्रलूनाभिपिटा तथा पिपीलिका दारुणाश्च कफकोपसमुद्भवा रोम्णा रोममूर्द्धन्या सपुच्छा श्यावमण्डलाः कृष्णधान्याङ्कुराकाराः शुक्लाख्ये तनवस्तथा । केशरोमनखादाश्च दन्तादा क्षितिजास्तथा कुष्ठजाश्च परीसर्पा ज्ञेया शोणितसम्भवा ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च पृथवस्तथा रक्ताधिष्ठानजान् प्रायो विकारान् जनयन्ति ते शरीरसहजास्त्वेकादशिकाः क्रिमयो विंशतिरप्यधिका भवन्ति यदाह चरक—"इह खल्वग्निवेश विंशतिविधा. क्रिमय पूर्व्वमुद्दिष्टा नानाविधेन प्रविभागेनान्यत्र सहजेभ्य" इति ।

चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणान्मृदः
दोषाः पित्तप्रधानास्तु यस्य कुप्यन्ति धातुषु ।
शैथिल्यं तस्य धातूना गौरवञ्चोपजायते
ततो वर्णबलस्नेहा ये चान्येप्योजसो गुणाः ।
व्रजन्ति क्षयमत्यर्थं दोषदुष्यप्रदूषणात् ।
सोऽल्परक्तोऽल्पमेदस्को निःसारः शिथिलेन्द्रियः
वैवर्ण्यं भजते तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम्

पाण्डुरोगस्य सामान्यहेतुमाह—

क्षाराम्ललवणात्युष्णविरुद्धासात्म्यभोजनात्
निष्पावमाषपिण्याकतिलतैलनिषेवणात्
दिवास्वप्नाद्व्यायामान्मैथुनात्तथा
प्रतिकर्म्मविषमाच्च वेगानाञ्च विधारणात्
कामचिन्ताभयक्रोधशोकोपहतचेतसः

सम्प्राप्तिमाह

समुद्रिक्तान्तथा पित्तं हृदये समवस्थितम्
वायुना वह्निना क्षिप्तं स्रोतोभिर्दशभिः सृतम्
प्रपन्नं केवलं देहं त्वङ्मांसान्तरमाश्रितम् ।
प्रदूष्य कफवातासृक्त्वङ्मांसानि करोति तत् ।
वर्णान् हरितहारिद्रान् पाण्डून् बहुविधांस्त्वचि ।
स पाण्डुरोग इत्युक्तः

पूर्वरूपमाह—

तस्य लिङ्गं भविष्यतः ।
हृदयस्पन्दनं रौक्ष्यं स्वेदाभावः श्रमस्तथा ।

सम्भूतेऽस्मिन् भवेत् सर्व्वः कर्णे क्ष्वेड़ो हृतानलः
दुर्व्वलः सदनोन्निद्रश्रमभ्रममिपीड़ितः
गात्रशूलज्वरश्यामगौरवारुचिमान् नरः
मृदितैरिव मात्रैश्च पीड़ितैर्मथितैरिव
शूनाक्षिकूटो हरित. शोर्णलोमा हतप्रभ.
कोपनः शिशिरद्वेषो निद्रालु ष्ठीवनोऽल्पवाक्
पिण्डिकोद्वेष्टकट्यूरुपादरुक सदनानि च
भवन्त्यामोहणायामे विशेषश्चात्र वक्ष्यते ।

वातजपाण्डुरोगस्य निदानविशेषलक्षणान्याह

अरूक्षैरेकपक्षैश्च वातलैः कुपितोऽनिल.
जनयेत् कृच्छ्रपाण्डुत्वं तथा रूक्षारुणाङ्गताम्
अङ्गमर्द्दं रुजं तोदं काम्यं पार्श्वशिरोरुजम्
प्रकृच्छ्रोषास्य वैरस्यशोफानाहबलक्षयान् ।

पित्तजपाण्डुरोगस्य निदानविशेषलक्षणान्याह

पित्तलस्याचितं पित्तं यथोक्तैः स्वैः प्रकोपनैः
दूषयित्वा तु रक्तादीन् पाण्डुरोगाय कल्पते
स पीतो हरिताभो वा ज्वरदाहसमन्वितः
तृष्णामूर्च्छापरीतस्तु पीतमूत्रप्रकृन्नरः ।
खेदन. शीतकामश्च न चान्नमभिनन्दति
कटूकास्यो नचास्योष्णमपशेतेऽम्ल मेव वा
उद्गारोऽम्लो विदाहश्च विदग्धेऽन्नेऽस्य जायते
दौर्गन्ध्यं भिन्नवर्च्चस्त्वं दौर्ब्बल्यं तम एव च

निदानसम्प्राप्तिपूर्वकं श्लैष्मिकपाण्डुरोगस्य लक्षणमाह—

विलम्बैः श्लेष्मलैः श्लेष्मा पाण्डु रोगं स पूर्ववत्
करोति गौरवं तन्द्रां छर्दिं श्वेतविभासताम्
प्रसेकं श्लीमहर्षञ्च सादं मूर्च्छां भ्रमं क्लमम् ।
श्वासकासौ तथालस्य मरुचिं वाक्स्वरग्रहम्
शुक्लमूत्रात्क्षिवर्च्चस्त्वं कटुरुष्णाकामिता ।
श्वयथुर्मधुरास्यत्वमिति पाण्डुामय, कफात्

प्रकृतिसमसवायारब्धस्य त्रिदोषजपाण्डुरोगस्य निदानलक्षणे च निर्दिशेनाह—

सर्व्वान्नसेविनः सर्व्वे दुष्टा दोषा स्त्रिदोषजम्
त्रिदोषलिङ्गं कुर्व्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम ।

सद् यथादोष प्रकोपकारेण पाण्डुरोग जनयति तद् ह—

मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः
कषाया मारुतं पित्तं ऊषरा गुरुरा कफं
कोपयेन्मृदसादौ च रौक्ष्याङ्गक्ष्च रुक्षयेत्
पूरयत्यविपक्वैव स्रोतांसि निरुणद्धयपि
इन्द्रियाणा बलं हत्वा तेजो वीर्य्यौजसी तथा
पाण्डरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनं
शूनाक्षिकूटगगुम्फ्रू शूनपाम्नाभिमेहनः ।
पुरीषं क्रिमिमम्बुक्षित् भिन्नं सास्रवा कफं नरं

असाध्यलक्षणम ह—

पाण्डुरोगशिरोत्पन्न खरीभूतो न सिध्यति ।
काल प्रकर्षाच्छ्नानां यो वा पीतानि पश्यति ।

वङ्क्षाल्पविट् सहरितं सकफं याऽतिमार्द्यते
दीनः श्वेतातिदिग्धाङ्गश्छर्द्दिमूर्च्छातृड्दर्दितः
स नात्यसृक् क्षयाद् यस्य पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात्
पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत्
पाण्डु-संघातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति
अन्तेषु शूनं परिहीनमध्यं ग्लानन्तथाऽन्तेषु च मध्यशूनं ।
गुदे च शेफस्यथ मुष्कयोश्च शून प्रताम्यन्तमसंज्ञकल्पं ।
विवर्ज्जयेत् पाण्डुकिनं यमोऽर्थी तथातिसारज्वरपीड़ितञ्च

पाण्डुरोगावस्थाया कारणमाह—

पाण्डुरोगो तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते
तस्य पित्तमसृक् मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते
हारिद्रनेत्रः स भृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः
रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः ।
दाहाविपाकदौर्ब्बल्यं सदनारुचिकर्षितः
कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता ।

पाण्डुरोग विनापि भवतीत्याह—

भवेत् पित्तोल्वणस्यासो पाण्डुरोगादृतेऽपि च ।

कोष्ठाश्रिता कामलामाह—

तत्र कोष्ठाश्रितायान्तु कामलायां विशेषतः
तिलपिष्टनिभं वर्च्चस्तदा सृजति कामली
रुद्धमार्गं यदा पित्तं श्लेष्मणा कुपितेन हि

शाखाश्रिता कामलामाह—

शाखास्थायाः कामलायाः शृणु मे हेतुलक्षणम्

रूक्षशीतगुरुस्वादुव्यवायैर्वेगनिग्रहैः.
कफ-संमूर्च्छितो वायुः स्थानात् पित्तं क्षिपेद्वह्निः
हारिद्रमूत्रनेत्रत्वक् श्वेतवर्चास्तदा नरः
भवेत् साटोपविष्टम्भो गुरुणा हृदयेन च
दौर्ब्बल्याल्पाग्निपार्श्वार्त्तिहिक्काश्वासारुचिज्वरैः
क्रमेणाल्पन सज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते

कामलाया अवस्थान्तरं कुम्भकामलामाह—

कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रास्यात् कुम्भकामला

कामलाया असाध्यलक्षणमाह—

कृष्णपीतशकन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः
सरक्ताक्षिमुखच्छर्दिर्विन्मूत्रो यश्च ताम्यति ।
दाहारुचितृड्नाह तन्द्रामोहसमन्वितः
नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान्विपद्यते

कुम्भकामलाया असाध्यलक्षणमाह—

छर्द्यरोचकहृल्लासज्वरक्लमनिपीड़ित
नश्यति श्वासकासार्त्तो विड्भेदी कुम्भकामलो

श्लीमकलक्षणमाह—

यदा तु पाण्डुवर्णः स्याद्धरित, श्यावपीतकः
बलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः
स्तीष्वहर्षो ऽङ्गमर्दश्च दाहस्तृष्णारुचिर्भ्रमः
श्लीमकं तदा तस्य विद्यादनलपित्ततः

रक्तपित्ताधिकारः

रक्तपित्तेत् सम शिक्षाए -

धर्म्मव्यायामशोकाध्वव्यवायैरतिसेवितैः
तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कटुभिरेव च
पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितं

सोपपत्तिक रक्तपित्तस्य निरुक्तिमाह—

पित्तं रक्तस्य विकृतेः संसर्गाद्दूषणादपि
गन्धवर्णानुसृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते

ऊर्ध्वाध प्रवृत्तस्य रक्तपित्तस्य मार्गं दर्शयति

ततः प्रवर्त्तते रक्तं मूर्द्ध्वाधो द्विधापि वा
ऊर्द्धं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः
कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्त्तते

यथोर्द्धमधो वा द्विधा वा प्रवर्त्तते तथा दर्शयन्नाह—

आमाशयाद् व्रजेदूर्द्धमधः पक्वाशयाद् व्रजेत्
विदग्धयोर्द्धयोश्चापि द्विधाभागः प्रवर्त्तते
केचित् सयकृतः प्लीह्नः प्रवदन्त्यसृजो गतिम्

पूर्वरूपाण्याह—

सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः
लोहलोहितमत्स्यामगन्धास्यत्वं स्वरक्षयः
शिरोगुरुत्वमरुचिः कासश्वासोभ्रमः क्लमः
नीललोहितपीतानां वर्णानामविवेचनम्
स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति

कफज रक्तपित्तलक्षणमाह—

सान्द्रं सपाण्डुसस्नेहं पिच्छिलञ्च कफान्वितं ।

वातज रक्तपित्तलक्षणमाह—

श्यावारुणं सफेनञ्च तनु रूक्षञ्च वातिकं ।

पैत्तिक रक्तपित्तलक्षणमाह—

रक्तपित्तं कषायाभं रूक्षणं गोमूत्रसन्निभं ।
मेचकागारधूमाभ मञ्जनाभञ्च पैत्तिकं

संसृष्टस्य तथा सन्निपातस्य रक्तपित्तस्य लक्षणमतिदेशेनाह—

संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्त्रिलिङ्गं सान्निपातिकं

मार्गविशेषगतस्य कफादिसम्बन्धस्य प्रतिपादनार्थमाह—

ऊर्ध्वगं कफसंसृष्ट मधोगं पवनानुगं ।
द्विमार्गं कफवाताभ्या मुभाभ्या मनुवर्त्तते *

मार्गभेदेन साध्य साध्यत्वमाह—

ऊर्ध्वं साध्य मधो याप्य मसाध्यं युगपद्गत ।

साध्यत्वमाह—

एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितं ।
रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवं

---

* अत्रातीवसुलभप्रतीतिसिद्धत्वात्किमर्थमेतदुक्तमिति चेत्, उच्यते—'मार्ग पुनरस्य त्रयो—ऊर्ध्वं मध्य तदुभयं चेति, तत्र श्लेष्मसंसर्गादूर्ध्वं प्रपद्यमान कर्णनासिकाभ्यां श्लेष्म. प्रच्यवते बहुवाते तु शरीरे वातसंसर्गादध प्रपद्यमान गुदमेढ्रीयमार्गाभ्यां प्रच्यवते तनु वातश्लेष्मणि तु शरीरे वातश्लेष्मसंसर्गाद्द्वयमपि मार्गं प्रपद्यते तत्रो मार्गौ प्रपद्यमानं सर्व्वेभ्य एव यथोक्तेभ्य स्रोभ्य प्रच्यवते शरीरस्य ।

दोष वस्त्र भेदेन साध्यासाध्यत्वमाह—

एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ।
यत्त्रिदोषमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेः रतिवेगवत् ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य हृद्स्थानश्रितश्च यत् ।
यच्चोभयाभ्यां मार्गाभ्यामतिमात्रं प्रवर्त्तते
तुल्यं कुणपगन्धेन रक्तं कृष्णमतीव च
क्षीणस्य कासमानस्य यच्च तच्च न सिध्यति
यद्द्विदोषानुगं यद्वा शान्तं शान्तं प्रकुप्यति
मार्गान्मार्गं चरेद् यद्वा याप्यं पित्तमसृक् च तत् ।

रक्तपित्तस्योपद्रवमाह—

दौर्ब्बल्यं श्वासकासज्वरवमथमदाः पाण्डुतादाहमूर्च्छाः
भुक्ते घोरो विदाहः स्वयथुरपि सदा हृद्यतुल्या च पीड़ा
तृष्णा कोष्ठस्य भेदः, शिरसि च तपनं पूतिनिष्ठीवनत्वं
भक्तद्वेषाविपाकौ विकृतिरपि भवेत् रक्तपित्तोपसर्गाः ।

वर्ज्जनीयस्य लक्षणमाह—

मांसप्रक्षालनाभं क्वथितमिव च यत् कर्दमाभ्भोनिभम्वा
भेदःपूयास्रकल्पं यकृदिव यदि वा पक्वजम्बूफलाभं
यत् कृष्णं यच्च नीलं भृशमति कुणपं यत्र चोक्ता विकारा. ।
तद्वर्ज्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति

अपरमसाध्यलक्षणम् ह—

येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः
पश्येद्दृश्यं वियच्चापि तच्चासाध्यमसंशयम्

लोहितं छर्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षण:
लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपैत्तिक:

राजयक्ष्माधिकार:

यक्ष्मणो निरुक्ति प्रागुत्पत्तिं चाह—

यस्मात् स राज्ञ: प्रागासीद्राजयक्ष्मा ततो मत
स यक्ष्मा क्षुङ्क्षतोऽश्विभ्या मानुष लोकमागत: ।
लब्ध्वा चतुर्विधं हेतुं समाविशति मानवम् ।

यक्ष्मणो हेतुचतुष्टयमाह—

अयथाबलमारम्भ वेगसन्धारणं क्षयम्
यक्ष्मण: कारणं विद्याच्चतुर्थं विषमाशनं

यक्ष्मण स्वदोषजत्वमाह—

एक एव मत: शोष, सन्निपातात्मको ह्यत,
उद्रेकात्तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति हि ।

यक्ष्मापूर्वरूपमाह—

कासाङ्गमर्दकफसंस्रवतालुशोष-
वह्न्यग्निसादमदपीनमकालनिद्रा,
शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तु:
शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसु: ।
स्वप्नेषु काकशुकगृध्रकिनीलकण्ठा
गृध्रा स्तथैव कपय: क्रकवाकाश

तं वाक्षयन्ति स नदी विंजलाश्च पश्य-
च्छष्कां स्तरून् पवनधमदवाह्निताश्च (क)

तत साहसिक यक्ष्माणमाह—

युद्धाध्ययनभाराध्वलङ्घनप्लवनादिभि:
पतनैरभिघातैर्वा साहसैर्वा तथापरै:
अयथावलमारब्धैर्जन्तोरुरसि विक्षते
वायु.प्रकुपितो दोषावुदीर्य्याभौ विधावति

स हसजस्य यक्ष्माण एकादशरूपाण्य ह—

स शिर:स्थ. शिर:शूल करोति गलमाश्रित: ।
कण्ठोद्धंसञ्च कासञ्च स्वरभेद मरोचकम्
पार्श्वशूलञ्च पार्श्वस्थो वक्षोभिदं गुदे स्थित'
जृम्भा ज्वरञ्च सन्धिस्थ उरस्थश्चोरसो रुजम्
क्षणाच्चोरसो रक्तं कासमान: कफानुगम्
जज्वरेणोरसा क्षच्छ्रमुर:शूलो निरस्यति
इति साहसिकं यक्ष्मा रूपैरेतै. प्रपद्यते ।

(क) प्रपूर्त्ति:—पूर्वरूप प्रतिश्यायो दीर्घस्य दोषदर्शनम् अदोषेष्वपि भावेषु क्व ये बीभत्सदर्शनम् घृणित्व मन्नतस्यापि बलमासपरिक्षय स्त्रीमद्यमास-प्रियता प्रियताच बगुरुहने मक्षिक घुणकेशानां तृणानां पतनानि च प्रायोऽन्नपाने केशानां नखानाञ्च भिवर्द्धनम् पतद्भिर्म. दलैश्चश्चापदैश्च भिधर्षणम् स्वप्ने केशास्थि-राशीनां भस्मनश्चाधिरोहणम् बलाग्नयानां मैल नां बनाना ज्योतिषमपि शुष्यता क्षीयमाणानां पतता यच्च दर्शनम् प्राणूप बहुरूपस्य तज्ज्ञेय राजयक्ष्मण ।

वेगसन्धारणजं यक्ष्मणो रूपम्—

क्षीणत्वाद्वा घृणित्वाद्वा भयाद्वा वेगमागतम्
वातमूत्रपुरीषाणां निगृह्णाति यदा नरः ।
तदा वेगप्रतीघातात् वातपित्ते समीरयन्
ऊर्द्धं तीर्य्यगधः कुर्य्याद्विकारान् कुपितोऽनिलः ।

वेगरोधजस्य यक्ष्मणः एकादशरूपाण्याह—

प्रतिश्यायञ्च कासञ्च स्वरभेदमरोचकम्
पार्श्वशूलं शिरःशूलं ज्वरमंसावमर्दनं
अङ्गमर्दं मुहुस्फूर्दिर्वैस्वर्यभेदं तिलक्षणम्
रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मा यैरुच्यते महान्

क्षयजं यक्ष्मणो रूपम्—

हर्षोत्कण्ठाभयत्रासक्रोधशोकातिकर्षणात्
व्यवायानशनाभ्याञ्च शुक्रमोजश्च क्षीयते
ततः क्षेहक्षयाद्वायुर्बलं दोषानुदीरयन्

क्षयजस्य यक्ष्मणः एकादशरूपाणि—

प्रतिश्यायं ज्वरं कासमङ्गमर्दं शिरोरुजम्
श्वासं विड्भेदमरुचिं पार्श्वशूलं स्वरक्षयम्
करोति चाससन्ताप मेकादश मिहाङ्गक्षत्
लिङ्गान्याविदयन्त्येतान्येकादश महागदम् ।
संप्राप्तं राजयक्ष्माणं क्षयात् प्राणक्षयप्रदम् ।

विषम्मनजं यक्ष्मणो रूपम्—

विविधान्यन्नपानानि वैषम्येन समश्नतः
जनयन्त्यामयान् घोरान् विषमान् मारुतादयः

स्रोतांसि रुधिरादीना वैषम्याद्विषमं गता:
रुक्षा रोगाय कल्पन्ते पुष्यन्ति न च धातव: ।

विषमाग्नेर्जस्य य आम एकादशरूपाणि च—

प्रतिश्यायं प्रसेकञ्च कासं छर्दिमरोचकम्
ज्वरमंसाभितापञ्च छर्दनं रुधिरस्य च ।
पार्श्वशूल शिरःशूलं स्वरभेदमथापि वा
कफपित्तानिलकृतं लिङ्गं विद्याद् यथाक्रमम्

हेतुजक्षयनिर्देशमुपसंहरन्नाह—

इति व्याधिसमूहस्य रोगराजस्य हेतुजम्
रूपमेकादशविधम् हेतुश्चोक्तश्चतुर्विध:

स्वस्थस्य धातूपोषणप्रकारम् च—

यथाग्नेरोषणा पाकं शारीरा यान्ति धातव:
स्रोतसा च यथाम्बेन धातु: पुष्यति धातुना

धातुक्षयनिदानञ्च साध्यासाध्यत्वञ्च—

स्रोतसां सन्निरोधाच्च रक्तादीनाञ्च सक्षयात्
धातूष्मणाञ्चापचयाद्रूक्षो जन्तुरा प्रवर्त्तते
तस्मिन् काले पचत्यग्नि र्यदन्नं कोष्ठमाश्रितम् ।
मलीभवति तत् प्राय: कस्यचित् किञ्चिदोजसे ।
रस: शीतेषु रूक्षेषु स्वस्थानस्थो विदह्यते ।
स जन्तुं कासवेगेन बहुरूप: प्रवर्त्तते

सामान्येन यक्ष्मण एकादशरूपाणि षट्रूपाणि चाह—

जायन्ते व्याधयस्तस्य षड्वेकादशधा पुन: ।

येषां सङ्घातयोगेन राजयक्ष्मेति कल्प्यते ।
कासोऽसतापो वैस्वर्य्यं ज्वरः पार्श्वशिरोरुजः
शोणितश्लेष्मगन्धास्यत्वं: श्वासः कोष्ठे मयाऽरुचिः ।
रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मणः षड्भिमानि वा ।
कासोज्वरः पार्श्वशूलं स्वरवर्त्ती गदोऽरुचिः ।

साध्य मध्यमाह—

सर्व्वैरुद्दिस्तिभिर्व्वापि लिङ्गैर्मांसबलक्षये
युक्तोवर्ज्जयस्विकित्स्यस्तु सर्व्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ।

एकादशरूपाणि विवृणोति—

घ्राणमूले स्थितः श्लेष्मा रुधिरं पित्तमेव वा ।
मारुताघातशिरसोमारुतं ष्ठीवतो नरं
प्रतिश्यायस्तता घोरो जायते देहकर्षणः
पित्तिक्तं बहुलं विस्रं हरितं श्वेतपीतकम्
काममानो रसं यक्ष्मो निष्ठीवति कफानुगम् ।
अंसपार्श्वाभितापश्चतापः पादकरस्य च
ज्वरः सर्व्वाङ्गगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ।
वातात् पित्तात् कफाद्रक्तात् कासवेगात् क्षयोनसात्
स्वरभेदो भवेद् वातादुक्तः क्षाम श्लथः स्वरः ।
तालुकण्ठपरिक्लेष पित्तादक्षामसूयते
कफान्मदो विबद्धश्च स्वरः खुरखुरायते
सन्नोरक्तविबन्धत्वात् स्वरः क्षच्छ्रात् प्रवर्त्तते ।
कासातिवेगात् करुणः क्षयोनसात् क्षतवातिकः ।

पार्श्वशूलज्वनियत सङ्कोचायामलक्षणम्
शिरःशूलं ससन्तापं यक्ष्मिणः स्यात् सगौरवम्
अतिक्षिन्ने शरीरे तु यक्ष्मिणो विषमाशनात्
कण्ठात् प्रवर्त्तते रक्तं श्लेष्माचोत्क्लिष्टमश्नितः
रक्तं विवद्धमार्गत्वात् मांसादीन् नानुपद्यते
आमाशयस्थमुत्क्लिष्टं बहुत्वात् कण्ठमेति वा।
वातश्लेष्मविबन्धत्वादुरसः श्लाममृच्छति।
दोषैरुपहते चाग्नौ सपिच्छमतिसार्य्यते
पृथग्दोषैः समस्तैर्व्वा जिह्वाहृदयसंश्रिते
जायतेऽरुचिराहारे दुष्टैरन्नैश्च मानवैः।

असाध्यलक्षणम् ह—

महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीड़ितं
शूनमुष्कोदरञ्चैव यक्ष्मिणं परिवर्ज्जयेत्
शुष्काच्च मन्नहिष्टारमूर्द्ध्वश्वासनिपीड़ित
क्षच्छ्रेण वहुमेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवं

चिकित्स योग्यत्वम ह—

ज्वरानुबन्धरहितं वलवन्तं क्रियासहम्।
उपक्रमिदात्मवन्त दोषाग्निमक्षुण्णं नरं।

धातुक्षय-क्षतक्षीणाधिकारः

व्यवायादिजनितधातुक्षयमाश्रित्य क्षयक्षीणमिरसमाह—

व्यवायशोकवार्द्धक्यव्यायामाध्वोपवासतः ।
व्रणोरःक्षतपीड़ाभ्यां शोषानन्त्ये वदन्ति हि
केषाञ्चिदेव शोषोक्ति वारणैर्भेदमागतः ।
न तत्र दोष लिङ्गानां समस्तानां निपातनम्
क्षया एव हि ते ज्ञेया, प्रत्येकं धातुसंक्षयात् ।

व्यवायशोषलक्षणमाह—

अवायशोषी शुक्लाक्षः जयलिङ्गैरुपद्रुतः
पाण्डुदेही यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः
प्रध्यानशीलः स्रस्ताङ्ग शोकशोष्यपि तादृशः

जराशोषलक्षणमाह—

जराशोषी कृशो मन्दः स्वल्पबुद्धिबलेन्द्रिय,
कम्पनोऽरुचिमान भिन्नकास्यपात्रहतः स्वर
क्षीवति श्लेष्मणा क्षीन' गौरवारतिपीड़ितः
संप्रस्रुतास्यनासाक्षः शुष्करुक्षमलच्छविः

अध्वशोषलक्षणमाह —

अध्वशोषी च स्रस्ताङ्ग, सभृष्टपरुषच्छविः
प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः

व्यायामशोषलक्षणमाह

व्यायामशोषी भूयिष्ठ मेभिरेव समन्वितः
लिङ्गैरुर.क्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षत' विना ।

व्रणशोथ लक्षणमाह—

रक्तक्षयाद्वेदनाभि स्तम्भेज्वाहारयन्त्रणात्
व्रणितस्य भवेच्छोषः स चामाध्यतमो मतः

क्षतज्वर माह—

धनुषाऽऽयास्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहता गुरु ।
युध्यमानस्य बलिभि. पतनो विषमोच्चत.
ह्रषं ह्रयं वा धावन्तं दस्यं वान्यं निगृह्णतः ।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ।
अधीयानस्य वात्युच्चै दूरं वा व्रजतो द्रुतं
महानदी र्व्वा तरतो ह्रयेर्वा सह धावत·
सहसोत्पतनो दूरं तूर्णं चाति प्रनृत्यत.
तथान्यैः कर्शनैः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा
विक्षते वक्षसि व्यधि र्दुर्बलान् समुदीर्य्यते
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताग्निनः ।

रक्त लक्षणमाह—

उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथविभज्यते ।
प्रपीड्यते तत· पार्श्वं शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते
क्रमाद्वीर्य्यं बलं वर्णोरुचिरग्निश्च क्षीयते ।
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदाग्निवधावपि ।
दुष्टः श्यावः सदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः
कासमानस्य चाभीक्ष्णं कफ मासृक्प्रवर्त्तते ।
स क्षत. क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ।

पूर्वरूपमाह—

अव्यक्तलक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतं

क्षतक्षीणयोर्विशेषलक्षणमाह—

उरोरुक् शोणितच्छर्दिः कासोऽतिश्लेष्मिकः क्षते
क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः

अवस्थाविशेषेण साध्यासाध्यत्वमाह—

अल्पलिङ्गस्य दोषाग्नेः साध्योवलवतो नवः
परिसंवत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गस्तु वर्ज्यते

— — —

कासाधिकारः

कासस्य सामान्यहेतुसम्प्राप्तिमाह—

धूमोपघाताद्रजसस्तथैव व्यायामरूक्षान्नविषेवणाच्च ।
विमार्गगत्वाच्च हि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव ।
प्राणोच्छ्वासप्रदानानुगतः प्रदुष्टः संभिन्नकास्यस्वनतुल्यघोषः
निरेति वक्त्रात् सहसा सदोषो मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः ।

कासस्य सम्प्राप्तिभेदात् कारणविशेषं प्रदर्शयन्नाह—

हेतुभेदात् प्रतीघातभेदो वायोः सरंहसः
यद्रुजाशब्दवैषम्यं कासानामुपजायते

कासस्य भेदमाह—

पञ्चकासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः
क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरं ।

कासपूर्वरूपम ह—

पूर्व्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता
कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधस्य जायते ।

वातकासनिदानविशेषमाह—

रूक्षशीतकषायाल्पप्रमिताशनम् स्त्रियः ।
वेगधारणमायासो वातकासप्रवर्त्तकाः

वातज सलक्षणम ह—

हृच्छङ्खमूर्द्धोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरोजा ।
प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव

पित्तकासनिदान वशेषम ह—

कटुकाम्लविदाह्यम्ल क्षाराणामतिसेवनम्
पित्तकासकरं क्रोधः सन्तापस्याग्निसूर्य्यजः ।

पित्तकासजलक्षणमाह—

उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः
पित्तेन पीतानि वमेत् कटूनि कासेत् सपाण्डुः परिदह्यमानः (क)

कफकासनिदान वशेषम ह—

गुर्व्वभिष्यन्दिमधुरस्निग्धस्वप्नविचेष्टनैः ।
हृदः श्लेष्माऽनलं रुद्ध्वा कफकासं करोति हि ।

कफकासलक्षणमाह—

प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुजार्त्तः कफपूर्णदेहः ।

(क) प्रपूर्त्तिः—प्रतमं कासमानव ज्योतींषीव च पश्यति श्लेष्माणं पित्तसंसृष्टं निष्ठीवति च प्रेम्णिके ।

अभक्तरुग्गौरवकण्डुयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन (क)

क्षतजकासस्य निदानमाह—

अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाध्वगजविग्रहैः ।
रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमाचरेत् ।

तस्य लक्षणमाह—

स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितं
कण्ठेन रुजतात्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यपीडितः
पारावत इवा कूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्

शुष्कक्षयजकासनिदानमाह —

विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात्
घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयोमलाः
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्हिक्काक्षयप्रदं

तस्य लक्षणमाह —

दुर्गन्धं हरितं रक्तं ष्ठीवेत् पूयोपमं कफम्
स्थानादुत्कासमानश्च हृदयं मन्यते क्षुतम्
अकस्मादुष्णशीतार्त्तो वह्नाग्नौ दुर्ब्बलः क्षणं

(क) प्रपूर्त्तिः—अतुरं मधुरं स्निग्धं पिष्टीभवति घनं श्लेष्मणः। कासमानो विरुग्णवच्च सम्पूर्णमिव मन्यते

ज्वरोमिश्राकृतिस्तस्य पार्श्वशूक् पीनसोऽरुचिः ।
भिन्नसङ्घातवर्च्चस्त्वं स्वरभेदोऽनिमित्ततः

अवस्थाविशेषेण क्षतक्षयजया वासयो साध्यत्व याप्यत्व च ह—

इत्येषः क्षयज. कास क्षीणानां देहनाशन.
साध्यो बलवत वा स्याद्गाढ्यस्त्वेवं क्षतोत्थित
नवो कदाचित् मिश्रेतामपि पादगुणान्वितो

जरानिमित्तश्च तुल्यलक्षणस्य वासस्य याप्यत्वमाह

स्थविराणा जराकास. सर्व्वो याप्यः प्रकीर्त्तितः
त्रीन् पूर्व्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्याप्यास्तु यापयेत्

श्वासहिक्काधिकारः

श्वासहिक्क स धारणनिदानमाह—

विदाहिगुरुविष्टम्भिरुक्षाभिष्यन्दिभोजनैः
शीतपानाशनस्थानरजोधूमातपानिलैः
व्यायामकर्म्मभाराध्वविगाघातापतर्पणैः
आमप्रदोषादानाहरुक्षान्नविषमाशनात्
दौर्ब्बल्यन्नर्म्मणो घाताद्वन्धनात् शुक्रनिर्ययोगतः

येभ्योरोगेभ्यश्च हिक्काश्वासौ प्रवर्त्तेते तानाह—

अतोसारज्वरच्छर्दिप्रतिश्यायक्षयक्षतात् ।
रक्तपित्तादुदावर्त्तादसूच्यलसकादपि
पाण्डुरोगाद्विषाच्चैव प्रवर्त्तेते गदावुभौ ।

श्वासस्य विशेषनिदान सम्प्राप्तिश्च—

कामक्षुद्रा भवेच्छ्वास पूर्व्वं दोषकोपत:
कफोप ऽगमन. पवनोविश्वगास्थित:
प्राणोदकान्नवाह्नीनि दुष्ट: स्रोतासि दूषयन्
उर:स्थ: कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवम्

श्वासस्य निरुक्तिम ह—

विहाय प्रकृतिं वायु: प्राणोऽथ कफसयुत ।
श्वासयत्यूर्द्धगोभूत्वा त' श्वास' परिचक्षते

श्वासस्य भेदानाह—

महोर्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्रभेदेषु पञ्चधा
भिद्यते स महाव्या ध: श्वास एको विशेषत.

श्वासस्य पूर्वरूप माह—

प्राग्रूपं तस्य हृत्पीड़ा शूलमाध्मान मेव च
आनाह्नो वक्त्रवैरस्य' अक्षिनिस्रोद एव च

श्वासस्य सम्प्राप्तिम ह—

यदा स्रोतासि संरुध्य मारुत: कफपूर्व्वक'
विश्वग व्रजति संरुद्धस्तदा श्वासान् करोति हि

महाश्वासस्य लक्षणमाह—

उद्धूयमानवातो य: शब्दवद्'खिलो नर
उच्चै: श्वसिति संरुद्धो मन्मर्मभ दवानिश'
प्रनष्टज्ञानविज्ञान स्तथा विभ्रान्तलोचन:
विवृताच्यानतो वजमूत्रवर्च्चा विशीर्ण वाक्

दीनः प्रश्वसितञ्चास्य दूराद्विज्ञायते भृशं ।
महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ।

ऊर्ध्वश्वासलक्षणमाह—

ऊर्ध्वं श्वसिति यो दीर्घं नच प्रत्याहरत्यधः
श्लेष्मावृतमुखस्रोतः क्रूजगन्धवहार्दितः
ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यंस्तु विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः
प्रमुह्यन् वेदनार्त्तश्च शुष्कास्योऽरतिपीडितः ।
ऊर्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधः श्वासो निरुध्यते ।
मूह्यतस्ताम्यतश्चोर्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून्

छिन्नश्वासस्य लक्षणमाह—

यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्व्वप्राणेन पीडितः
न वा श्वसिति दुःखार्त्तो मर्म्मच्छेदरुगर्दितः
आनाहखेदमूर्च्छार्त्तो दह्यमानेन वस्तिना ।
विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः
विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः
छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून् ।

समकश्च तस्य निदानसम्प्राप्ती आह—

प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते
ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य्य च ।
करोति पीनसं तेन रुजो घर्घरकं तथा
अतीवतीव्रवेगञ्च श्वासं प्राणप्रपीडकं ।
प्रताम्यति स वेगेन क्षुध्यते सन्निरुध्यते

प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ।
श्लेष्मण्यमुच्यमाने तु भृशं भवति दुःखितः
तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्त्तं लभते सुखं
तथाप्योच्छ्वसते कण्ठः कृच्छ्राच्छ्वसिति भाषितुं ।
न चापि लभते निद्रां शयानः श्वासपीड़ित
पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः ।
आसीनो लभते सौख्यमुष्णञ्च वाभिनन्दति
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमार्त्तिमान्
विशुष्कास्यो मुहुःश्वासो मुहुश्चैवावधम्यते

तमकस्योपशय साध्यत्वय प्रत्याख्याश्च

मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते
स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ।

विशिष्टलक्षण तथा तमकस्य सम्प्राप्तिरुच्यते—

ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात् प्रतमकन्तु तं

तमकस्यैवापरस्यैतुलक्षणञ्च यः—

उदावर्त्तंरजोजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः
तमसा वर्द्धतेऽत्यर्थं प्रीतैस्यासु प्रशाम्यति
मज्जतस्तमसीवास्य विद्यात् सन्तमकन्तु तम्

क्षुद्रश्वासस्य लक्षणम ५—

किञ्चिदारभमानस्य यस्य श्वासः प्रवर्त्तते
निष्पन्नस्येति शान्तिञ्च स क्षुद्र इति संज्ञितः ।
क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः

हिनस्ति न स गात्राणि नच दुःखो यथेतरे ।
न च भोजनपानानां निष्णष्टुमचितां गतिं ।
नेन्द्रियाणां व्यथां नापि काञ्चिदापादयेद्रुजं ।
स साधय उक्तो बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः ।

श्वासानां साध्यत्वासाध्यत्वमाह—

क्षुद्रः साधयोमत स्तेषां तमकः श्वास्क्र उच्यते ।
त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च ।

हिक्काया' स्वरूप निर्वचनमाह—

मुहुर्मुहु र्वायुरुदेति सस्वनो
यकृत्प्लीहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन् ।
सघोषवानाशु हिनस्त्यसून् यत
स्ततस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधैः

श्वासहिक्कयो र्भेलादितुल्यत्वमाह—

श्वासैकहेतुप्रागूपसंख्याप्रकृतिसंश्रयाः
हिक्का भवन्ति पश्चात्त तासां लिङ्गं पृथक् शृणु

हिक्कानां नाम दोषसम्पर्कमाह—

अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा
वायुःकफेनानुगतः पञ्च हिक्काः करोति हि

अन्नजां हिक्कामाह—

पानान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीड़ितोऽनिलः ।
हिक्कयत्युर्ध्वगोभूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक्

यमलामाह—

चिरेण यमलैर्वेगै र्या हिक्का संप्रवर्त्तते
कम्पयन्ती शिरोग्रीवं यमला सा विनिर्दिशेत्

क्षुद्रिका लक्षणमाह—

विकृष्टकाले र्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्त्तते
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात् प्रधाविता ।

गम्भीरामाह—

नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी
अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता

महाहिक्कामाह—

मर्माण्युत्पीड़यन्तीव सततं या प्रवर्त्तते
महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्रविकम्पिनी

असाध्य लक्षणमाह—

आयम्यते हिक्कतो यस्य देहो
दृष्टिश्चोर्ध्वं नाम्यते यस्य नित्यं ।
क्षीणोऽन्नद्विट् क्षीति यश्चातिमात्रं
तौ द्वौ चान्तौ वर्जयेद्धिक्कमानौ

अवश्य विशेषेण सर्वासामस साध्यलक्षणम ह—

अतिसञ्चितदोषस्य भक्तच्छेदक्षणस्य च
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य क्षुद्रस्यातिव्यवायिन,
आसां या सा समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवि ' ।

यमिका यथा स ध्यासाध । वाग्भटश्च —

यमिका च प्रलापार्त्ति मोहतृष्णासमन्विता ।
शक्नोणश्याप्यदीनश्च शिरधात्विन्द्रियश्च यः
तस्य साधयितुं शक्या यमिका ह्यन्यतोऽन्यथा ।

स्वरभेदाधिकारः

स्वरभेदस्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह—

अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघात-
संदूषणैः प्रकुपिता पवनादयस्तु
स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां
हन्युःस्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः ।

उक्त षड्विधत्व विभजते—

वातादिभिः पृथक् सर्व्वैः सन्निपातेन च ।

वातज स्वरभेदमाह—

वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्च्चाः
भिन्नं ध्वनिं वदति गद्गदभग्नस्वरञ्च

पित्तज स्वरभेदमाह—

पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्च्चाः
याऋक्लेन स च दाहसमन्वितेन

वातज स्वरभेदमाह—

ब्रूयात् वातेन सततं वातरुद्धकण्ठः
स्वल्पं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषात् (क)

पित्तज स्वरभेदमाह—

सर्व्वात्मके भवति सर्व्वविकारसम्पत्
तच्चाप्यसाध्यमृषयः स्वरभेदमाहुः

क्षयज स्वरभेदमाह—

धूपेव्रत वाक् क्षयकृते क्षयमाप्न याच्च
वागेष चापि हतवाक् परिवर्ज्जनीय

मेदोज स्वरभेदमाह—

अन्तर्गतं स्वर मलक्ष्यपद क्षिरेण
मेदोऽन्वयाद्वदति दिग्धगल स्तृषार्त्तः

असाध्य लक्षणमाह—

क्षीणस्य क्षतस्य क्षशस्य वापि चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः
मेदस्विनः सर्वसमुद्भवश्च स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति ।

अरोचकाधिकारः

अरोचक निदानमाह—

वातादिभिः शोकभयातिलोभ क्रोधैर्मनोघ्राणनरूपगन्धैः
अरोचकाः स्युः

(क) प्रपूर्त्तिः—वातजे स्वरभेदे च श्लीपदभग्न. स्वर मूलघूर्णाभिकण्ठत्व' क्षिप्तोच्चोपणयोऽभिघात। पित्तजे—तालुदहनयो शोष वक्तुमसमर्थत्व', कफजे—लिम्पन्निव कफात् कण्ठ मन्द खुरखुरायते।

वातजारोचकै भास्यवैरस्यलक्षणमाह—

परिच्छिष्टदन्त. कषायवक्त्रश्च मतोऽनिलेन ' (क)

पित्तारोचकै भास्यवैरस्यलक्षणमाह—

कटूष्णमुष्ण' विरसञ्च पूति पित्तेन विद्यात्

कफारोचकै भास्यवैरस्यलक्षणमाह—

लवणञ्च वक्त्रं ।

माधुर्य्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्यविबद्धसंबद्धयुतं कफेन ।

आगन्त्वरोचकै मुखवैरस्य दिकमाह—

अरोचकै शोकभयातिलोभ-

क्रोधाद्यहृदाशुचिगन्धजे स्यात् ।

स्वाभाविकञ्चास्य मथार्द्रचिस्य

त्रिदोषजारोचकै मुखवैरस्यलक्षणमाह—

त्रिदोषजे नैकरस' भवेत्तु ।

वातादरोचकानां लक्षणमाह—

हृच्छूलपीड़नयुतं पवनेन पित्तात्

तृड्दाहचोषबहुल सकफप्रसेकं ।

श्लैष्मात्मकं बहुरुज' बहुभिश्च विद्या

द्वैगुण्यमोहजड़तामि रथापरञ्च

(क) प्रपूर्त्ति'—अरोचकशब्देनात्र अरोचकभक्तद्वेषाभक्तच्छन्दानां। द्वेष पर्य्याया. बोद्धव्या कैश्चिद्वेषां परस्पर' भेद क्रियते। तथा च वृद्धभोज—प्रक्षिप्तन्तु मुखे चान्नं जग्धौनं खदते मुहु.। अरोचक. स विज्ञेयो भक्तद्वेष मत. शृणु। चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा श्रुत्वा तु भोजनम् द्वेषमायाति यो जन्तु भक्तद्वेष स उच्यते। यस्य नाम्ने भवेत श्रद्धा सोऽभक्तच्छन्द उच्यते क्षुधितस्य भयार्त्तस्य यस्य भक्तनिरोधज

छर्द्यधिकारः

वमनस्य साधारणनिदानमाह—

दुष्टैर्दोषैः पृथक् सर्वैर्वीभत्सालोचनादिभिः
छर्द्यः पञ्च विज्ञेया स्तासां लक्षणमुच्यते
अतिद्रवैरतिस्निग्धैरल्पद्यैर्लवणैरति
अकाले चातिमात्रैश्च तथाऽसात्म्यैश्च भोजनैः ।
श्रमाज्ज्ञयात्तथोद्वेगादजीर्णात् क्रिमिदोषतः ।
नार्य्याश्चापन्नसत्त्वाया स्तथातिद्रुतमश्नतः
वीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितोबलात् ।

वमनस्य निरुक्तिमाह—

छादयत्यानन' वेगैरर्द्यनाङ्गभञ्जनै.
निरुच्यते छर्द्दिरिति दोषो वक्त्र' प्रधावित.

वमीनां पूर्व्वरूपमाह—

हृल्लासोद्गाररोधश्च प्रसेको लवण स्तनुः
द्वेषाऽन्नपाने च भृश' वमीनां पूर्व्वलक्षण'

व तजवमनस्य निदानविशेषमाह—

व्यायामतीक्ष्णौषधशोकरोग । भयोपवासादतिकर्षितस्य ।
क्रुद्धो महास्रोतसिमातरिश्वा दोषान् समुत्क्लिश्य तदूर्ध्वमस्यन्
आमाशयोद्वेकक्षतस्य मर्म्म- प्रपीड़येच्छर्द्दिरुदीरयेच्च ।

वातज वमनस्य लक्षणमाह—

हृत्पार्श्वपीड़ामुखशोषशीर्ष- नाभ्यर्त्तिकासस्वरभेदतोदैः

उन्नारशब्दप्रबलं सफेनं। विक्लिन्नकृष्णं तनुवं कषायं
कच्छेणचाल्पं महता च वेगं मर्त्तोऽनिलाक्तोऽतियतोऽतिदुःखं

पित्तज वमनस्य निदानविशेषमाह—

अजीर्णकटूम्लविदाह्यशीतै रामाशये पित्तमुदीर्णवेगम्
रसायनोभिर्विसृतं प्रपीड्य गम्भीरमागत्यवमिं करोति

पित्तज वमनस्य लक्षणमाह—

मूर्च्छापिपासामुखशोषमूर्द्धं तालुक्षिसन्तापतमोभ्रमार्त्तः
पीतं भृशोष्णं हरितं सतिक्तं। धूम्रञ्च पित्तेन वमेत् सदार्त्तं।

कफज वमनस्य निदानविशेषमाह—

स्निग्धातिगुर्व्वभिष्यन्दिभोज्यैः। स्वप्नादिभिश्चैव कफोऽतिवृद्धः।
उरःशिरोमर्म्मरसायनोस्थ सर्व्वाः समावृत्य वमिं करोति।

कफज वमनस्य लक्षणमाह—

तन्द्रास्यमाधुर्य्यकफप्रसेक-। सन्तोषनिद्रारुचिगौरवार्त्तः
स्निग्धं घनं स्वादु कफात् प्रभूतं सरोमहर्षोऽल्परुजं वमेत्त।

त्रिदोषज वमनस्य निदानविशेषमाह—

समश्नतः सर्व्वरसान् प्रसक्तं मामप्रदोषत्तुं विपर्य्ययेण।
सर्व्वे प्रकोपं युगपत् प्रपन्ना स्त्रिदोषं जनयन्ति दोषाः

त्रिदोषज वमनस्य लक्षणमाह—

शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णा-। श्वासप्रमोह-प्रबला प्रसक्तं। (क)
छर्द्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्लनील सान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात्।

(क) प्रपूर्त्तिः—पित्तजे च रक्तनिभं कफजे च श्वेतसन्तुनिभं त्रिदोषजे च श्वेतसन्तुनिभं कृष्णञ्च वमेदिति पठनीयम्

सर्व्वासां छर्द्दीनामसाध्यलक्षणमाह—

विट्स्वेदमूत्राम्बुवहानि वायुः स्रोतांसि संरुध्य यदोर्ध्वमेति।
उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं दोषं समुद्धूय नरस्य कोष्ठात्
विण्मूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णं लट्भ्वामश्लिक्कात्तिंयुतं प्रसक्तं
प्रच्छर्द्ययेद्दुष्टमिहातिवेगा त्तयाहितश्चाशु विनाश मेति

आगन्तुजां छर्द्दिमाह

वीभत्सजा दौर्हृदजामजा च असाम्यजा च क्रिमिजा च या हि
सा पञ्चमी—

आगन्तुवर्ज्ये दोषसम्बन्धं दर्शयति—

ताञ्चविभावयेच्च दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ

क्रिमिजाया लक्षणमाह—

शूलहृल्लासबहुला क्रिमिजा च विशेषतः।
क्रिमिच्छर्द्रोगतुल्यैन लक्षणैन च लक्षिता

असाध्य लक्षणमाह—

क्षीणस्य या छर्द्दिरतिप्रसक्ता सोपद्रवा शोणित-पूययुक्ता।
सचन्द्रिकां तां प्रवदेदसाध्यां साध्याञ्चिकित्सेन्निरुपद्रवाञ्च।

वमनस्योपद्रवमाह—

कासः श्वासोज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्यमेव च
छर्द्रोगलक्षणञ्चैव ज्ञेया स्यच्छर्द्युपद्रवाः

तृष्णाधिकारः

तृष्णाया निदानपूर्विका सम्प्राप्तिमाह—

संक्षोभशोकश्रममद्यपानात् ।
रूक्षाम्लशुष्कोष्णकटूपयोगात् ।
धातुक्षयाल्लङ्घनसूर्य्यतापात्
पित्तञ्च वातश्च भृशं प्रकुप्यतः
स्रोतांसि दूषयतः श्रमेतो
यान्यम्बुवाहीनि शरीरिणां हि
स्रोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु ।
जायेत तृष्णा प्रबला ततस्तु ।

तृष्णापूर्व्वरूपाण्याह—

तालोष्ठकंठास्यविशोषदाह- सन्तापमोहभ्रमविप्रलापाः ।
पूर्वाणि रूपाणि भवन्ति तामा- । मुत्पत्तिकालेषु विशेषतो हि ।

संख्यामाह—

वातात् पित्तात् कफात् तृष्णा सन्निपाताद्रसक्षयात् ।
षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणम्

सामान्यलक्षणमाह—

मुखशोषो जलात्तृप्ति रन्नद्वेषः स्वरक्षयः
कण्ठौष्ठजिह्वाकार्श्य'जिह्वा निष्क्रमणं क्लमः
प्रलापश्चित्तविभ्रंस स्तृड्ग्रहोक्ता स्तथामयाः ।
सर्वासामेव तृष्णाना मेतत् सामान्यलक्षणम्

वातज तृष्णा म ४—

ष्यामास्यता मारुतसंभवायां । तोदस्तथा पञ्चशिरःसु चापि ।
स्रोतोनिरोधा विरसत्व वक्त्रं शीताभिरक्षिश्च मिश्रवर्त्मेति ।

पित्तज तृष्णामाह—

मूर्च्छान्नविद्वेषविलापदाहा रक्तोच्चणत्वं प्रततश्च शोषः
शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च पित्तात्मिकायां परिदूयनञ्च ।
उष्णाक्रान्तस्य सहसा शीताम्भो भजतस्तृषम्
उष्मा रुद्धो गतः कोष्ठं या कुर्य्यात् पित्तजैव सा ।
या च पानातिपानोत्था तोच्णाग्नेः स्नेहजा च या ।

कफजा सर्व्वज चाह—

स्निग्धगुर्व्वम्लललवणभोजनेन कफोल्बणा ।
कफो रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतम्
स्रोतःसु स कफस्तेन पङ्गवच्छोष्यते ततः ।
शूकैरिवाचितःकण्ठो निद्रा मधुरवक्त्रता
आध्मानं शिरसोजाड्यं स्तैमित्यच्छर्द्यरोचका. ।
आलस्यमविपाकश्च सर्वैः स्यात् सर्वलक्षणा

क्षतज तृष्णा म ४—

क्षतस्य रूक्षशोणित-निर्गमाभ्या तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु ।
तयाभिभूतस्य निशादिनानि गच्छन्ति दुःखं पिबतोऽपितोयम् ।

रसक्षयज तृष्णामाह—

रसक्षयाद् या क्षयसम्भवा सा । तयाभिभूतस्य निशादिनेषु ।
पेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति । ता सन्निपातादिति केचिदाहुः ।

तस्या लक्षणमाह—

रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्यामपीषेण भिषग्विवर्जयेत् ।

उपसर्गात्मिकाया आह—

शोषमोहज्वराध्मन्यदीर्घरोगोपसर्गतः ।
या तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ।

तस्या एव लक्षणं शीघ्रमाध्मानाहः—

दीनस्वरः प्रत्याध्मन् क्षीणः संशुष्कवक्त्रकण्ठगलतालुः
भवति खलु सोपसर्गात्तृष्णा सा शोषिणो कष्टा ।

असाध्य लक्षणमाह—

सर्वास्वतिप्रमत्ता रोगक्षयाणां ऽसिप्रयुक्तानां
घोरोपद्रवयुक्ता तृष्णा मरणाय विज्ञेया
क्षीणं विचित्तं बधिरं तृषार्त्तं विवर्जयेन्निर्गतजिह्वमाशु ।

मदमूर्च्छासन्न्यासाधिकारः

मदमूर्च्छासन्न्यासानां साधारणनिदानसम्प्राप्तीराह—

यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहानि च ।
पृथक् पृथक् समस्ता वा स्रोतांसि कुपिता मलाः ।
मलिनाहारशीलस्य रजोमोहाद्यतात्मनः ।
प्रतिहत्यार्तिष्ठन्ते जायन्ते व्याधयस्तदा ।

मोहसामान्यलेऽपि महादोषा विशिष्टलक्षणमाह—

मदमूर्च्छायसन्न्यासास्तेषां विद्यादिचक्षणः
यथोत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गौषधान्तिषु ।

मदस्य निदानपूर्विका सम्प्राप्तिमाह—

दुर्बलचेतसः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते
मनोविक्षोभयन् जन्तोः संज्ञां संमोहयेत्तदा ।
पित्तमेवं कफश्चैवं मनोविक्षोभयन् नृणां ।
सञ्ज्ञां नयत्याकुलता विशेषश्चात्र वक्ष्यते ।

वातमद लक्षणमाह—

सन्तानल्पाद्भुताभाष श्वलस्खलितचेष्टितम्
विद्याद्वातमदाविष्टं रूक्षश्यावारुणाकृतिम् ।

पित्तमद लक्षणमाह—

सक्रोधपरुषाभाषं संप्रहारकलिप्रियम् ।
विद्यात्पित्तमदाविष्टं रक्तपीतासिताकृतिम् ।

कफमद लक्षणमाह—

सवल्पसम्बद्धवचनं तन्द्रालस्यसमन्वितम् ।
विद्यात् कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रध्यानतत्परं ।

सन्निपातमद लक्षणमाह—

सर्व्वान्येतानि रूपाणि सन्निपातकृते मदे

मद्यविषरुधिरजा मदानां सामान्यमाह—

यश्च मद्यमदः प्रोक्तो विषजो रौधिरश्च यः ।
सर्व एते मदा नेयाः वातपित्तकफक्षयात्

मूर्च्छापूर्व्वरूपमाह—

हृत्पीड़ा जृम्भणं ग्लानिः संज्ञादौर्बल्यमेव च ।
सर्वासां पूर्वरूपाणि

मूर्च्छाया षड्विधत्वमुक्त्वा सर्वासु पित्तप्राधान्यं दर्शयति—

वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च
षट्स्वप्येतासु पित्तन्तु प्रभुत्वे नावतिष्ठते ।

वातमूर्च्छा लक्षणमाह—

नीलम्बा यदि वा कृष्णमाकाशं मथवारुणं
पश्यं स्तमः प्रविशति शीघ्रञ्च प्रतिबुध्यते
विपर्ययाङ्गमर्दश्च प्रपीड़ा हृदयस्य च
कार्श्यं श्यावारुणच्छाया मूर्च्छायां वातसम्भवे

पित्तमूर्च्छा लक्षणमाह—

रक्तं हरितवर्णं वा वियत्पीतमथापि वा ।
पश्यंस्तमः प्रविशति सखेदश्च प्रबुध्यते
सपिपासः ससन्तापो रक्तपीतारुणेक्षणः ।
संभिन्नवर्चाः पीताभो मूर्च्छायां पित्तसम्भवे ।

कफजमूर्च्छा लक्षणमाह

मेघसङ्काशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः ।
पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ।
गुरुभिः प्रावृतैरङ्गैर्यथैवार्द्रेण चर्मणा ।
सप्रसेकः सहृल्लासो मूर्च्छायां कफसम्भवे ।

रक्तज मूर्च्छामाह—

पृथिव्यापस्तमोरूपं रक्तगन्धस्तदन्वयः ।
तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुवि मानवाः ।
द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदभिमुह्यति ।

रक्तज मूर्च्छा लक्षणमाह—

स्वव्याङ्गदृष्टिस्तृट्सृजा गूढोच्छ्वासश्च मूर्च्छितः ।

विषमद्यजे माह—

गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः ।
त एव तस्मात्ताभ्यान्तु मोहौ स्यातां यथेरितौ ।

मद्यज मूर्च्छा लक्षणम ह—

मद्येन विलपन् शेते नष्टविभ्रान्तमानसः
गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् ।

'विषज मूर्च्छ' लक्षणम'ह —

वेपथुस्वप्नतृष्णा. स्यु स्तमश्च विषमूर्च्छि'ते
वेदितव्य' तीव्रतर' यथास्व' विषलक्षणैः ।

मूर्च्छादिभ्यः सन्न्यासस्य भेदक लक्षणमाह—

दोषेषु मदमूर्च्छाया हृतवेगेषु देहिनां ।
स्वयमेवोपशाम्यन्ति संन्न्यासोनौषधैर्व्विना

सन्यास लक्षणमाह—

वाग्देहमनसां चेष्टा माक्षिप्यातिबला मलाः
संन्यस्यन्त्यबल' जन्तु' प्राणायतनम श्रिताः
स ना संन्यासंसन्न्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः ।
प्राणै र्व्विमुच्यते शीघ्र' मुक्ता मद्य फलां क्रियां

मूर्च्छादीना भेदमाह—

मूर्च्छा पित्ततमः प्राया रजःपित्तान्निलाद्भ्रमः ।
तमोवातकफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ।

तन्द्रा लक्षणमाह—

इन्द्रियार्थेष्वसंवित्ति गौरवं जृम्भणं क्लमः ।
निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ।

भ्रम रु—

चक्रवद्भ्रमतो गात्रं भूमौ पतति सर्व्वदा ।
भ्रमो रोग इति ज्ञेयो रजःपित्तानिलात्मकः ।

मदात्ययाधिकारः

हृदयस्थ ओज सत्वाद्याश्रयत्वमाह—

रसधात्वादिमार्गाणां सत्त्ववुद्धीन्द्रियात्मनाम् ।
प्रधानस्यौजसश्चैव हृदयं स्थान मुच्यते ।

मद्य कथकार चेतोविकार नयतीत्याह—

मदः हृदयमाविश्य स्वगुणै रोजसोगुणान्
दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ।

मद्यस्य दशगुणानाह—

लघूष्णतीक्ष्णसूक्ष्मस्रव्यवायाशुगमेव च ।
रूक्षं विकासि विशदं मद्यं दशगुणं स्मृतम् ।

ओजसो दशगुणानाह—

गुरु शीतं मृदु श्लक्ष्णं बहुलं मधुरं स्थिरम् ।
प्रसन्नं पिच्छिलं स्निग्धमोजोदशगुणं तथा ।

मद्यगुणैरोजोगुणविघातं दर्शयति—

गुरुत्वं लाघवाच्चैत्यमोष्ण्यादस्रस्वभावतः ।
माधुर्य्यं माईवं तैक्ष्ण्यात् प्रसादश्चाशुभावनात् ।

रौक्ष्यात् स्नेहं व्यवायित्वात् स्थिरत्व श्लक्ष्णतामपि ।
विकासिभावात् पैच्छिल्य' वैशद्यात् सान्द्रतां तथा
सौक्ष्म्यात् मद्य' विहन्त्येव मोजस. स्वगुणैर्गुणान् ।
सत्त्व' तदाश्रयञ्चाशु संक्षोभ्य जनयेन्मदम् ।

मदात्ययानां विदोषजत्वमाह—

वातात् पित्तात् कफात् सर्व्वैश्चत्वारः स्यु र्मदात्ययाः
सर्व्वेऽपि सर्व्वैर्जायन्ते व्यपदेशस्तु भूयसा

मदात्ययस्य सामान्यलक्षणम् ह-

सामान्यलक्षण' तेषां प्रसोहो हृदयव्यथा
विड्भेदः प्रतत' तृष्णा सोम्याग्नेयो ज्वरोऽरुचिः ।
शिरःपार्श्वास्थिहृत्कुक्षौ मर्म्मभेदस्त्रिकग्रहः ।
उरोविबन्धस्तिमिर' कासः श्वासः प्रजागरः
स्वेदोऽतिमात्र' विष्टम्भः क्षयथुश्चित्तविभ्रम. ।
प्रलापश्छर्द्दिरुत्क्लेशो भ्रमोदुःस्वप्नदर्शनम्

वातप्रायस्य मदात्ययस्य निदानसम्प्राप्तिमाह—

स्त्रीशोकभयभाराध्वकर्म्मभि र्योऽतिकर्षितः
रूक्षाल्पप्रमिताशी वा यः पिबत्यतिमात्रया
रूक्ष' परिणत' मद्य' निशि निद्रां विहत्य च ।
करोति तस्य तच्छीघ्र' वातप्राय' मदात्ययम् ।

तस्य लक्षणमाह—

क्षिक्काकासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरे ।
विद्याद्वातप्रलापस्य वातप्राय' मदात्ययम्

पित्तप्र यस्य निद मभाष्ट —

तीक्ष्णोष्णं मद्यमल्प' वा योऽतिमात्र' निषेवते ,
अम्लोष्णतीक्ष्णभोजी च क्रोधनोऽग्न्यातपप्रिय: ।
तस्योपजायते पित्ताद्विशेषेण मदात्यय:

तस्य लक्षण माह—

तृष्णादाहज्वरस्वेदमूर्च्छातीसारविभ्रमै
र्विदग्धारुितवर्ण स्य पित्तप्राय' मदात्ययम् ।

तस्य साध्यत्वासाध्यत्वमाह—

स तु वातोल्वणस्याशु प्रशमं याति हन्ति वा ।

कफा।यस्य निदानसंप्र ती आह—

तरुण' मधुरप्राय' गौड़' पैष्टिक मेव वा ।
मधुरस्निग्धगुर्वाशी य: पिबत्यतिमात्रया
अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रत:
मदात्यय' कफप्राय' स शीघ्र मधिगच्छति

तस्य लक्षणमाह—

छर्दिप्रसेकोत्क्लेशसतन्द्रास्तैमित्यगौरवै:
विदग्धाच्छीतपरीतस्य कफप्राय' मदात्यय' ।

विदोषजस्य लक्षणमाह—

शरीरदु:ख' बलवत् सम्मोहो हृदयव्यथा
अरुचि: प्रतता तृष्णा ज्वर' शीतोष्णलक्षण:
शिर:पार्श्वास्थिसन्धीना विदुग्रतुल्या च वेदना ।
जायतेऽतिबला जृम्भा स्फुरण' वेपन' भ्रम:

शिरोविबन्धः कासश्च हिक्काश्वासः प्रजागरः
शरीरकम्पः कर्णाक्षिमुखरोगस्त्रिकग्रहः ।
छर्द्यतीसारमुत्क्लेशो वातपित्तकफात्मकः

परमदस्य लक्षणमाह—

श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुरुता विरसास्यता च
विण्मूत्रसङ्गिरथ तन्द्रिररोचकस्य
लिङ्गं परस्य च मदस्य वदन्ति तज्ज्ञाः
तृष्णा रुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः ।

पुनर्जीर्णलक्षणमाह—

आध्मानमुग्र मथचौद्गिरणं विदाह.
पानेऽजरा समुपगच्छति लक्षणानि ।

पानविभ्रमलक्षणमाह—

हृद्गात्रतोदकफसंस्रवकण्ठधूमा
मूर्च्छाविमिज्वरशिरोरुजनप्रदाहाः ।
द्वेषः सुरान्नविकृतिष्वपि तेषु तेषु
तं पानविभ्रममुशन्त्यखिलेन धीराः ।

ध्वंसकविक्षेपयो र्भेद माह—

विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेवते ।
ध्वंसको विक्षेपश्चैव रोगस्तस्योपजायते ।

ध्वंसकलक्षणमाह—

श्लेष्मप्रकोपः कण्ठास्य शोषः शब्दासहिष्णुता ।
तन्द्रा निद्राभियोगश्च ज्ञेयं ध्वंसकलक्षणम् ।

विक्षेपलक्षणम् ह—

हृत्कण्ठरोगः सम्मोहश्छर्दिरङ्गरुजा ज्वरः
तृष्णा कास शिरःशूल मेतद्विक्षेपलक्षणम् ।

अवस्थ यग दैसयो, कष्टस ध्यत्वा ह—

व्याध्युपद्रोणदेहस्य दुश्चिकित्स्यतमो मतौ

अस्य ध्यत्वचणमाह—

हीनोत्तरौष्ठमतिशीतमन्ददाहं
तैलप्रभास्यमपि पानहृतं त्यजेत्त्
जिह्वौष्ठदन्तमसितन्त्वथवापि नीलं
पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे वा
हिक्काज्वरो वमथुवेपथुपार्श्वशूलाः
कासभ्रमावपि च पानहृत भजन्ते

मद्यदोषमाह—

मद्ये मोहोभयं शोकाः क्रोधोमृत्युश्च संश्रिताः
सोन्माद मदमूर्च्छाद्याः मापस्मारापतानकाः
यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्व्वमसाधुवत्
इत्येव मदरदोषज्ञा मदय गर्हन्ति यत्नतः

युक्तिहीनपानस्यैव दोषत्वमाह—

सत्यमेते महादोषा मद्यस्योक्ता न संशयः ।
अहितस्यातिमात्रस्य पीतस्य विधिवज्जनम् ।

पानयुक्तिमाह—

अन्नपानवयोव्याधिबलकालत्रिकानि षट्
त्रीन्दोषां स्त्रिविधं सत्त्य' ज्ञात्वा मद्यं पिबेत् सदा

तेषां त्रिकाणामष्टानां योजना युक्तिरुच्यते
यथायुक्त्या पिबन् मद्यं मदरदोषै र्न युज्यते

युक्तियुक्तस्य मद्यस्य गुणमाह—

प्रीणनं हृंहणं बल्यं भयशोकश्रमापहम् ।
स्वापनं नष्टनिद्राना स्वरवर्णप्रसादनम् ।

मद्यवर्जनस्य महत् फलमाह

निवृत्तः सर्व्वमद्येभ्यो नरो यः स्याज्जितेन्द्रियः
शारीरमानसै र्धीमान् विकारै र्न स युज्यते ।

दाहाधिकारः

तत्र दाहमाह—

त्वचं प्राप्तः स पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः
दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजं ।

रक्तजमाह—

कृत्स्नदेहानुगं रक्तं मुद्रक्तं दहति ध्रुवं ।
स उष्यते तृष्यते वा ताम्राभस्ताम्रलोचनः
लोहगन्धाङ्गवदनो वह्निनेवावलीयते
पित्तज्वरसमः पित्तात् स चाप्यस्य विधिःस्मृतः ।

तृष्णानिरोधजं दाहमाह—

तृष्णानिरोधादव्याप्तौ क्षीणे तेजः समुद्भवं ।
सबाह्याभ्यन्तरं देहं प्रदहेन्मन्दचेतसः
संशुष्कगलतालोष्ठो जिह्वां निष्कृष्य चेष्टते ।

रक्तपूर्णकोष्ठस्य दाहमाह—

अस्रजः पूर्णकोष्ठस्य दाहोऽन्यः स्यात् सुदुस्तरः ।

धातुक्षयजं दाहमाह—

धातुक्षयोत्थो यो दाहस्तेन मूर्च्छत्यड्गिनः ।
श्यामस्वरः क्रियाहीनः स सीदेन्नृपपीड़ितः ।

क्षतज दाहमाह—

क्षतजोऽनशनस्यान्न शोचतश्चाप्यनेकधा
तेनान्तर्दह्यतेऽत्यर्थं तृष्णादाहप्रलापवान् ।

मर्माभिघातज दाहमाह—

मर्माभिघातजोऽप्यस्ति सोऽसाध्यः सन्नमोमतः

असाध्यलक्षणमाह—

सर्व्व एव च वज्रार्त्तः सुप्त शीतगात्रस्य देहिनः

उन्मादभूतोन्मादाधिकारः

उन्मादनिरुक्तिमाह—

मदयन्त्युद्गता दोषा यस्मादुन्मार्गमागताः
मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्त्तितः ।

तस्य भेदमाह—

एकैकशः सर्व्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः
मानसेन च दुःखेन स च पञ्चविधो मतः ।
विषान्नवपि षष्ठश्च

सामान्यहेतुमाह—

विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानां
उन्मादहेतु र्भयहर्षपूर्व्वो मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः ।

सम्प्राप्तिमाह—

तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य
स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः

पूर्वरूपमाह—

मोहोह्र गौ स्वनः श्रोत्रे गात्राणामपकर्षणम् ।
अत्युत्साहोऽरुचिश्चान्ने स्वप्ने वल्गुषभोजनम्
वायुनोन्मथनञ्चापि भ्रमसंक्रमतस्तथा
यस्य स्यादचिरेणैव सुन्माद सोऽधिगच्छति

सामान्यरूपमाह—

धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च पर्य्याकुला दृष्टि रधीरता च ।
अवध्ववाक्त्वं हृदयञ्च शून्य सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गं । (क)

वातजस्य विशेषहेतुमाह—

रूक्षाल्पशीतान्नविरेकधातु- क्षयोपवासैरनिलोऽतिवृद्धः ।
चिन्तादिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिञ्चाप्युपहन्ति शीघ्रं

तस्य लक्षणमाह—

तत्र वातात् क्षमाङ्गता
अस्थाने रोदनाक्रोश-हसित स्मित-नर्त्तनम् ।
गीतवादित्र वागङ्गविक्षेपास्फोटनानि च ।

(क) प्रपूर्त्तिः—दिहदु खसुखभर्त्तो भष्टसार'धवद्रथ. भमत्यधिस्मितारम्भ. ।

अम्लान्ना वेणुवीणादिशब्दानुकरणं मुहुः ।
आस्यात् फेनागमोऽजस्रं मटनं बहुभाषिता
अलङ्कारोऽनलङ्कारैः रयानैर्गमनोद्यमः ।
गृद्धिरभ्यवहार्य्येषु तल्लाभेवावमानता ।
उत्पिण्डिताक्षणाच्चित्तं जीर्णे चान्नेगदोद्भवः ।

पित्तजस्य हेतुमाह—

अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीते । भौज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगं ।
उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य हृदि स्थितं पूर्ववदाशु कुर्या

तस्य लक्षणमाह—

अमर्षसंरम्भविनग्नभावाः । सन्तर्जनातिद्रवणोष्णरोषाः ।
प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषः पीता च भा पित्तकृतस्य लिङ्गं (क)

कफजस्य हेतुमाह—

संपूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य सोष्मा कफो मर्म्मणि संप्रदुष्टः ।
बुद्धिं स्मृतिञ्चाप्युपहत्य चित्तं प्रमोहयन् संजनयेद्विकारम् ।

तस्य लक्षणमाह—

वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च ।
नारीविविक्ता प्रियता च निद्रा
छर्दिश्च लाला च बलञ्च भुङ्क्ते
नखादिशौक्ल्यञ्च कफात्मके स्यात् (ख)

(क) प्रपूर्त्तिः— "असत्यज्वलनञ्च न तारका दीपदर्शनम्"

(ख) प्रपूर्त्तिः—वैभत्सा, शौचविद्वेषः, आलस्यं अल्पबुद्धिः, उन्मादो बलवान् रात्रौ ।

सन्निपातस्य हेतुरूपसाध्यत्वात् साध्यत्वाह—

सर्व्वात्मके त्रिभिरपि व्यतिमिश्रितानि
रूपाणि वातकफपित्तकृतानि विद्यात्
सम्पूर्णलक्षणमसाध्य मुदाहरन्ति
सर्व्वात्मकं क्वचिदपि प्रवदन्ति साध्यम्

मानसदु खजस्य हेतुसाध्यानि ाह—

चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभि स्तथान्यै
र्विप्रासितस्य धनबान्धवसंक्षयाद्वा
गाढ़ं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसो
र्जायेत चोत्कटतमो मनसो विकारः

तस्य लक्षणमाह—

चित्रं व्रतीति च रागोऽनुगतं विसंज्ञो
गायत्यथो हसति रोदिति चापि मूढ़ः

विषजमाह—

रक्तेक्षणो स्खलदनेन्द्रियभाः सुदीनः
श्यावाननो विशङ्कतेऽथ भवेद्विसंज्ञः

असाध्यलक्षणमाह—

अवाक्शी वाप्युदक्शी वा क्षीणमांसबलो नरः
जागरूको ह्यसन्देह मुन्मादेन विनश्यति

भूतोत्थानन्मादमाह—

अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्य्यचेष्टो ।
ज्ञानादिविज्ञानबलादिभि र्यः ।

उन्मादकालोऽनियतश्च यस्य
भूतोत्थमुन्मादमुदाहरेत्त'

देव जुष्टम ह—

सन्तुष्टः शुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धो
निस्तन्द्रि रविनयस'स्कृतप्रभाषी ।
तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता ।
ब्रह्मण्यो भवति नर स देवजुष्टः

देवगतृ जुष्टमाह—

स'खेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता
जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः
सन्तुष्टो न भवति चान्नपानजाते
दुं'ष्टात्मा भवति सदेवगतृजुष्टः

गन्धर्वग्रह जुष्टमाह—

हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी
स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्य'
नृत्यन् वै प्रहसति चारु चाल्पशब्द'
गन्धर्व्वग्रहपरिपीड़ितो मनुष्य. ।

यक्षग्रह जुष्टम ह—

ताम्राक्ष. प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी
गम्भीरो द्रुतगति रल्पवाक् सहिष्णुः ।
तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै
यो यक्षग्रहपरिपीड़ितो मनुष्यः

पिशाचग्रहाभिजुष्टमाह—

प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डान्
शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्थः
मांसेप्सुस्तिलगुड़पायसाभिकाम
स्तज्ञातो भवति पिशाचाभिजुष्टः

भुजङ्गजुष्टमाह—

यस्तर्व्यां प्रसरति सर्पवत् कदाचित्
सृक्कण्यौ विलिहति जिह्वया तथैव ।
क्रोधालुर्गुड़मधुदुग्धपायसेप्सु
र्ज्ञातव्यो भवति भुजङ्गमेन जुष्टः ।

राक्षसजुष्टमाह—

मांसास्रग्विविधसुराविकारलिप्सु
र्निर्लज्जो भृश मतिनिष्ठुरोऽतिशूरः ।
क्रोधालुर्विपुलबलो निशाविहारी
शौचघ्नि ड़् भवति स राक्षसैर्गृहीतः ।

पिशाचजुष्टमाह—

उद्वस्तः क्षणपरुषोऽचिरप्रलापी
दुर्गन्धो भृशमशुचि स्तथातिलोलः
बह्वाशी विजनवनान्तरोपसेवी
व्याचेष्टन् भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः ।

असाध्य लक्षणमाह—

स्थूलाक्षो द्रुतमटनः स फेनलेही
निद्रालुः पतति कम्पते च यो हि

यश्चाद्रिशिरदनग दिविच्युत. सन्
संसृष्टो न भवति वार्द्धकेन जुष्टः ।

देवादीनां ग्रहणकालमाह—

देवग्रहाः पौर्णमास्या मसुराः सन्ध्ययोरपि ।
गन्धर्व्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यथ ।
पितरा क्षणाक्षये हिंस्युः पञ्चम्यामपि चोरगाः ।
रक्षांसि रात्रौ पेशाचाश्चतुर्द्दश्या विशन्ति हि

प्रविविक्षवो ग्रहा कथं न दृश्यन्त इत्याह—

दर्पणादीन् यथा छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा
स्वमणिं भास्कराच्चिंश्च यथा देहश्च देहधृक् ।
विशन्ति च न दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणः

अपस्माराधिकारः

अपस्मारस्य निरुक्तिमाह—

स्मृति भ्रंतार्थविज्ञान मपश्च परिवर्ज्जने ।
अपस्मार इति प्रोक्त स्ततोऽयं व्याधिरुच्यते ।

अपस्मारोत्पत्तिकारणस्य चित्त मिथातस्य हेतूमाह

मिथ्यादियोगेन्द्रियार्थकर्म्मणा मभिसेवनात्
विरुद्धमलिनाहारविहारकुपितैर्मलैः
वेगनिग्रहशीलाना महिताशुचिभोजिनाम् ।
रजस्तमोऽभिभूतानां गच्छताञ्च रजःस्वलां

तथा कामभयोद्वेगक्रोधशोकादिभिर्भृशम्
चेतस्यभिहते पुंसा मपस्मारोऽभिजायते ।

पूर्वरूपम ह—

हृत्कम्पः शून्यता खेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढ़ता
निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवत्यथ ।

अपस्मारसाम न्यरूपमाह—

संज्ञावहेषु स्रोत.सु दोषव्याप्तेषु मानवः ।
रजस्तमःपरीतेषु मूढ़ो भ्रान्तेन चेतसा
विक्षिपन् हस्तपादौ च विजिह्वभ्रू र्वलोचनः
दन्तान् खादन् वमन् फेनं विवृताक्षः पतेत् क्षितौ
अल्पकालान्तरञ्चापि पुनः संज्ञां लभेत सः
सोऽपस्मार इति प्रोक्तः

सख्यामाह

स च दृष्टश्चतुर्विधः
वातपित्तकफैर्दृष्णाच्चतुर्थः सन्निपातत.

वातज लक्षणम ह—

कम्पते प्रदशेद्दन्तान् फेनोद्गामी श्वसित्यपि
परुषारुणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात्

पित्तज लक्षण माह—

पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतान्नृग्रूपदर्शकः
सतृष्णोष्णानलव्याप्त-लोकदर्शी च पैत्तिकः ।

श्लैष्मज लक्षणमाह—

शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षः प्रीतहृष्टाङ्गजो गुरु ।
पश्येच्छुक्लानि रूपाणि श्लेष्मिको मुच्यते चिरात्

वातादयपस्मारेषु प्रत्येकमीकैक लक्षणमाह—

हृदि तोदस्तृड्तृल्लेदस्त्रिष्वप्येतेषु संख्यया

वातादयपस्माराणां साधारण लक्षणमाह—

प्रलापः कूजनं क्लेशः प्रत्येकन्तु भवेदिह

त्रिदोषज लक्षणमाह—

सर्व्वैरेतैः समस्तैश्च लिङ्गैर्त्रैधं स्त्रिदोषजः ।

असाध्य लक्षणमाह—

अपस्मारः स चासाध्यः यः क्षीणस्यानवस्य यः ।
प्रस्फुरन्तं सुवहुशः क्षीणं प्रचलितभ्रुवं ।
नेत्राभ्याञ्च विकुर्व्वाण मपस्मारा विनाशयेत्

स्वमतेनापस्मारस्य दोषजन्यत्व प्रदर्श्य परमतेन गन्तुकत्वमाह—

अनिमित्तागमाद् व्याधे र्गमनादकृतेऽपि च
आगमाच्चाप्यपस्मारं वदन्त्यन्ये न दोषजम् ।

परमतनिराकरणाय स्वमतमाह—

क्रमोपयोगाद्दोषाणां क्षणिकत्वात्तथैव च
आगमाद् वैश्वरूपाच्च स तु निर्व्वर्ण्यते बुधैः

कारणसद्भाव द्वाधमपस्मार सत्त्व नस्यादिव्यणङ्गत्व ह—

देवे वर्षत्यपि भूमौ यथा वीजानि कानिचित्
प्ररदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्छ्रयाः ।

एतदेव स्पष्टीकुर्व्वन्नाह—

स्थायिनः केचिदल्पेन कालेनाभिप्रवर्द्धितः ।
दर्शयन्ति विकारांस्तु विश्वरूपान्निसर्गतः ।

अपस्मारी दोषजो न तु सूतावेशज इति विज्ञात्मसाह—

अपस्मारो महाव्याधिस्तस्माद्दोषज एव तु

वातव्याध्यधिकारः

सामान्य हेतुम ह—

रूक्षशीतात्यलघ्वभ्यवायातिप्रजागरैः
विषमादुपचाराच्च दोषास्रक्स्रावणादपि
लङ्घन-प्लवनात्यध्व-व्यायामादिविचेष्टितैः ।
धातूनां संक्षयाच्चिन्ताशोकरोगातिकर्षणात् ।
वेगसन्धारणादामादभिघातादभोजनात्
मर्म्मावाधान्नजोष्टाश्च शीघ्रयानापतंसनात्

धातुक्षयाद्द तकोपमाह—

धातुक्षयकरैर्वायुः कुप्यत्यतिनिषेवितैः ।
चरन् स्रोतःसु रिक्तेषु भृशं तानेव पूरयन्

म र्गावरणेन वातप्रकोपमाह—

तेभ्योऽन्यदोषपूर्णेभ्यः प्राप्यवाऽऽवरणं बली
करोति विविधान् व्याधीन् सर्व्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान् ।

पूर्व्वरूपमाह—

अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्व्वरूपमिति स्मृतं
आत्मरूपन्तु यद्व्यक्तं तदपायो लघुता पुनः

कुपितोऽनिलो यत् ० रोगं तदाह—

सङ्कोचः पर्व्वणां स्तम्भोभङ्गोऽस्थ्नां पर्व्वणामपि ।
रोमहर्षः प्रलापश्च पाणिपृष्ठशिरोग्रहः ।
खञ्जपाङ्गुल्यकुब्जत्वं शोषोऽङ्गानामनिद्रता
गर्भशुक्रर्जोनाशश्च स्यन्दनं गात्रसुप्तता
शिरोनासाक्षिजत्रूणां ग्रीवायाश्चापि भञ्जनं
भेदस्तोदोऽस्थिसंराचेपो मुहुश्चायास एव च
एवं विधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः ।
हेतुस्थानविशेषाश्च भवेद्रोगविशेषकृत्

स एवाश्रयाङ्गधातुविशेषान् प्राप्य यत् करोति तदाह—

तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्च्चसोः
अध्मानहृद्रोगगुल्मार्शःपार्श्वशूलाश्च मारुते ।

सर्व्वाङ्गाश्रितस्य वायोर्लक्षणमाह—

सर्व्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरण-भञ्जनं
वेदनाभिः परीतश्च स्फुटन्तीवास्य सन्धयः ।

गुदस्थितस्य लक्षणमाह—

ग्रहोविण्मूत्रवातानां शूलाधानाश्मशर्करा ।
जङ्घोरुत्रिकपार्ष्णिपृष्ठ-रोगश्रोषौ गुदे स्थिते ।

आमाशयस्थितस्य लक्षणमाह—

रुक् पार्श्वोदरहृन्नाभौ स्तृष्णोद्गारविसूचिकाः ।
कासः कण्ठास्यशोषश्च श्वासश्चामाशये स्थिते ।

पक्वाशयस्थितस्य लक्षणमाह—

पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलाटोपौ करोति च
कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनां ।

श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं कुर्य्यादुष्टसमीरणः ।

त्वग्गतस्य लक्षणमाह—

त्वग्रुजा स्फुटिता सुप्ता क्षमा कृष्णा च तुद्यते ।
आतन्यते सरागा च पर्व्वैकक् त्वग्गतेऽनिले

रक्तगतस्य लक्षणमाह—

रुजास्तीव्राः ससन्तापा वैवर्ण्यं क्षयतारुचिः
गात्रे चारुंसि भुक्तस्य स्तम्भश्चास्रग्गतेऽनिले ।

मांसमेदोगतस्य लक्षणमाह—

गुर्व्यङ्गं तुद्यतेऽत्यर्थं दण्डमुष्टिहतं यथा
सकृक् श्रमितमत्यर्थं मांसमेदोगतेऽनिले

शुक्रगतस्य लक्षणमाह—

क्षिप्रं मुञ्चति बध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा ।
विक्षतिं जनयेच्चापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः ।

शिरागतस्य लक्षणमाह—

शरीरं मन्दरुक्शीघ्रं शुष्यति स्यन्दतेऽपि वा ।
सुप्तास्तब्धो मन्दरुजो वा शिरा वाति शिरागते ।

स्नायुगतस्य लक्षणमाह—

सर्व्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च कुर्य्यात् स्नायुगतोऽनिलः ।

सन्धिगतस्य लक्षणमाह—

वातपूर्णदृतिस्पर्शः शोफः सन्धिगतेऽनिले ।
प्रसारणाकुञ्चनयोरप्रवृत्तिः सवेदना ।

आक्षेपकस्य सामान्यलक्षणमाह—

यदा तु धमनी. मर्म्माः कुपितोऽभ्येति मारुतः ।
तदाक्षिपत्याशुमुहुर्मुहुर्हृद्धं मुहुस्वरः ।
मुहुर्मुहुश्चाक्षेपणादाक्षेपक इति स्मृतः *

आक्षेपकस्यैवावस्थाविशेषापतन्त्रकापतानकावाह—

क्रुद्धःस्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्द्धं प्रपद्यते
पीड़यन् हृदयं गत्वा शिरः शङ्खौ च पीड़यन्
धनुर्व्वन्नमयेन्नात्वाक्षाक्षिपेन्मोहयेत्तदा ।
स कृच्छ्रादुच्छ्वसेच्चापि लब्धाचोऽथ निमीलकः ।
कपोतवच्च कूजेच्च निःसंज्ञः सोपतन्त्रकः
दृष्टिंसंस्तभ्य संज्ञाञ्च हृत्वा कण्ठेन कूजति
हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं पुनर्हृते पुनः
वायुना दारुणं प्राहुरेके तदपतानकं ।

दण्डापतानकमाह—

कफान्वितो भृशं वायु स्तब्धे व यदि तिष्ठति ।
दण्डवत् स्तम्भयेद्देहं स तु दण्डापतानकः ।

---

* आक्षेपकचतुर्व्वा—अपतानक , उच्चष्टाक्षेपकः, केवलाक्षेपकं, अभिघातजश्च ।

† अपतानकस्त्रिधा—दण्डापतानकं, अन्तरायामी बहिरायामश्च

अन्तरायामबहिरायामयो. साधारणरूपमाह—

धनुस्तुल्यं नमेद् यस्तु स धनुस्तम्भसंज्ञक.

धनुस्तम्भसंज्ञकमन्तराय समाह—

अङ्गुलीगुल्फजठरच्छद्यो गलसंश्रितः
स्नायुप्रतान मनिलो यदाक्षिपति वेगवान्
तदास्याभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली ।
अन्तर्धनुरिवाङ्गञ्च वेगैस्तम्भञ्च नेत्रयो.
करोति जृम्भां दशन' दशनानां कफोद्गमम्
पार्श्वयोर्वेदना वाक्य-हनु मूर्द्ध-शिरोग्रहम्
धनुस्तम्भं विजानीयादन्तरायामसंज्ञितम् ।

धनुस्तम्भसंज्ञक बाह्य यामयाह—

वाह्यस्नायु-प्रतानस्थो वाह्यायाम' करोति च ।
देहस्य बहिरायामात् पृष्ठतो नोयते शिर. ।
उरश्चोत्क्षिप्यते तत्र कन्धरा चावमुच्यते
दन्तेष्वास्ये च वैवर्ण्यं प्रस्वेद: स्रस्तगात्रता ।
वाह्यायाम' धनुस्तम्भ' वक्त्रःकण्ठ्रुग्भञ्जनम्
तमसाध्यं बुधाः प्राहु : —

व्रणायामयाह—

व्रण' मर्म्माश्रित' प्राप्य समीरणसमीरणात् ।
व्यायच्छन्ति तनु' दोषा सर्व्वांमापदमस्तकम्
तृष्यतः पाण्डुगात्रस्य व्रणायामः स वर्ज्जित' ।

संसृष्ट क्षेपक-केवलक्षेपकावाह—

कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः ।
कुर्य्यादाक्षेपकं त्वन्यं

अभिघातजमाक्षेपकमाह—

चतुर्थमभिघातजं ।

अपतानकाख्यस्याक्षेपकस्य ध्यत्वमाह—

गर्भपातनिमित्तश्च शोणितातिस्रवाच्च यः ।
अभिघातनिमित्तश्च न सिद्ध्यत्यपतानकः ।

एकाङ्गवातव्याधिम ह—

गृहीत्वाऽर्द्धं तनोर्वायुः शिरा स्नायु विशोष्य च ।
पञ्चमन्यतमं हन्ति सन्धिबन्धान् विमोक्षयन् ।
कृत्स्नार्द्धं कायस्तस्य स्यादकर्म्मण्यो विचेतनः ।
एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पञ्चवधं विदुः

सर्व्वाङ्गव्याधिम ह—

सर्व्वाङ्गरोगलक्षञ्च सर्व्वकायाश्रितेऽनिले ।

दीप्तान्तरसंसृष्टस्य वातोवि ेषलक्षणमाह—

दाहसन्तापमूर्च्छाः स्युर्यत्र वायौ पित्तसमन्विते ।
शैत्यशोथगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफान्विते ।

पञ्चवधस्य साध्यत्वकष्टसाध्यत्वादिकमाह—

शुद्धवातहृतं पक्षं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः
साध्यमन्येन संयुक्तमसाध्यं क्षयहेतुकं ।

चद्दिंतमाह—

शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभाषणात्
उच्चास-वक्त्र चवथु-स्वर-कार्मुकाकर्षणात्
विषमाद्युपधानाश्च कठिनानाञ्च चर्व्वणात्
वायुर्विड्वस्तैस्तैश्च वातलैरुद्धं मास्थितः
गर्भिनी सूतिका-बाल-वृद्ध क्षीणेष्वसृक्क्षये।
वक्रीकरोति वक्त्रार्द्ध मुक्तं हसितमीक्षितम्।
ततोऽस्य कम्पते मूर्द्धा वाक्सङ्गः स्तब्धनेत्रता
दन्तचालः स्वरभ्रंश. श्रुतिहानिः क्षवग्रहः
गन्धाघ्राणं स्मृते र्मोह स्त्रासः सुप्तस्य जायते
निष्ठीवः पार्श्वतो यायादेकस्याक्ष्णो निमीलनम्
जत्रोरुद्धं रुजा तीव्रा शरीरार्द्धेऽधरेपिवा
तमाहुरर्हितं केचिदेकायाम मथापरे

तस्यैवासाध्यत्वमाह—

क्षीणस्या निमिषाक्षस्य प्रसक्ताऽव्यक्तभाषिणः
न सिध्यत्यर्हितं गाढं त्रिवर्ष वेपनस्य च

अ चेपकादीनामर्हितात्मानां वेगित्वमाह—

गते वेगे भवेत् स्वास्थ्यं सर्व्वेषाक्षेपकादिषु।

हनुग्रहमाह—

जिह्वानिर्लेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघातत.।
कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वानिलो हनू।

करोति विकृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।
हनुग्रहः स तेन स्यात् कष्टाच्चर्वणभाषणम् ।

मन्यास्तम्भमाह -

दिवास्वप्नासनस्थानविकृतोर्ध्वनिरीक्षणैः ।
मन्यास्तम्भं प्रकुरुते स एव श्लेष्मणावृतः ।

जिह्वास्तम्भमाह

वाग्वाहिनीशिरासंस्थो जिह्वा स्तम्भयतेऽनिलः ।
जिह्वास्तम्भः स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता

शिरोग्रहमाह —

रक्तमाश्रित्य पवन कुर्य्यान्मूर्धरा: शिराः ।
रुक्षाः सवेदनाः कष्टाः सोऽसाध्यः स्याच्छिराग्रहः ।

गृध्रसीमाह—

स्फिक्पूर्व्वा कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घा पदं क्रमात्
गृध्रसी स्तम्भरुक् तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः
वातात्

वातकफ रुग्धगृध्रसीलक्षण माह—

वातकफात्तन्द्रा गौरवारोचकान्विता

विश्वचीमाह—

तलं प्रत्यङ्गुलीना याः करुराः वाहुपृष्ठतः
वाह्वोः कर्म्मक्षयकरो विश्वची चेति सोच्यते ।

श्रीष्टुकशीर्षम ह—

वातश्लेष्मितजः शोथो जानुमध्ये महारुजः ।
ज्ञेयः श्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः श्रोष्टु, कशीर्षवत् ।

खञ्जमाह—

वायुः कट्यास्थितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद् यदा।
खञ्जस्तदा भवेज्जन्तु पङ्गुः सक्थ्नोऽन्यो वैधात्।

कलायखञ्जमाह—

प्रक्रामन् वेपते यस्तु खञ्जन्निव च गच्छति
कलायखञ्जं तं विद्यात् शुक्रसन्धिप्रबन्धनं।

वातकण्टकमाह—

रुक्पादे विषमन्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा।
वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकं।

पाददाहमाह—

पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक् सहितोऽनिलः।
विशेषतश्चंक्रमतः पाददाहं तमादिशेत्।

पादहर्षमाह—

हृष्येते चरणौ यस्य भवेताञ्चापि सुप्तकौ
पादहर्षः स विज्ञेयः कफवातप्रकोपतः।

अवबाहुकमाह—

अंसदेशस्थितो वायुः शोषयेदंसबन्धनं
शिराश्चाकुञ्चयेत् तत्स्थो जनयेदवबाहुकं

मूकमिन्मिनादिकमाह—

आवृत्य वायुः सक्थ्नो धमनी शब्दवाहिनीः
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान्।

बधिर्यमाह—

यदा शब्दवहं स्रोतोवायुरावृत्य तिष्ठति ।
शुङ्गः श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्यं तेन जायते ।

कर्णशूलमाह—

हनुशङ्खशिरोग्रीवं यस्य भिन्दन्निवानिलः ।
कर्णयोः कुरुते शूलं कर्णशूलं तदुच्यते

तूनीमाह—

अधो या वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता ।
भिन्दतीव गुदोपस्थं सा तूनी नाम नामतः ।

प्रतितूनीम ह—

गुदोपस्थोत्थिता या तु प्रतिलोमं प्रधाविता ।
वेगैः पक्वाशयं याति प्रतितूनीति सोच्यते ।

आध्मानमाह—

आटोपमत्युग्ररुजं माध्मातमुदरं भृशं ।
आध्मानमिति तं विद्याद्घोरं वातनिरोधजं

प्रत्याध्मानमाह—

विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितं ।
प्रत्याध्मानं विजानीयात् कासव्याकुलितानिलं

वाताष्ठीलामाह—

नाभेरधस्तात् संजातः सञ्चारी यदि वा चलः ।
अष्ठीलावद् घनग्रन्थि रूर्ध्वमायत उन्नतः ।
वाताष्ठीलां विजानीयाद् वह्निमार्गावरोधिनीं ।

प्रत्यष्ठीलामाह—

एतामेव रुजोपेतां वातविण्मूत्ररोधिनीं
प्रत्यष्ठीलामिति वदेज्जठरे तीव्ररुत्थितां

वेपथुमाह—

सर्व्वाङ्गकम्पः शिरसो वायु र्वेपथु संज्ञकः ।

खल्लीमाह—

खल्लो तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी ।

वायोरावरणभेदमाह—

वायोरावरणं वाऽतो बहुभेद प्रवक्ष्यते

पित्तावृतस्य लिङ्गमाह—

लिङ्गं पित्तावृते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमः क्लमः ।
कटूम्ललवणोष्णैश्च विदाहः शीतकामिता ।

कफावृतस्य लिङ्गम ह—

शीतगौरवशूलानि कट्वाद्युवश्यो ऽधिकम्
लङ्घनायासरूक्षोष्णकामिता च कफावृते

रक्तावृतस्य लिङ्गमाह—

रक्तावृते सदाहार्त्तिस्त्वङ्मांसान्तरजो भृशम् ।
भवेत् सरागः स्वयथु र्जायन्ते मण्डलानि च
कठिनाश्च विवर्णाश्च पिड़काः स्वयथु स्तथा ।

मांसावृतस्य लिङ्गमाह—

हर्षः पिपीलिकानाञ्च संचार इव मांसगे ।

मेदसावृतस्य लिङ्गमाह—

चक्षुः स्निग्धौ मृदु. श्रोतः श्रोफोऽङ्गेष्वरुचिस्तथा ।
आढ्यवात इति ज्ञेयः स कृच्छ्रो मेदमावृतः

अस्थ्यावृतस्य लिङ्गमाह—

स्पर्शमस्थ्यावृते तूष्णं पीड़नञ्चाभिनन्दति
संभज्यते खिद्यति च सूचीभिरिव तुद्यते

मज्जावृतस्यालिङ्गमाह—

मज्जावृते विनामः स्यात् जृम्भणं परिवेष्टनम् ।
शूलन्तु पीड्यमाने च पाणिभ्यां लभते सुखम्

शुक्रावृतस्य लक्षणमाह—

शुक्रावेगोऽतिवेगो वा निष्फलत्वञ्च शुक्रगं

अन्नावृतस्य लिङ्गमाह—

भुक्ते कुक्षौ च रुक् जीर्णे शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले

पुरीषावृतस्य लिङ्गमाह—

वर्च्चसोऽति विबन्धोऽध. क्षे स्थाने परिकृन्तति
व्रजतस्तु जरां स्नेहो भुक्ते चानह्यते नरः ।
चिरात् पीड़ितमन्नेन दुःखं शुष्कं यकृत् मृजेत् ।
श्रोणीवङ्क्षणपृष्ठेषु रुग्विलोमश्च मारुतः ।
अस्वस्थं हृदयञ्चैव पुरीषेणावृतेऽनिले

पित्तकफावृतस्य प्राणवयोर्लिङ्गमाह—

प्राणे पित्तावृते कृच्छ्रं दाहश्चैवोपजायते ।
दौर्ब्बल्यं सदनं तन्द्रा वैरस्यञ्च कफावृते

पित्तकफावृतस्योदानवायोर्लक्षणमाह—

उदानो पित्तयुक्ते तु दाहो मूर्च्छा भ्रमः क्लमः
रजोऽतिवृद्धि स्रावश्च योनिमोहनपायुषु ।
अस्वेदहर्षौ मन्दोऽग्निः शीतता च कफावृते ।

पित्तकफावृतस्य समान योर्लक्षणमाह—

खेददाहोष्णमूर्च्छाः स्युः समाने पित्तसंवृते ।
कफेन सङ्गे विण्मूत्रे गात्रहर्षश्च जायते

पित्तकफावृतस्यापान य लक्षणमाह—

अपाने पित्तयुक्ते तु दाहोष्णंरक्त्य रक्तमूलता ।
अधःकाये गुरुत्वञ्च शीतता च कफावृते

पित्तकफावृतस्य व्यान य लक्षणमाह—

व्याने पित्तावृते दाहो गात्र विक्षेपण क्लमः ।
स्तम्भनो दण्डकश्चापि शूल शोथौ कफावृते

वायूनामन्योन्यावरणप्रकार लक्षणञ्चाह—

मारुतानां हि पञ्चाना मन्योन्यावरणे गुण ।
लिङ्गं व्याससमासाभ्यामुच्यमान मयानघ
प्राणोदानौ व्यपानादीन् प्राण व्यवन्ति तेऽपि च ।
उदानाद्या स्तथान्योन्यम् सर्व एव यथाक्रमम् ।
विंशतिर्वरणान्युक्ताभ्युक्त्वणानां परस्परम्
मारुतानां हि पञ्चाना तानि सम्यक् प्रतर्कयेत् ।
सर्वेन्द्रियाणां शून्यत्वं ज्ञात्वा स्मृतिबलक्षयम्

आशुसमातजनितानां रोगाणां दुःसाध्यत्वमाह—

आशुता वायवोऽशाता क्षाता वा वत्सरं स्थिता ।
प्रयत्नेनापि दुःसाध्या भवेयु र्वाऽनुपक्रमाः ।

उपद्रवानाह—

हृद्रोगो विद्रधिः प्लीहा गुल्मातीसार एव च ।
भवन्त्युपद्रवास्तेषा मावृतानामुपेक्षणात्

हनुस्तम्भादीनामसाध्यत्वादिकमाह—

हनुस्तम्भाक्षिताक्षेपपक्षाघाताक्षतानकाः
कालेन महताप्यानां यत्नात् सिध्यन्ति वा ना वा ।
नरान् वलवत स्त्वेतान् साधयेन्निरुपद्रवान् ।
वीसर्पदाहरुक्सङ्ग-मूर्च्छारुच्यग्नि मर्दवैः ।
क्षीणमांसवलं वाता घ्नन्ति पक्षवधादयः ।
शून सुप्तत्वच भग्नं कम्पाध्मान-निपीड़ित ।
रुजार्त्तिमन्तञ्च नरं वातव्याधि र्विनाशयेत्

वातादीनां दुर्विज्ञेयत्वमाह—

लोके वायुर्कसोमानां दुर्विज्ञेया यथा गतिः
तथा शरीरे वातस्य पित्तस्य च कफस्य च ।
क्षयं वृद्धिं समत्वं च तथैवावरणा भिषक्
विज्ञाय पवनादीनां न प्रमुह्यति कर्म्मसु

प्रकृतिस्थितानां वयूंषां लिङ्ग कार्य्यमाह—

अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्थ प्रकृतिस्थितः ।
वायुःस्यात् सोऽधिक जीवेद्वातरोगः समाःशतम् ।

वातरक्ताधिकारः

निदानमाह—

विदाह्यन्नं विरुद्धञ्च तक्तञ्चासृक्प्रदूषणम्
भजतां विधिहीनञ्च स्वप्नजागरमैथुनम् ।
प्रायेण सुकुमाराणा मचंक्रमणशीलिनाम् ।
अभिघातादशुद्धेश्च नृणामस्रजि दूषिते ।
कषायकटुतिक्ताल्परुक्षाहारादभोजनात्
हयोष्ट्रयानयानाम्बुक्रीड़ाप्लवनलङ्घनात् ।
उष्णे चात्यध्वगमनाद्वायाह्वेगनिग्रहात् ।

सम्प्राप्ति माह—

वायुर्विबुद्धो ह्यसृजा रक्तेनावारितः पथि
कुद्ध स्तदुदूषयेद्रक्तं तज्ज्ञेयं वातशोणितम् ।

तस्याग्रय दर्शयति—

तस्य स्थानं करौ पादावङ्गुल्यः पर्व्वसन्धयः ।
कृत्वाऽऽदौ हस्तपादे तु मूलं देहे विधावति ।

पूर्वरूपम ह—

खेदोऽत्यर्थं न वा कार्ष्ण्यं स्पर्शज्ञत्वं क्षतेऽसिवक्
सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पीड़कोद्गम
जानुजंघोरुकट्यंस-हस्तपादाङ्गसन्धिषु ।
निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ।

कण्डुःसन्धिषु रुग्भूत्वा भूत्वा नश्यति चासकृत् ।
वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक् पूर्व्वलक्षणं

अथ भेदमाह—

उत्तानमथगम्भीरं द्विविधं तत् प्रचक्षते ।
त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं गम्भीरन्त्वन्तराश्रयम् ।

उत्तानस्य लक्षणमाह—

कण्डु-दाह-रुगायास-तोद स्फुरण-भञ्जनैः
रन्विता श्यावरक्ता त्वग्वाह्ये ताम्रा तथेष्यते ।

गम्भीरस्य लक्षणमाह—

गम्भीरे श्वयथुः स्तब्धः कठिणोऽन्तर्भ्रमाक्तिमान्
श्यावस्ताम्रोऽथवा दाह-तोद स्फुरण-पाकवान् ।
कम्विदाहान्वितोऽभीक्ष्णं वायुः सन्ध्यस्थिमज्जसु
छिन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्रीकुर्व्वंश्च वेगवान्
करोति खञ्जं पङ्गुं वा शरीरे सर्व्वतश्चरन्

उभयाश्रितस्य लक्षणमाह—

सर्व्वैर्लिङ्गैश्च विज्ञेयं वातासृगुभयाश्रयम्

वातसंसृष्टस्य लक्षणमाह—

वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरण-भञ्जनं ।
शोथस्य रौक्षं कृष्णत्व-श्यावता-सुप्तिहानयः
धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिकृच्
शोणितेनानुपशयो स्तम्भ-विपत्य-सुप्तयः ।

रक्तशोथोऽतिरुक्तोदस्राव्यग्निमिमायते ।
स्निग्धरुग्भैः शमं नेति वाखूक्लेदसमन्वितः

पित्तसृष्टस्य लक्षणमाह—

पित्ते विदाहः सम्मोहः स्वेदो मूर्च्छा मदस्तृषा ।
स्पर्शासहत्वं रुग्राग. शोथः पाको भृशोष्मता

कफसृष्टस्य लक्षणमाह—

कफे स्तैमित्यगुरुतास्वप्निस्निग्धत्वशीतताः ।
वाखूर्मन्दा च रुग्दाह्य सर्वलिङ्गञ्च सङ्करात् ।

असाध्यलक्षणमाह—

आजात्यु स्फुटितं यच्च प्रभिन्नं प्रस्रुतञ्च यत्
उपद्रवैश्च यज्जुष्टं प्राणमांसक्षयादिभि. ।
वातरक्तमसाध्यं स्याद् याप्यं सम्बत्सरोत्थितं

उपद्रवमाह—

अक्षप्रारोचकश्वासमांसकोथशिरोग्रहाः
मूर्च्छातिमदरुग्वातृष्णाज्वरमोहप्रवेपकाः
हिक्कापाङ्गुल्यविसर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः
अङ्गलोवक्त्रतास्फोटदाहमर्मग्रहार्बुदाः ।
एतैरुपद्रवैर्व्याप्तं मोहेनैकेन वापि यत्

याप्यत्वादिकमाह

अक्षतस्योपद्रवं याप्यं साधं स्यान्निरुपद्रवं ।
एकदोषानुगं साधं नवं याप्यं द्विदोषजं
त्रिदोषजमसाधं स्याद् यस्य च स्युरुपद्रवाः

अरुस्तम्भाधिकारः

निदानस प्राप्ति स्थान्याह—

शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धै र्निषेवितैः
जीर्णाजीर्णै तथायासक्षोभस्वप्नजागरैः
श्लेष्ममेदः पवनः साममत्यर्थसञ्चितं
अभिभूयेतरं दोष मुरुचेत् प्रतिपद्यते ।
सक्थ्यस्थौनि प्रपूर्य्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन च ।
तदा स्तब्धाति तेनोरु स्तब्धौ शीताबचेतनौ ।
परकीयाविव गुरू स्याता मतिभृशव्यथौ ।
ध्यानाङ्गमर्द स्तैमित्य-तन्द्रा छर्द्यरुचिज्वरैः
संयुक्तौ पादसदन-सुप्तिकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः ।
तमूरुस्तम्भमित्याहु राढ्यवातमथापरे

पूर्व्वरूपम ह—

प्राग्रूपं तस्य निद्रातिध्यान' स्तिमितता ज्वरः ।
रोमहर्षोऽरुचिश्छर्द्दि र्जंघोर्व्वोः मदन' तथा

मोहप्रसुप्तस्नेहजनितमनुपमय विशेषेति—

वातश्लेष्मभिरज्ञानात्तस्य स्यात् स्नेहनात् पुनः ।
पादयोः सदन' सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरण' तथा
जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं शश्वच्चादाहवेदने
पादश्च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ।

संस्थाने पीड़ने गत्यां चालने चाप्यनीश्वरः
अन्यनेयौ हि संभग्नावूरुपादौ च मन्यते ।
यदा दाहार्त्तितोदार्त्तौ वेपनः पुरुषो भवेत्
जरस्तमस्तदाहन्यात् साधयेदन्यथा नवं

आमवाताधिकार

निदानसम्प्राप्तिलक्षणान्याह—

विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च ।
स्निग्धं भुक्तवतोह्यन्नं व्यायामं कुर्व्वतस्तथा ।
वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति ।
तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनीः प्रतिपद्यते
वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः
स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः ।
जनयत्याशु दौर्ब्बल्यं गौरवं हृदयस्य च
व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽति दारुणः ।
शुगपत् कुपितावन्त स्त्रिकसन्धि प्रवेशकौ
स्तब्धं वा कुरुतो गात्र मामवातः स उच्यते

सामान्यलक्षणमाह—

अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा चालस्यं गौरवं ज्वरः
अपाकः शूनताङ्गानामामवातस्य लक्षणं ।

अस्थिगतस्य रूपमाह—

स कष्टः सर्व्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत्
हस्तपादशिरोगुल्फक्षत्रिकजानूरुसन्धिषु ।
करोति सरुजं शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते
स देशोरुज्यतेऽत्यर्थं व्याविद्ध इव वृश्चिकैः ।

दोषभेदेन विशेषलक्षणान्याह—

पित्तात् सदाहरागञ्च सशूलं पवनानुगं
स्तिमितं गुरुकण्डूञ्च कफदुष्टं तमादिशेत्

उपद्रवमाह—

जनयेत् सोऽग्निदौर्ब्बल्यं प्रसेकारुचिगौरवं
उत्साहहानिं वैरस्यं दारुणञ्च बहुमूत्रतां
भ्रुञ्चौ कठिनतां शूलं तथा निद्रा-विपर्य्ययं
तृट्छर्द्दिभ्रममूर्च्छाश्च हृदयञ्च विदूषयतां
जाड्यान्त्रकूजमानाहं कष्टाश्चान्यानुपद्रवान् ।

साध्यत्वमसाध्यत्वं दिगलक्षणमाह—

एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते ।
सर्व्वदेहचरः शोथः स कृच्छ्रः सान्निपातिकः

शूलाधिकारः

प्रागुत्पत्तिमाह—

अनङ्गनाशाय हरस्त्रिशूलं मुमोच कोपान्मकरध्वजस्य ।
तमापतन्तं सहसा निरीक्ष्य भयार्दितो विष्णुतनुं प्रविष्टः
स विष्णुहुङ्कार विमोहितात्मा पपात भूमौ प्रथितः स शूलः ।
स पञ्चभूतानुगतं शरीरं प्रदुषयत्यस्य हि पूर्वसृष्टः

सङ्ख्यामाह—

दोषैः पृथक् समस्तामस्तैः शूलोऽष्टधा भवेत्

सर्वेषु वायुप्राधान्यमाह—

सर्व्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः

वातशूलनिदानमाह—

व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् ।
कषायमुन्नाढ़किकोरदूषा-दत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात्
कषायतिक्तातिविरूढ़जन्नविरूढ़वल्लूरकशुष्कशाकात्
विट्शुक्रमूत्रानिलवेगरोधात् शोकोपवासादतिहास्यभाष्यात् ।

तस्य स्थानमाह—

वायुः प्रदुष्टोजनयेद्धि शूलं हृत्पार्श्वपृष्ठत्रिकवस्तिदेशे

दुष्ट्र गमनयो र लिङ्ग ह—

जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढ़ं ।

लक्षणमाह—

मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपौ विड्-वातसंस्तम्भनतोदभेदैः ।

तस्योपशयमाह—

संखेदनाभ्यञ्जनमर्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति ।

पित्तशूलनिदानमाह—

क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैल-निष्पावपिण्याककुलत्थयूषैः
कट्वम्लसौवीरसुराविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः ।
आम्यातियोगादशनैर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याशु करोति शूलं ।

स्थानं लक्षणमाह—

तृण्मोहदाहार्त्तिकरं हि नाभ्यां संखेदमूर्च्छाभ्रमचोषयुक्तं

शूलागमनयोः कालमाह—

मध्यन्दिने कुप्यति चार्द्धरात्रे विदाहकाले जलदात्यये च

तस्योपशयमाह—

शीते च शीतैः समुपैति शान्तिं सुखादुशीतैरपि भोजनैश्च ।

कफशूलमाह—

आनूपवारिजकिलाटपयोविकारैः
मांसेक्षुपिष्टगुरुतिलशष्कुलीभिः ।
रम्यैर्वलासजनकैरपि हेतुभिश्च
श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलं ।

लक्षणमाह—

ह्वल्लासकासप्रसदनारुचिसंप्रसेकै
रामाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः ।

वृद्धागमनयी कालमाह—

भुक्ते सदैव हि रुजं कुरुतेऽतिमात्रं
सूर्य्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च

विदोषजशूलमाह—

सर्व्वेषु दोषेषु च सर्व्वलिङ्गं विद्याद्विषक्सर्व्वभवं हि शूलं ।

दोषभेदेनासाध्यत्वमाह—

सुकष्टमेनं विषवज्रकल्प विवर्ज्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः
एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ।
सर्व्वदोषोत्थितो घोर स्त्वसाध्यो भूय्युंपद्रवः

आमशूलमाह—

आटोपहृल्लासवमीगुरुत्वस्तैमित्यमानाहकफप्रसेकैः
कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भव शूलमुदाहरन्ति ।

दोषभेदेन स्थानमाह—

वातात्मकं वस्तिगतं वदन्ति पित्तात्मकञ्चापि वदन्ति नाभ्यां ।
हृत्पार्श्व-कुक्षौ कफसन्निविष्टं सर्व्वेषु देशेषु च सन्निपातं ।
वस्तिहृत्पार्श्वपृष्ठेषु स शूलः कफवातिकः ।
कुक्षौ हृन्नाभिमध्येषु स शूलः कफपैत्तिकः
द हज्वरकरो घोरोविज्ञेयो वातपैत्तिकः

परिणामशूलमाह—

स्वैर्निदानैः प्रकुपितोवायु, सन्निक्षितस्तदा ।
कफपित्ते समाश्रित्य शूलकारी भवेद्बली ।
भुक्ते जीर्य्यति यच्छूलं तदेव परिणामज
तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते

वातजपरिणामशूलमाह—

आध्मानाटोपविण्मू त्रविबन्धारतिवेपनैः
स्निग्धोष्णोपशमप्राय मातिक तद्विदेन्निषक् ।

पित्तजपरिणामशूलमाह—

तृष्णादाहरतिस्वेदं कटूम्ललवणोत्तर
शूलं शीतशमप्राय पैत्तिकं लक्षयेद्बुधः

कफजपरिणामशूलमाह—

छर्द्दि-श्वासप्रसंमोह स्वल्परुग् दीर्घसन्तति ।
कटुतिक्तोपशान्तिश्च तच्च ज्ञेय कफात्मकं

त्रिदोषजमाह—

संसृष्टलक्षण त्रैध त्रिदोष परिकल्पयेत्

अथ ध्यानाधिकार—

त्रिदोषजमसाध्यन्तु क्षीणमांसबलानलं
वेदनातितृषा मूर्च्छा आनाहो गौरव ज्वरः ।
भ्रमोऽरुचिः क्षयत्वञ्च बलहानिस्तथैव च
उपद्रवा दशैवैते यस्य शूलेषु नास्ति सः

अन्नद्रवाख्य शूलस्य हेतुम —

जीर्णे जीर्यत्यजीर्णे वा यच्छूलमुपजायते
पथ्यापथ्यप्रयोगेन भोजनाभोजनेन च
न शमं याति नियमात् सोऽन्नद्रव उदाहृतः
अन्नद्रवाख्यशूलेषु न तावत् स्वास्थ्यमश्नुते
वान्तमात्रे जरत्पित्ते शूलमाशु व्यपोहति

पार्श्वशूलमाह—

रुणद्धि मारुतं श्लेष्मा कुक्षिपार्श्वेव्यवस्थितः
स संरुद्धः करोत्याशु ध्मानं गुडगुडायनम् ।
सूचीभिरिव निस्तोदः कृच्छ्रोच्छ्वासो तदा नरः
नान्नं वाञ्छति नो निद्रामुपैत्यत्तिंनिपीडितः
पार्श्वशूलः स विज्ञेयः कफानिलसमुद्भवः

कुक्षिशूलमाह—

प्रकुप्यति यदा कुक्षौ वह्निमाक्रम्य मारुतः
तदास्य भोजनं भुक्तं सोपलम्भं न पच्यते ।
उच्छ्वसित्यामशङ्कता शूलेनाक्रम्यते मुहुः
नैवासने न शयने तिष्ठन्न लभते सुखम्
कुक्षिशूल इति ख्यातो वातादामसमुद्भवः ।

हृच्छूलमाह—

कफोत्पत्तावरुद्धस्तु मारुतो रसमूर्च्छितः
हृदिस्थः कुरुते शूलमुच्छ्वासरोधकं परम्
स हृच्छूल इति ख्यातो रसमारुतसम्भवः ।

बस्तिशूलमाह—

संरोधात् कुपितोवायु र्बस्तिमाहृत्य तिष्ठति ,
वस्तिवङ्क्षणनाभीषु ततः शूलोऽस्यजायते
विण्मूत्रवातसंरोधो वस्तिशूलः स मारुतात् ।

मूत्रग्रहमाह—

नाभ्यां वङ्क्षणपार्श्वेषु कुक्षौ मेढ्रान्त्रमङ्कः ।
मूत्रमाहृत्य गृह्णाति मूत्रशूल. स मारुतात् ।

विट्शूलमाह—

वायुः प्रकुपितो यस्य कुलाहारस्य देहिनः
मलं रुणद्धि कोष्ठस्थं मन्दीकृत्य तु पावकम् ।
शूलं सञ्जनयंस्तीव्रं स्रोतास्याहृत्य तस्य हि ।
दक्षिणं यदि वा वाम कुक्षिमादाय जायते
सर्व्वत्र वर्द्धते क्षिप्रं शूलं तत्र सघोषवत् ।
पिपासा वर्द्धते तीव्रा भ्रमोमूर्च्छा च जायते ।
उच्चारितो मूत्रितश्च न शान्ति मधिगच्छति
विट्शूल मेतज्जातीयात् भिषक् परमदारुणम् ।

उदावर्त्तनाहाधिकारः

उदावर्त्तनिदानमाह—

वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुक्षवोद्गारवमौन्द्रियः ।
क्षुत्तृष्णोच्छ्वासनिद्रानां धृत्योदावर्त्तसम्भवः

अपानवायोर्वेगविधारणात् ये रोगास्तानाह—

वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गाध्मानं क्लमोरुजा
जठरे वातजास्त्वन्ये रोगा. स्युर्वातनिग्रहात् ।

पुरीषोदावर्त्तस्य लक्षणमाह—

आटोपशूलौ परिकर्त्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्ध्ववातः
पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य ।

मूत्रोदावर्त्तस्य लक्षणमाह—

वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा
विनामो वङ्क्षणानाह. स्यात्सङ्गं मूत्रनिग्रहे

जृम्भोदावर्त्तं लक्षणमाह—

मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात् पवनात्मका. स्युः ।
तथाक्षिनासास्यरुजामयाश्च भवन्ति तीव्रा सह कर्णरोगैः ।

अश्रुजोदावर्त्तं लक्षणमाह—

आनन्दजं वाप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तमुच्यतो हि ।
शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ।

क्षवोदावर्त्तं लक्षणमाह—

मन्यास्तम्भः शिरःशूल महिंतार्द्धविभेदको
ईन्द्रियाणाञ्च दौर्ब्बल्यं क्षवथोः स्याद्विधारणात्

उद्गारोदावर्त्तं लक्षणमाह—

कण्ठास्य पूर्णत्वमतीवतोदः कूजश्च वायो रथवाप्रवृत्तिः ।
उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति घोरा विकाराः पवनप्रसूताः

कर्दम वर्त्म लक्षणमाह—

कण्डूकोठारुचिव्यङ्ग-शोथपाण्वामयज्वरा. ।
कुष्ठवीसर्पकुष्ठासा कर्दमे निग्रहजा गदा. ।

शुक्लोदावर्त्म लक्षणमाह—

मूत्राशये वै गुदशुष्कयोश्च शोथोद्भवा मूत्रविनिग्रहश्च
शुक्राश्मरी तत् स्रवणं भवेच्च ते ते विकारा विहते च शुक्रे ।

क्षुधोदावर्त्त लक्षणमाह—

तद्वाङ्गमर्दारुचिः श्रमश्च क्षुधाभिघातात् क्षपता च दृष्टेः ।

तृष्णोदावर्त्त लक्षणमाह—

कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोध स्तृष्णाविघाताद्धृदये व्यथा च ।

श्वासोदावर्त्त लक्षणमाह—

श्रान्तस्य निःश्वासविनिग्रहेण क्षुद्रोगमोहावथवापि गुल्मः ।

निद्रोदावर्त्त लक्षणमाह—

जृम्भाङ्गमर्दोऽक्षिशिरोऽतिजाड्य' निद्राभिघाताद्थवापि तन्द्रा ।
बहूनन्यांश्च लभते विकारान् वातकोपजान् ।

आम लक्षणमाह—

आम' शक्लक्ष्णा निचितं क्रमेण भूयोविबद्ध' विगुण निलेन ।
प्रवर्त्तमान' न यथास्वमेन' विकारमानाह मुदाहरन्ति
तस्मिन् भवन्त्यामसमुद्भवे तु तृष्णाप्रतिश्यायशिरोविदाहाः ।

आमाशये शूलमथो गुरुत्वं हृत्स्तम्भ उद्गारविघातनञ्च ।
स्तम्भः कटीपृष्ठपुरीषमूत्रे शूलोऽथ मूर्च्छा शकृतश्च छर्दिः ।
शोथश्च पक्वाशयजे भवन्ति तथालसोक्तानि च लक्षणानि ।

अस्य ध्यसाध्यत्वमाह—

तृष्णार्दितं परिक्लिष्टं क्षीणं शूलैरुपद्रुतं ।
शकृद्वमन्तं मतिमानुदावर्त्तिनमुत्सृजेत् ।

गुल्माधिकारः

गुल्मसाधारणनिदानमाह—

ज्वरच्छर्दीतिसाराद्यै र्वमनाद्यैश्चकर्मभि.
कर्शितो वातलान्यत्ति शीतं वाम्बु बुभुक्षित ।
यः पिबत्यनु चान्नानि लङ्घनं प्लवनादिकम्
सेवते देहसंक्षोभि छर्दिं वा समुदीरयेत्
अनुदीर्णानुदीर्णान् वा वातादीन् न विसृजति
स्नेहस्वेदावनभ्यस्य शोधनं वा निषेवते
शुष्को वाशु विदाहीनि भजते स्यन्दनानि वा ।

साध्यत्वमाह—

वातोल्बणास्तस्य मलाः पृथक् क्रुद्धा द्विशोऽथवा ।
सर्वे वा रक्तयुक्ता वा मर्म्मस्रोतोऽनुशायिनः ।

ऊर्ध्वाधोमार्गमाहत्य कुर्वते शूलपूर्वकम्
स्थगोपलभ्यं गुल्माख्यमुत्प्लुतं ग्रन्थिरूपिणम् ।*

सङ्ख्यामाह—

गुल्मोऽष्टधा पृथग्दोषैः संसृष्टैर्निचयं गतैः ।
आर्त्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः

गुल्मपूर्व्यरूपमाह—

उद्गारबाहुल्यपुरीषवर्त्मरुक्ष्मल्लान्त्रविकूजनानि ।
आटोपमाध्मानमपक्तिशक्तिरामस्य गुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ।

सर्वगुल्मसामान्यलक्षणमाह

अरुचि श्वास्यशूलविषमज्वरवातवान्त्रविकूजनं
आनाह्यौर्ध्ववातत्वं सर्वगुल्मेषु लक्षयेत् ।

वातगुल्महेतुमाह—

रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च ।
शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ।

---

* प्रपूर्त्तिः—वातादिगुणानां चरकोक्ता संप्राप्तिर्यथा—'स (वायु) प्रकुपितो महास्रोतोऽनुप्रविश्य रौक्ष्यात् कोष्ठमोकस्याशुत्य पिण्डितोऽवस्थानं करोति। यदि वस्तौ पार्श्वयोर्नाभ्यां वा शूलमुपजनयति। तत् (पित्तं) प्रकुपितं मारुत आमाशयैकदेशे सवर्त्यं तानेव वेदनाप्रकारानुपजनयति य उक्ता वातगुल्मे। तं (श्लेष्माणं) प्रकुपित मारुत आमाशयैकदेशे स वर्त्यं तानेव वेदनाप्रकारानुपजनयति उक्ता वातगुल्मे

वातजस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह—

कर्शनात् कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ।
वायुः कृताश्रयः कोष्ठे रौक्ष्यात् काठिन्यमागतः ।
स्वतन्त्रः स्वाश्रये दुष्टः परतन्त्रः पराश्रये
पिण्डितत्वा दमूर्त्तोऽपि मूर्त्तत्वमिव संश्रितः ।

वातगुल्मलक्षणमाह—

वातान्मन्याशिरःशूलं ज्वरप्लीहान्त्रकूजनम्
व्यधः सूच्येव विट्सङ्गः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं मुहुः ।
स्तम्भो गात्रे मुखे शोषः कार्श्यं विषमबह्निता ।
रूक्षत्वृष्णत्वगादित्वं चलत्वं दनिलस्य च
अनिरूपितसंस्थानवृद्धिक्षयव्यथः ।
पिपीलिकाव्याप्त इव गुल्मः स्फुरति तुद्यते ।
करोति जीर्णे त्वधिकं प्रकोपं भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च
वातात् स गुल्मो न च तत्र रूक्षं कषायतिक्तं कटु चोपशेते ।

पित्तगुल्मलक्षणमाह—

ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः शूलं मह्यज्जीर्य्यति भोजने च ।
स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपं ।

पित्तगुल्महेतुमाह—

कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा ।
आमाभिधातो रुधिरञ्च दुष्टं पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्त मुक्तं ।

श्लेष्मजविदोषजयोर्हेतुमाह—

शीतं गुरुस्निग्धमचेष्टनञ्च संपूरणं प्रस्वपनं दिवा च
गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य सर्वंस्तु दुष्टो निचयात्मकस्य

कफगुणानलक्षणमाह—

स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसाद-श्वासकासारुचिगौरवाणि ।
श्वैत्यं वगल्पा कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य

द्वन्द्वजगुणानलक्षणमाह

स्वदोषस्थानधामानः सर्वे स्वे कालि च कुक्कराः
प्रायस्त्वयस्तु द्वन्द्वोत्था गुल्माः संसृष्टलक्षणाः

त्रिदोषजगुल्मलक्षणमाह—

महारुजं दाहपरीतमश्मवद्वनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणं ।
मनःशरीराग्निबलापहारिणं त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ।

रक्तगुल्मस्य निदानसम्प्राप्तिलक्षणान्याह—

ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ।
सेवते वातलानि * स्त्री क्षुद्रस्तस्याः समीरणः
निरुणद्धि रजोमार्गं योन्या प्रतिमासमवस्थितम् ।
कुक्षिं करोति तद्गर्भलिङ्गमाविष्करोति च
श्वासारुचिदौर्बल्यदर्शनं श्यामतादिकम्
क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनितया च तत्
शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान्
कुक्षिभेदाङ्गतोदारुग्ज्वरादीनुपद्रवान्
गर्भाशये च सततं शूलं दुष्टासृगाश्रये
योन्याश्च स्रावदौर्गन्ध्यतोदस्यन्दनवेदनाः

---

* ऋतावनाहारतया भयेन विरुच्चणैर्वैद्य विधारनैश्च

गर्भलक्षणाद्रक्तगुल्मस्य विलक्षण लक्षणमाह—

न चाङ्गैर्गर्भवद्गुल्म. स्फुरत्यपि च शूलवान् ।
पिण्डीभूतः स एवास्या कदाचित् स्पन्दतेऽचिरात्
न चास्या वर्द्धते कुक्षिर्गुल्म एव तु वर्द्धते

विद्रधिगुल्मयोर्भेदं दर्शयति—

स्वदोषसंश्रयो गुल्म. सर्व्वो भवति तेन सः ।
पाकं चिरेण भजते नैव वा विद्रधिः पुनः ।
पच्यते शीघ्र मत्यर्थं दुष्टरक्ताश्रयत्वतः ।
अतः शीघ्रविदाहित्वाद् विद्रधिः सोऽभिधीयते ।

वाह्याभ्यन्तरगुल्मलक्षणमाह—

गुल्मेऽन्तराश्रये वस्तिकुक्षिहृत्प्लीहवेदनाः ।
अग्निवर्णबलभ्रंशो वेगानाञ्चाप्रवर्त्तनम् ।
अतो विपर्य्ययो बाह्ये कोष्ठाङ्गेषु तु नातिरुक्
वैवर्ण्यमवकाशस्य बहिरुन्नततताधिकम् ।

असाध्यलक्षणमाह—

सञ्चितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः
छिन्नमूलः सिरानद्धो यदा कूर्म इवोत्थितः ।
दौर्बल्यारुचिहृल्लासकासच्छर्द्यरतिज्वरैः ।
तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते स न सिध्यति
गृहीत्वा सज्वरं श्वास-छर्द्यतीसारपीड़ितं ।
हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनं

श्वासः शूलं पिपासान्नविद्वेषो ग्रन्थिमूर्छता ।
जायते दुर्बलत्वञ्च गुल्मिनो मरणाय वै

हृद्रोगाधिकारः

निदानम ह—

अत्युष्णगुर्वन्नकषायतिक्त-श्रमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गैः
संचिन्तनैर्वेगविधारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः ।

स पाम्रिम ह—

दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः ।
हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगस्तं प्रचक्षते ।

वातजमाह—

वातेन शून्यतेऽत्यर्थं तुद्यते स्फुटतीव च ।
भिद्यते भ्रष्यति स्तब्धं हृदयं शून्यता ध्रुवः ।
अकस्माद् दीनता शोको भयं शब्दासहिष्णुता
वेपथुर्वेष्टनं मोहः श्वासरोधोऽल्पनिद्रता

पित्तजमाह—

पित्तात् तृष्णा भ्रमोमूर्च्छा दाहः स्वेदोऽम्लकः क्लमः ।
हृद्दंनञ्चाम्लपित्तस्य धूमकः पीतता ज्वरः ।

श्लेष्मजम ह—

श्लेष्मणा हृदयं स्तब्धं भारिकं साम्लगर्भवत् ।
कासाग्निसादनिष्ठीवनिद्रालस्यारुचिज्वराः ।

सन्निपातं क्रिमिजञ्च वृद्धीगमाह—

सर्वलिङ्गं स्तिमि दीर्घं क्रिमिभिः श्यावनेत्रता ।
तमःप्रवेशो हृल्लास शोषः कण्ठः कफस्रुतिः ।
हृदयं प्रततञ्चात्र ग्रकचेनेव दार्य्यते ।

उपद्रवमाह—

क्लमः सादो भ्रमः शोषो ज्ञेया स्तेषामुपद्रवाः
क्रिमिजे क्रिमिजातीनां सूचिकाणाञ्च ये मताः

मूत्रकृच्छ्राधिकारः

निदानं संख्याञ्चाह—

व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्य प्रसङ्गनित्यद्रुतपृष्ठयानात् ।
आनूपमांसाध्यशनादजीर्णात् स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाष्टौ ।

अष्टत्व विभजते—

वातेन पित्तेन कफेन सर्व्वैस्तथाभिघातैः ।
शक्रदश्मरीभ्यां तथापरः शर्करया सुकष्टः

सम्प्राप्तिम ह—

पृथक् मलाःस्वैः कुपिता निदानैः सर्व्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्तौ ।
मूत्रस्य मार्गं पिड़िपीड़यन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ।

व तजमूत्रकृच्छ्रमाह—

तीव्रा हि रुग्वङ्क्षणवस्तिमेढ्रे स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह वातात् ।

कफजमाह—

पीतं सरक्तं सकणं सदाहं कृच्छ्रं मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात् ।

पित्तजमाह—

वस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वशोथौ मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ।

सन्निपातजमाह—

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात् ।
भवन्ति तत् कृच्छ्रतमं हि कृच्छ्रं

अभिघातमाह—

मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहितेषु वा ।
मूत्रकृच्छ्रं तदाघाताज्जायते भृशदारुणं

तस्य लक्षणमतिदेशेनाह—

वातकृच्छ्रेण तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ।

शुक्रज मूत्रकृच्छ्रमाह—

शुक्रातस्तु प्रतीघातात् वायुर्विगुणतां गतः
आध्मानं वातशूलञ्च मूत्रसङ्गं करोति च

अश्मरीज मूत्रकृच्छ्रमाह—

अश्मरीहेतु तत्पूर्व्वं मूत्रकृच्छ्रमुदाहरेत्

शर्करज मूत्रकृच्छ्रमाह—

हृत्पीड़ा वेपथु.शूलं क्षुत्तावग्निश्च दुर्ब्बलः
तया भवति मूर्च्छा च मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणं ।

प्रपूर्त्तिः—शुक्रे दोषैरुपहते मूत्रमार्गे विधावितै। सशुक्रं मूत्रयेत् कृच्छ्रात् वस्तिमेढ्रगुदशूलवान्

मूत्रवेगनिरस्ताभिः प्रशमं याति वेदना
यावदस्याः पुनर्नैति गुडिका स्रोतसो मुखं ।

मूत्राघाताधिकारः

मूत्राघातमाह—

जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्रा घातास्त्रयोदश ।
प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डलिकादयः ।

वातकुण्डलिकामाह—

रौक्ष्याद्वेगविघाताद्वा वायु र्वस्तौ सवेदन.
मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः
मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं वा प्रवर्त्तते
वातकुण्डलिका तान्तु व्याधिं विद्यात् सुदारुणं ।

अष्ठीला मह—

आध्मापयन् वस्तिगुदं रुजावाग्रुच्चलोन्नतं
कुर्य्यात्तीव्रार्त्तिमष्ठीलां मूत्रविघ्नमार्गरोधिनी
वेगं विधारयेद् यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः ।
निरुणद्धि मुखं तस्य वस्तर्वस्तिगतोऽनिलः
मूत्रसङ्गो भवेत्तेन वस्तिकुक्षिनिपीड़ित,
वातवस्तिः स विज्ञेयो व्याधि कृच्छ्रप्रसाधनः

मूत्र तीतस ह—

सन्धार्य्य वेगं मूत्रस्य यो भूयः स्रष्टुमिच्छति
तस्य नाध्येति यदि वा कथञ्चित् संप्रवर्त्तते

प्रवाहतो मन्दरुजमल्पमल्पं पुनः पुनः
मूत्रातीतन्तु तं विद्याण्मूत्रवेगविघातजम् ।

मूत्रजठरमाह—

विधारणात् प्रतिहतं वातोदावर्त्तितं यदा ।
नाभेरधस्तादुदरं मूत्रमापूरयेत्सदा
कुर्य्यात्तीव्ररुगाधानमपतिं मलसंग्रहं
तन्मूत्रजठरं विद्यादधोवस्तिनिरोधनम्

मूत्रौकसङ्गमाह—

मूत्रस्रोत पथच्छिद्रवैगुण्येनानिलेन वा
आच्छिन्नमल्पमूत्रन्तु वस्तौ नाभेऽथवा मणौ
स्थित्वा स्रवेच्छनैः पश्चात् सरुजं साश्ववारुजं ।
मूत्रौत्सङ्गः स विच्छिन्नतच्छ्वेषगुरुशोफतः

मूत्रग्रन्थिमाह—

रक्तं वातकफाद्दुष्टं वस्तिद्वारि मुदारुणम् ।
ग्रन्थिं कुर्य्यात् स कृच्छ्रेण सृजेत्सूत्रं तदाहृतं ।
अश्मरीसमशूलं तं मूत्रग्रन्थिं प्रचक्षते ।
वस्तौ वाप्यथवा नाभौ मणौवा यस्य देहिनः

मूत्रक्षयमाह—

कृशस्य क्षान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ ।
मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयं ।

मूतशुक्रमाह—

मूत्रितस्य स्त्रियं याती वायुना शुक्रमुन्नतं ।
स्थानाच्यूतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्त्तते ।
भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ।

उष्णवातमाह—

पित्तं व्यायामतीक्ष्णोष्णाभोजनाध्वातपादिभिः
प्रद्वद्धं वायुनाक्षिप्तं वस्त्युपस्थार्त्तिदाहवत् ।
मूत्रं प्रवर्त्तयेत् पीतं सरक्तं रक्तमेव वा
उष्णं पुनः पुनः कृच्छ्रादुष्णवात वदन्ति तम्

मूत्रसादमाह—

पित्तं कफोद्भावपि वा संहन्येतेऽनिलेन चेत् ।
कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं श्वेतं रक्तं घन स्रृजेत् ।
सदाह रोचनाशङ्खचूर्णवर्णं भवेत्त तत्
शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसाद वदन्ति त

अपूर्त्तिः— सुश्रुते तु यो मूत्रस दौ पृथगेव पठितौ यथा—

विश्रदं पीतकं मूत्र सदाह यदुदीरयेत्
शुष्क भवति यच्चापि रोचना चूर्णसन्निभ ।
मूत्रैकसादं त विद्य द्दोष पित्तकृतं बुध ।
शुष्कं भवति यच्च पि शङ्खचूर्णाप पाण्डुरम्
पिच्छिलं सहत श्वेत सदा कृच्छ्र प्रवर्त्तते ।
मूत्रैकसादं त विद्यादाम्य च पर श्लेष्मात्

विण्मिश्रमाह—

कफदुर्बलयोर्मतिनोदावर्तं प्रसाद् यदा
मूत्रस्रोतोऽनुपद्येत विट्संसृष्टं तदा नरः।
विड्गन्धं मूत्रयेत् क्षच्छ्रात् विड्विघातं विनिर्दिशेत्।

वातकुण्डलमाह—

हुताध्वलङ्घनायासै रभिघातात् प्रपीड़नात्
स्वस्थानाद्वस्तिरुद्वृत्तः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत्
शूलस्यन्दनदाहार्त्तो विन्दुं विन्दुं स्रवत्यपि।
पीड़ितस्तु सुवेद्यारां सम्भोद्वेष्टनार्त्तिमान्।
वस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमं।
पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवारमबुद्धिभिः।

तस्य दोषानुबन्धमाह—

तस्मिन् पित्तान्विते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता।
श्लेष्मणा गौरवं शोथः स्निग्धं मूत्रं घनं सितं।

तस्य साध्यासाध्यत्वमाह—

श्लेष्मरुद्धविलो वस्तिः पित्तोद्दीर्णो न सिध्यति
अविभ्रान्तविलः साध्यो न तु यः कुण्डलीकृतः
स्याद्वस्तौ कुण्डलीभूते क्षणमोहः श्वास एव च।

अश्मर्य्यधिकारः

आदावश्मर्य्या आधारं वस्तिं विवृणोति —

नाभिपृष्ठकटीमुष्कगुदवङ्क्षणरेफसां ।
एकद्वारस्तुलक्ष्मो मध्ये वस्ति रधोमुखः
अलाब्या इव रूपेण शिरास्नायुपरिग्रहः

वस्तो मूत्रसञ्चयं दर्शयति—

अधोमुखोऽपि वस्ति र्हि मूत्रवाहिशिरामुखैः (क)
जाग्रतः स्वपतश्चैव स निस्यन्देन पूर्य्यते ।
आमुखात् सलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्य्यते नवः
घटो यथा तथा विद्धि वस्ति र्मूत्रेण पूर्य्यते

समाप्तिमाह—

एवमेव प्रवेशेन वातः पित्तं कफोऽपिवा
मूत्रयुक्ता उपक्लेदात् प्रविश्य शुक्रतोऽश्मरीम्
अम्बुस्वच्छाऽपि यथा निषिक्तासु नवे घटे ।
कालान्तरेण पङ्कः स्यादश्मरीसम्भवस्तथा
संहन्त्यापो यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युतः
तद्वल्लासं वस्तिस्थ मुष्मा संहन्ति सानिलः ।

सङ्ख्यामाह—

वातपित्तकफैस्तिस्रश्चतुर्थी शुक्रजापरा
प्रायः श्लेष्माश्रयाः सर्वा अश्मर्य्यः स्युर्यवोपमाः (ख)

(क) प्रपूर्त्तिः—मूत्रवाहिन्यौ मूत्रधमन्यौ ये सञ्चारिण भूतासु वङ्क.

(ख) प्रपूर्त्तिः—तिस्रोऽश्मर्यो भवन्ति श्लेष्माधिष्ठान त्वाद् यथा—श्लेष्मा

पूर्वरूपमाह—

यथास्वं वेदनावर्णं दुष्टं मान्द्यमथाविलम् ।
पूर्वरूपेऽश्मनः कृच्छ्रान्मूत्रं सृजति मानवः
वस्त्याध्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक् ।
मूत्रे वस्तिसगन्धत्वं कृच्छ्रात्सादो ज्वरोऽरुचिः.

भाम व्याधिमाह—

सामान्यलिङ्गं कट्यभिषेवनीवस्तिमूर्धसु
विशीर्णधारं मूत्रं स्यात् तथा मार्गनिरोधने ।
तद्वत्पायात् सुखं भेदि कृच्छ्रं गोमेदकोपमं ।
तत्सङ्क्षोभात् चले सास्रमायासाच्चातिरुग् भवेत् (क)

वातजमाह—

तत्र वाताङ्गमर्दं चार्त्तो दन्तान् खादति वेपते
गृह्णाति मेढ्रं नाभिं पीडयत्यनिशं क्षणान् ।
सानिलं मुञ्चति शकृत् मुहुर्मेढ्रति विन्दुशः
श्यावारुणाश्मरी चास्य स्याच्चिता कण्टकैरिव । (ख)

वातेन पित्तेन श्लेष्मणेति तत्तद्दोषनशीलस्यापथ्यकारिण प्रकुपित. श्लेष्मा मूत्रस्रोतोऽनुप्रविश्य वस्तिमश्मरी जनयति

(क) प्रपूर्त्तिः—सश्मिकरं (मूत्रं) विसृजति धावनजृम्भनप्लवनपृष्ठयानाभ्यवहरणेष्वस्य वेदना भवति ।

(ख) प्रपूर्त्तिः—वस्तियुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि । अश्मरी चास्य श्यामा परुषा विषमा खरा कदम्बपुष्पवत् कण्टकाचिता भवति

पित्तज मा ह—

पित्तेन दह्यते वस्तिः पच्यमान इवोष्मवान्
भल्लातकास्थिसंस्थाना रक्तपीतासिताश्मरी । (क)

श्लेष्मजामाह—

वस्ति र्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ।
अश्मरी महती श्वेता मधुवर्णाऽथवासिता (ख)
एता भवन्ति बालानां तेषामेव च भूयसा
आम्रगोपचयाल्पत्वात् ग्रहणाहरणे सुखा । (ग)

शुक्राश्मरीमाह—

शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात्
स्थानाच्च्युतमशुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः
शोषयत्युपसंगृह्य शुक्रं तच्छुक्रमश्मरी ।
वस्तिरुग्मूत्रसङ्गश्च मुष्कास्रवणकारिणी

(क) प्रपूर्त्तिः पित्तयुक्तस्तु श्लेष्मा स्वं स्थानमुपागम्य यथोक्तां परिणतिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि

(ख) प्रपूर्त्तिः—श्लेष्माश्मरी श्लेष्मलमन्नमभ्यवहरतोऽत्यर्थमुपचिन्वाथ. परिणतिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि । अश्मरी च सा श्वेता स्निग्धा महती शुक्लटाङ्ग-प्रतीकाशामधूकपुष्पवर्णा वा भवति ।

(ग) प्रपूर्त्तिः—प्रायेणैतास्त्रिस्रोऽगम्यौ दिवास्वप्नक्षमप्रमाध्यशनशीतस्निग्ध-गुरुमधुराहारप्रियत्वाद्विशेषेण बालानां भवन्ति तेषामेव स्ववस्तिकायत्वादुपचितमांस-त्वाच्च वस्ते. सुखग्रहणाहरणा भवन्ति

तस्यामुत्पन्नमात्राया शुक्रमिति विलोयते
पीड़िते त्ववकाशेऽस्मिन् (क)

शर्करा-लक्षणम्—

अश्मर्यः शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना ।
पवनेऽनुगुणे सा तु निरेत्यख्या विशेषतः
सा भिन्नमूत्रिवर्तिन शर्करेत्यभिधीयते

लक्षणम्

हृत्पीड़ा सक्थिसदनं कुक्षिशूल, सवेपथुः ।
तृष्णोद्गिरोऽनिल काश्यं दौर्बल्यं पाण्डुगात्रता ।
अरोचकाविपाकौ तु शर्कराश्मरिणां भवन्ति हि

अश्मरीरोग उपद्रव लक्षणम्—

शर्करा सिकतामिश्रो मश्मारख्योऽश्मरीवेक्षितम्

मूत्रमार्गगत या अश्मर्या लक्षणम्—

मूत्रस्रोतः प्रसक्ता सा सज्ञा कुर्याद्रुपद्रवान् ।
दौर्बल्यं सदन' काश्यं कुक्षिशूल मथारुचिं ।
पाण्डुत्वमुष्णवातश्च तृष्णा हृत्पीड़न' वमि'

अश्म ध्यानलक्षणम्—

प्रश्न-नाभिग्रहण' वङ्क्षशूल' रुजातुरं
अश्मरी क्षपयत्याशु सिकता शर्करान्विता ।

(क) प्रवृत्तिः—मरुतास्तु शुक्र शर्करी शुक्रनिभिश्रा भवति मैथुनाभिघाता-दतिमैथुनाद्वा शुक्रक्षयित मनिर्गच्छन्तिम गैगमनादभिलीडभिरत सञ्चय मेदुष्णक्षयीरन्तरे सञ्चरति संहत्यक्षीपयोषयति सा मूलस गैम ह्णीति पीड़ितमात्रे च तस्मिन्नेव देशे प्रविलयमापद्यते सा शुक्राश्मरीमिति विद्या त्

प्रमेहाधिकारः

निदानमाह—

आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्यौदकानूपरसाः पयांसि
नवान्नपानं गुडवैकृतञ्च प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वं

गुरूणमभ्यवहार्य्येषु स्थानसंक्रमणाद्विषम्
प्रमेहः क्षिप्रमभ्येति नीचद्रुममिवाण्डजः (क)

कफजस्य संप्राप्तिमाह—

मेदश्च मांसञ्च शरीरजञ्च क्लेदं कफो वस्तिगतं प्रदुष्य
करोति मेहान्—

पित्तजस्य संप्राप्तिमाह—

समुद्रीर्णं मुष्णं स्थानेभ्य पित्तं परिदूष्य चापि

वातजस्य संप्राप्तिमाह—

क्षीणेषु दोषेष्ववलम्ब्य धातून् संदूष्य मेहान् कुरुतेऽनिलश्च (ख)

(क) प्रपूर्त्तिः—अपरादेतुर्यथा मेदोमूत्रकफावहम् अन्नपानक्रियाजं तं यत्प्रायं स्यात् प्रवर्त्तकम् खाद्यन्नलवणस्निग्धगुरुपिच्छिलशीतलम्। नवधान्यसुरामूपमांसेक्षुगुडगोरसम् एकस्थानासनरतिं शयनं विधिवर्ज्जितम् दिवास्वप्नाव्यायामालस्यप्रसक्तं शीतस्निग्धमधुरमेध्यद्रवान्नपानसेविनं पुरुषं जानीयात् प्रमेही भविष्यतीति

(ख) प्रपूर्त्तिः—प्रमेहाणां साधारणी संप्राप्तिर्यथा—तस्य चैवं प्रवृत्तस्यापरिपक्वा एव वातपित्तश्लेष्माणो यदा मेदसा सहैकत्वमुपेत्य मूत्रवाहिस्रोतांस्यनुसृत्याधोगत्वा वस्तेर्मुखमाश्रित्य निर्भिन्दन्ति तदा प्रमेहान् जनयन्ति श्लेष्मादिजाना विशिष्टा संप्राप्तिरुच्यते—तत्र वातपित्तमेदोभिरन्वितः श्लेष्मा श्लेष्मप्रमेहान् जनयति। वातकफशोणितमेदोभिरन्वितं पित्तं पित्तप्रमेहान् जनयति कफपित्तवसामज्जमेदोभिरन्वितो वायुर्वातप्रमेहान् जनयति

स क्षा स ध्यत्वादिकमाह —

साध्याः कफोत्था दश पित्तजाः षट्
याप्या न साध्याः पवन चतुष्काः
समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वान्नाशात्ययत्वाच्च यथा क्रमन्ते (क)

पूर्वरूपमाह—

खेदोऽङ्गगन्धः शिथिलत्वमङ्गे शय्यासनस्वप्नसुखाभिषङ्गः ।
स्यान्नेत्रजिह्वादशनोपदेही घनाङ्गता केशनखातिवृद्धिः
शीतप्रियत्वं गलतालुशोषो माधुर्य्यमास्ये करपाददाहः
भविष्यतो मेहगणस्य रूप मूर्ध्वं ऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च (ख)

(क) प्रपूर्त्तिः कफादुदकमेचकसरसिकताग्नेर्लवणपिष्टसान्द्रशुक्लफेनमेहा दश साध्या—दोषदूष्याणां समक्रियत्वात् चरकमते तु उदकमेचकसान्द्रप्रसादशुक्लशुक्ल-शीतसिकताग्नेर्लालामेह इति दशकफमेहाः पित्तान्नीलहरिद्रक्षारमञ्जिष्ठ शोणित-मेहाः षट् याप्या दोषदूष्याणां विषमक्रियत्वात् चरकमते तु क्षारकालनीललोहित-मञ्जिष्ठाहरिद्रामेहाश्चेति षट् पित्तमेहाः । वातात् सर्पिर्मज्जौद्रवसामेहाश्चत्वारः असाध्यतमा महात्ययिकत्वात् क्षतज शरीरं भिन्दीक्ष्र मेदोमज्ज वसायुत.। अथ प्रक्रमत सयुक्तिमसाध्यान् वारुजा यथाहि वर्णानां पक्षमासूक्ष्मावकर्ष-क्षतेन सयोग विशेषेण शखलयमूकपिलकपीतमेचकादीनां वर्णाना मनेकधासूत्पत्ति-र्भवति एवमेव दोषधातुमलाक्षारविशेषेणोत्कर्षापकर्षक्षतेन सयोग-विशेषेण प्रमेहाना नानाकारत्व भवति

(ख) प्रपूर्त्तिः—प्रमेह पूर्वरूपाणामाकृतिर्यत्र दृश्यते । किञ्चिच्च व्याधिकं मूत्रं स प्रमेहिणमादिशेत् क्षतस्राव्यक्षीणि वा यस्मिन् पूर्वरूपाणि मानवे प्रवृत्तं मूत्रमत्यर्थं स प्रमेहिणमादिशेत् ।

सामान्यलक्षणमाह—

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूतासिलमूत्रता
दोषदुष्यविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः ।*

दशकफजप्रमेहानाह—

अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
श्लेष्मकोपान्नरो मूत्र 'मुदमेही' प्रमेहति ।
यस्य पर्य्युषितं मूत्रं सान्द्रीभवति भाजने ।
पुरुषं कफकोपेन तमाहुः 'सान्द्रमेहिनम्' ।
यस्य संहन्यते मूत्रं किञ्चित् किञ्चित् प्रसीदति ।
'सान्द्रप्रसादमेहीति' तमाहुः श्लेष्मकोपतः
शुक्लं पिष्टनिभ मूत्रमभीक्ष्णं यः प्रमेहति
पुरुष वातकोपेन तमाहुः 'शुक्लमेहिनम्' ।
शुक्लाभं शुक्रमिश्रं वा मुहुर्मेहति यो नरः ।
'शुक्रमेहिन' मेवाहुः पुरुषं श्लेष्मकोपतः ।
अत्यर्थशीतं मधुरं मूत्रं क्षरति यो भृशम् ।
'शीतमेहिन' माहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः
मन्दं मन्दमवेगन्तु अच्छं यो मूत्रयेच्छनैः
'शनैर्मेहिन'माहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः

---

* प्रवृत्तिः—धातुसम्पर्कात् पुनः सर्व्वमेहेषु मूत्रमाविलं भूरि च भवति ह्रौ प्रमेहौ सहजोऽपथ्यनिमित्तश्च भवतः । तत्र सहजो मातृपितृबीजदोषजातः । अहिताहारजोऽपथ्यनिमित्तः तयो पूर्व्वंरूपदुतः क्षणे रूक्षोऽल्पशी पिपासुर्भृशं परिसरणशीलश्च भवति । उत्तरेण स्थूलो बद्धाशी स्निग्धः प्रव्यासन-स्वप्नशील' मायेज्जेति ।

तन्तुवद्धमिवाल्पाल्पं पिच्छिलं यः प्रमेहति ।
आलालमेहिनं विद्यात् तं नरं श्लेष्मकोपतः

षट्पिलजमेहान् उ—

गन्धवर्णरसस्पर्शैर्यथा क्षारस्तथाम्बुकम्
पित्तकोपान्नरो मूत्रं 'क्षारमेही' प्रमेहति ।
मसीवर्णं मजस्रं यो मूत्रमुष्णं प्रमेहति
पित्तस्य परिकोपेन तं विद्या 'नीलमेहिनम्' ।
क्षारपक्वनिभं मूत्रं मन्दं मेहति यो नरः ।
पित्तस्य परिकोपेन तं विद्या 'हरितमेहिनम्'
मञ्जिष्ठारुणि योऽजस्रं मूत्रं विस्रं प्रमेहति ।
पित्तस्य परिकोपात्तं विद्या 'मञ्जिष्ठमेहिनम्' ।
हरिद्रोदकसंकाशं कटुकं यः प्रमेहति
पित्तस्य परिकोपात्तु विद्या 'हारिद्रमेहिनम्' ।

वातज न् चतुरोमेहान्—

वसामिश्रं वसाभञ्च मूत्रमेहति यो नरः ।
'वसामेहिन' माहुस्तमसाध्यं वातकोपतः
मज्जानं सह मूत्रेण मूत्रमेहति यो नरः ।
'मज्जमेहिन' माहुस्तमसाध्यं वातकोपतः
हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं क्षरति यो भृशम्
'हस्तिमेहिन' माहुस्तमसाध्यं वातकोपतः
कषायं मधुरं पाण्डु रुक्षं मेहति यो नरः
वातकोपादसाध्यं तं प्रतीया'न्मधुमेहिनम्' ।

उपेक्षया पित्तश्लेष्मज आमपि मधुमेहत्वं दर्शयन्नाह—

सर्व्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः
मधुमेहत्वमायान्ति तदासाध्या भवन्ति हि ।

धातुक्षय वरण भ्यां कुपितेन धातुना मधुमेहसम्भवमाह—

मधुमेहे मधुसमं जायते स विसर्पि हि
क्षुद्धे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथवा

सावरणलिङ्गमाह—

आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन्
क्षरात् क्षीणः क्षणात् पूर्णो भजते क्षुच्छ्रसाध्यताम् ।

मधुमेहशब्दप्रवृत्तो निमित्तमाह—

मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मक्षिव मेहति ।
सर्व्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्य्याच्च तमीरितः

कफजमेहानामुपद्रवमाह—

अविपाकोऽरुचिश्छर्द्दिर्निद्रा कासः सपीनसः
उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनां

पित्तजमेहानामुपद्रवमाह—

बस्तिमेहनयोः स्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।
दाहतृष्णास्थिकाम्लार्त्ती विड्भेदः पित्तजन्मनां

वातजमेहानामुपद्रवमाह—

वातजानामुदावर्त्तः कम्पहृद्ग्रहलोलताः ।
शूलमुन्निद्रता शोषः कासः शोथश्च जायते । (क)

(क) प्रपूर्त्तिः—अत्रानुक्ता उपद्रवा यथा—मक्षिकोपसर्पणमास्यस्य मांसोपचयस्य शैथिल्यं श्वासस्य शूनाजन्मनाम् हृदिशूलमरोचकः वमथुः परिधूमायनम् पाण्डुरोगः पीतविण्मूत्रनेत्रत्वञ्च पैत्तिकानां स्तब्धगुरुपुरीषत्वञ्चेति वातजानाम्

असाध्यलक्षणमाह—

सन्दीतसाहमतिस्थूलमतिस्निग्धं मक्षाग्रनम्
मृत्युः प्रमेहरूपेण क्षिप्रमादाय गच्छति ।
यथाक्षौपद्रवारिष्ट मतिप्रसुतमेव च ।
पिड़कापीड़ितो गाढ़ प्रमेही हन्ति मानवं
जातः प्रमेहो मधुमेहिनो वा न साध्य उक्तः स हि बीजदोषात् ।

मेहनिश्चितलक्षणमाह—

प्रमेहिनो यदा मूत्र मलाबिलमपिच्छिलं
विग्रदं कटुतिक्तञ्च तदारोग्यं प्रचक्षते

पिड़कासम्भव दर्शयन्नाह

शराविका कच्छपिका जालिनी विनतालजी ।
मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका ।
विद्रधिश्चेति पिड़काः प्रमेहोपेक्षया दश । *
सन्धिमर्म्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु ।
अन्तोन्नता तु तद्रूपा निम्नमध्या "सराविका" ।
गौरसर्षपसंस्थाना तत् प्रमाणा च सर्षपी
सदाह्या कूर्म्मसंस्थाना ज्ञेया 'कच्छपिका" बुधैः ।
"जालिनी" तीव्रदाह्या तु मांसजालसमावृता ।
अधगाढ़रुजाक्लेदा पृष्ठे वा प्युदरेऽपि वा
महती पिड़का नीला "विनता" नाम सा स्मृता ।
महत्यल्पचिता ज्ञेया पिडका चापि "पुत्रिणी" ।

---

* तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य तिमिद्रोपैश्चानुगतधातो प्रमेहिणो दशपिड़का जायन्ते

मसूराकृतिसंस्थाना विज्ञेया तु 'मसूरिका"
रक्तासितास्फोटचिता दारुणा "लवजी" भवेत्।
विदारीकन्दवद्वृत्ता कठिना च "विदारिका"
विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया "विद्रधिका"तु सा

पिडकानामारम्भकारणमाह —

ये यन्मयाः स्मृता. मेहा स्तेषा मेतास्तु तन्मयाः

प्रमेहं विना पिड़कासम्भवमाह —

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः।
तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहाः

उपद्रवमाह

तृट्श्वासमांससङ्क्लेथमोहच्छिर्दामदज्वरा
दीसर्पमर्म्मसंरोधाः पिड़कानामुपद्रवाः

अस ध्यपिडकालक्षणमाह—

गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्म्मसु चोत्थिताः। (क)
सोपद्रवा दुर्व्वलाग्नेः पिड़काः परिवर्ज्जयेत्

(क) प्रपूर्त्तिः अथैवमस्य मेद क्लेदादिभिरभिष्यन्नदेहस्य दोषैरनुगतधातो प्रमेहाभिषङ्गो मांसलिष्ववकाशेषु सन्धिषु मर्म्मसु च प्रदेशविशेष श्रयणात् प्राणापहारिण्यो भूयः कष्टतमोपद्रवा' दश पिडका जायन्ते सुतरां च ध कायें तदभिमुखा हि प्रमेहिणा दोषा।

मेदोऽधिकारः

निदानमाह—

अव्यायामदिवास्वप्नश्लेष्मलाहारसेविनः
मधुरोऽन्नरसः प्रायः स्नेहान्मेदः प्रवर्द्धयेत्
मेदसाऽऽवृतमार्गत्वात् पुष्यन्त्यन्ये न धातवः

लक्षणमाह—

मेदस्तु चीयते तस्मादशक्तः सर्व्वकर्म्मसु ।
क्षुद्रश्वासतृषामोहस्वप्नक्रथनसादनैः ।
युक्तः क्षुत्स्वेददुर्गन्धैरल्पप्राणोऽल्पमैथुनः ।

मेदसिच उदरेऽधिकं सोपपत्तिकमाह—

मेदस्तु सर्व्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितं ।
अतएवोदरे क्षुद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत्

मेदोरुद्धमार्गस्य वायोरस्य विकारकारित्वमाह—

मेदसाऽऽवृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन् सन्धुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि
तस्मात् स शीघ्रं जरयत्याहारमभिकाङ्क्षति ।
विकारांश्चाप्नुते घोरान् कांश्चित् कालव्यतिक्रमात् ।
एतावुपद्रवकरौ विशेषादग्निमारुतौ
एतौ तु दहतः स्थूलं वनदावो वनं यथा ।
मेदस्यतीवसंवृद्धे सहसैवानिलादयः ।
विकारान् दारुणान् कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितं ।

अतिस्थूलस्य लक्षणमाह—

मेदोमांसातिवृद्धत्वा च्चलस्फिगुदरस्तनः
अयथोपचयोत्साही नरोऽतिस्थूल उच्यते

उदराधिकारः

सामान्यनिदानमाह—

रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरा मुदराणि च
अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसञ्चयात् ।
अत्युष्णलवणक्षारविदाह्यम्लरसाशनात् ।
मिथ्यासंसर्जनाद्रुक्षविरुद्धाशुचिभोजनात्
प्लीहार्शोग्रहणीदोषकर्षणात् कर्म्मविभ्रमात्
क्लिष्टानामप्रतीकारा द्दौर्ब्ब्याङ्गे गविधारणात्
स्रोतसां दूषणादामात् संक्षोभादतिपूरणात्
अर्शोवातशकृद्रोधादन्त्रस्फुटनभेदनात्
अतिसञ्चितदोषाणां पापं कर्म्म च कुर्व्वताम्

संप्राप्तिमाह—

रुद्ध्वा स्वेदाम्बुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि सञ्चिताः
प्राणाग्नन्नपानान् संदूष्य जनयन्त्युदरं नृणां ।

सम्प्राप्तिः—

पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहवद्यत्तोदकैः
संभवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु

पूर्वरूप ६—

भाविनस्तस्य लक्षणम्—

क्षुधाशोऽन्नं चिरात् सर्व्वं सविदाहञ्च पच्यते ।
जीर्णाजीर्णं न जानाति सोक्षित्यं सहते न च
क्षीयते बलतः शश्वच्छ्वसित्यल्प ऽपि चेष्टिते
लब्धिर्विशोऽप्रवृत्तिश्च किञ्चिच्छोथश्च पादयोः ।
कृच्छ्रस्थिसन्धौ ततता लघुत्वाभोजनेरपि

सामान्यलक्षणम ६—

राजीजन्म बलीनाशो जठरे जठरेषु तु
सर्व्वेषु तन्द्रा सदनं मलसङ्गोऽल्पवह्निता ।
दाहः क्षयथुराध्मानमन्ते सलिलसम्भवः
तेनार्त्ताः शुष्कताल्वोष्ठा, शूनपादकरोदराः ।
नष्टचेष्टाबलाहारा' क्षया, प्रध्मातकुक्षयः ।.
स्युः प्रेतरूपाः पुरुषा.—

वातजस्य विशेषनिदान सम्प्राप्तिञ्चाह—

रूक्षाल्पभोजनायासवेगोदावर्त्तकर्शनैः
वायुः प्रकुपितः कुक्षिक्षस्थिगुदमार्गग ।
हृत्वाग्नि कफमुद्ध्य तेन रुद्धगतिस्तथा
आचिनोत्युदरं जन्तोरवङ्मांसान्तरमाश्रितः ।

वातोदरलक्षणम ६ —

तत्र वातोदरे शोथः पाणिपात्राभिकुक्षिषु
कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्टरुक् पर्व्वभेदनं

शुष्ककासाङ्गमर्दाधो गुरुता मलसंग्रहः
श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्वह्निह्रासवत्।
सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णसिरातंतं।
आध्मातदृतिवच्छूव्द माहृतं प्रकरोति च
वायुश्चात्र सरुक्शब्दो विचरेत् सर्व्वतोगतिः

पित्तोदरस्य निदान सम्प्राप्तिञ्च —

कटूम्लक्षवणात्युष्णतीक्ष्णाम्लातिपसेवनैः
विदाह्यध्यशनाजीर्णैश्चाशु पित्तं समाचितम्
प्रापप्रानिलकफो रुद्धा मार्गंसुन्मार्गमास्थितम्
निहत्यामाशये वह्निं जनयत्युदरं ततः

पित्तोदरलक्षणमाह—

पित्तोदरे ज्वरोमूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता
भ्रमोऽतीसारः पीतत्व त्वगादावदरं हरित्।
पीततास्रसिरानद्धं सखेदं सोष्म दह्यते।
धूमायति मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते

श्लेष्मोदरस्य निदान सम्प्राप्तिञ्च —

प्रव्यायामदिवास्वप्नस्वाद्वतिस्निग्धपिच्छिले
र्दधिदुग्धोदकानूपमांसेक्षात्युपसेवितैः
क्रुद्धेन श्लेष्मणा स्रोतः स्वाकृतिष्वावृतोऽनिलः।
तमेव पीड़यन् कुर्य्यादुदरं वह्निरन्तगः।

श्लेष्मोदरे लक्षणमाह—

श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनस्वापश्वयथुगौरवं
निद्रोत्क्लेशोऽरुचिः श्वास. कासः शुक्लत्वगादिता ।
उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजीततं महत् ।
चिराभिवृद्धं कठिनं शीतस्पर्शं गुरं स्थिरं

त्रिदोषोदरस्य लक्षणमाह—

स्त्रियोऽन्नपानं नखलोममूत्र-विड़ार्त्तवैर्युक्तमसाधुसक्ताः ।
यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टाम्बुदूषीविषसेवनाद्वा
तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्य्युः सुघोरं जठरं त्रिलिङ्गं ।

तस्य लक्षणमाह—

तच्छीतवाते भृश दुर्दिने च विशेषतः कुप्यति दह्यते च ।
स चातुरो मुह्यति हि प्रमत्तं पारुष्यः क्षयः शुष्यति तृष्णया च ।

प्लीहोदरस्य निदानं सम्प्राप्तिमाह—

अत्याशितस्य संक्षोभाद् यानयानादिचेष्टितैः ।
अतिव्यवायकर्म्माध्ववमनव्याधिकर्शनैः
वामपार्श्वाश्रितः प्लीहा चुरत स्थानाद्विवर्द्धते
शोणितं वा रसादिभ्यो विद्वद्भं तं विवर्जयेत् ।

तस्य सामान्यलक्षणम् ह—

सोऽष्ठीलेवातिकठिनः प्राक्तः कूर्म्मपृष्ठवत् ।
क्रमेण वर्द्धमानश्च कुक्षावुदरमावहेत् ।
श्वासकासपिपासास्यवैरस्याध्मानरुग्ज्वरैः

पाण्डुत्वछर्दिमूर्च्छाक्लिंदाङ्गमोहैश्च संयुतम्
अरुणाभं विवर्णं वा नीलहारिद्रराजोमत्।

वातादिभेदेन विशेषलिङ्गमाह -

उदावर्त्तरुगानाहै र्मोहत्वड्दहनज्वरैः
गौरवारुचिकाठिन्यै र्विद्यात्तत्र मलान् क्रमात्

यकृदुदरमाह—

सव्यान्यपार्श्वे यकृति प्रवृद्धे ज्ञेयं यकृद्दाल्युदरं तदेव।

प्लीहोदरनिदानमाह—

पल्वलाम्बुसहानेन भुक्तैर्वंशायने गुदे।
दुर्नामभिरुदावर्त्तैरन्यैर्वान्नोपलेपिभिः
वर्च्चःपित्तकफान् रुद्ध्वा करोति कुपितोऽनिलः

तस्य लक्षणमाह—

अपानो जठरं तेन स्यु र्दाहत्वड्ज्वरच्छवाः
कासश्वासोरुसदनं शिरोहृन्नाभिपायुरुक्
मलसङ्गोऽरुचिश्छर्द्दिरुदरं मूढ़मारुतम्
स्थिरं नीलारुणसिराराजिमद्धेमराजि वा।
नाभेरुपरि च प्रायोगोपुच्छाकृति जायते।

छिद्रोदरस्य हेतुलिङ्गमाह—

अस्यादिशल्पैः सान्नैश्चेद्भुक्तै रत्यशनेन वा
भिद्यते पच्यते वान्नं तच्छिद्रैश्च चरन् बहिः।
आम एव गुदादेति ततोऽल्पाल्पं सविड्रसः।

तुल्यः क्षुण्णगन्धेन पिच्छिलः पीतलोञ्छितः ।
शेषसापूर्य्यं जठरं जठरं घारमाबद्धेत् ।
वर्द्धते तदधोनाभेराशु चैति जलात्मताम्
उद्रिक्तदोषरूपञ्च व्याप्तञ्च श्यामलत्वङ्भ्रमैः ।
छिद्रोदरमिदं प्राहुः परिस्रावीतिचापरे

अथ ध्यसाध्यलक्षणमाह—

जन्मनैवोदरं सर्व्वं प्रायःक्षच्छ्रतमं मतं (क)
बलिन स्तदजाताम्ब यत्नसाध्यं नवोत्थित ।
पच्चाद्वद्धगुदं तूर्द्धं सर्व्वं जातोदकं तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्त्र योदरं नृणां ।

अस्य विशेषेण असाध्यत्वमाह—

शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम् ।
बलशोणितमांसाग्निपरिक्षीणञ्च वर्ज्जयेत् ।
पार्श्वभङ्गान्नविड्वेषशोथातीसारपीड़ितं
विरिक्तञ्चाप्युदरिणं पूर्य्यमानं विवर्ज्जयेत् ।

उदकोदरस्य सिद्धासाध्यविभागमाह—

अत्यम्बुपानान्मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य च ।
कुक्षावम्बुमार्गानिलः कफश्च जलमुच्छ्रितं
वर्द्धयेता तदेवाम्बु तत्स्थानादुदरं स्थितौ ।
तत स्यादुदरं क्षिप्राद्गुदस्रुतिरुजायुतम् ।

(क) प्रवृत्तिः—वातपित्तकफग्रीहयन्त्रविपातदकोदरं । क्षच्छ्रं यथोत्तरम्—

कासश्वासारुचियुतं ज्ञानावर्धंसिरातनम्
तीव्रपूर्णदृतिस्पर्शशब्दप्रक्षोभविप्लुतम्
दकोदरं महत् स्निग्धं स्थिरमाबद्धनाभि तत् ।

शोथाधिकारः

निजशोथस्य सामान्यहेतुमाह

सामान्यहेतुः शोफानां दोषजानां विशेषतः
व्याधिकर्शोपवासादिक्षीणस्य भजतो द्रुतम्
अतिमात्रमथान्यस्य गुर्वम्लस्निग्धशीतलम्
लवणक्षारतीक्ष्णोष्णं शाकाम्बु स्वप्नजागरम्
मृद्वाम्यमांसबस्तूरमजीर्णेऽमैथुनम्
पदातेर्मार्गगमनं यानेन क्षोभिणामपि
श्वासकासातिसाराग्नीजठरप्रदरज्वराः
विसूच्यलसकच्छर्दिगर्भवीसर्पपाण्डुताः
अन्ये च मिथ्योपक्रान्ता स्ते दोषा वक्षसि स्थिताः
ऊर्द्ध शोफमधो वस्तौ मध्ये कुर्वन्ति मध्यगाः
सर्व्वाङ्गगाः सर्व्वगतं प्रत्यङ्गेषु तदाश्रयाः ।

संप्राप्तिमाह—

रक्तपित्तकफा न् वायुर्दुष्टोदुष्टान् बहिःसिराः ।
नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्य्यात्त्वङ्मांससंश्रयं
उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः

सर्व्वामाह—

सर्व्वं हेतुविशेषैस्तु रूपभेदात्मवात्मकं ।
दोषैः पृथग्द्वयैः सर्व्वैरभिघाताद्विषादपि ।

पूर्वरूपमाह—

तत्पूर्व्वरूपं दवथुः सिरायामोऽङ्गगौरवं

सामान्यलक्षणमाह—

सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधमुष्माय सिरातनुत्वं
सलोमहर्षश्च विवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्वयथोःप्रदिष्टम् ।

वातजशोथमाह—

वाताच्छ्रोफश्चलोरुक्षः स्वरोरोमारुणासितः ।
सङ्कोचस्पन्दहर्षार्त्तितोदभेदप्रसुप्तिमान्
क्षिप्रोत्थानशमः शीघ्रमुन्नमेत पीड़ितस्तनुः
स्निग्धोष्णमर्द्दनै. शाम्येद्गात्रमल्पो दिवा महान् ।

पित्तशोथमाह—

त्वक् च सर्षपलिप्तेव तस्मिं श्चिमचिमायते ।
पीतरक्तासिताभासः पित्तादाताम्ररोमकृत्
शीघ्रानुसारप्रशमो मध्ये प्राग्जायते तनुः
सतृड्दाहज्वरस्वेदक्लेदमदभ्रमः ।
शीताभिलाषो विड्भेदी गन्धो स्पर्शासह्यो मृदुः ।

कफशोथमाह—

कण्डुमान् पाण्डुरोमत्वक कठिनः शीतलोगुरुः ।
स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरःस्थानो निद्राछर्द्यग्निसादकृत् ।

आक्रान्तो नोन्नमेत् कृच्छ्रमजन्मा निष्प्रबलः ।
स्रवेन्नासृक् चिरात् पिच्छां कुशशस्त्रादिविक्षतः
स्पर्शोष्णाकाङ्क्षी च कफात्—

द्वन्द्वसंसर्गजानामतिदेशेन लिङ्गमाह—

निदानाकृतिसंसर्गात् श्वयथुः स्याद्द्विदोषजः ।
सर्व्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथो व्याधिश्चलक्षणः ।

अभिघातजं शोथमाह—

अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभि ।
हिंमानिलोदध्यनिले भल्लातकपिकच्छुजैः
रसैः शूकैश्च संस्पर्शात्क्षयथुः स्याद्विसर्पवान्
शृशोष्णलोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ।

विषजशोथमाह—

विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् ।
दंष्ट्रादन्तनखाघातादविषप्राणिनामपि ।
विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवहस्रसङ्करात्
विषघ्नचानिलस्पर्शात् गरयोगावचूर्णनात्
मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्री दाहरुजाकरः

दोषस्थानभेदेन शोथस्थानभेदमाह—

दोषाः श्वयथुमूर्द्धं हि कुर्व्वन्त्यामाशयस्थिताः
पक्वाशयस्था मध्येतु वर्च्चःस्थानगतास्त्वधः ।
कृत्स्नदेहमनुप्राप्ताः कुर्य्युः सर्व्वसरं तथा ।

अस्य लक्षणम् ।—

यो मध्यदेशे श्वयथु, स कष्टः सर्व्वगश्च यः ।
अङ्गाङ्गे रिष्टभूतः स्याद् यश्चोर्ध्वं परिसर्पति ।
श्वासः पिपासा छर्द्दिश्च दौर्ब्बल्यं ज्वर एव च
यस्य चाग्नेरुचिर्नास्ति श्वयथु तं विवर्ज्जयेत्
अनन्योपद्रवकृतः शोथ पादसमुत्थितः
पुरुषं हन्ति नारीञ्च मुखजो गुदजो हयं
नवोऽनुपद्रवः शोथः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ।
विवर्ज्जयेत् कुक्ष्युदरास्थितञ्च तथा गले मर्म्मनि संश्रितञ्च ।
स्थलःखरश्चापि भवेद्विवर्ज्यो यश्चापि बालस्थविरावलानां ।

श्लीपदाधिकारः

समाप्तिमाह—

क्रुद्धोऽनूर्ध्वगतिं वायुः शोथशूलकरस्वरम्
मुष्कौ वङ्क्षणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनी
प्रपीड्य धमनीर्गुर्ह्वि करोति फलकोषयोः ।

लक्षणम् ।—

दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः स श्लीपदः समधा गदः ।

मूत्रान्त्रसंज्ञौ तौ तत्र मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलं ।

वातवृद्धिमाह—

वातपूर्णत्वतिस्पर्शी रूक्षो वातादहैतुकः

पित्तवृद्धिमाह—

पक्वोडुम्बरसङ्काशः पित्तादाह्योषपाकवान्

कफवृद्धिमाह—

कफाच्छ्वेतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक्

रक्तजवृद्धिमाह—

क्षणस्फोटाद्वतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः

मेदोवृद्धिमाह—

कफवन्मेदसा वृद्धिः मृदुस्तालफलोपमः

मूत्रवृद्धिमाह—

मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः
अम्भोभिः पूर्णत्वतिवत् क्षोभं याति सरुङ्मुहुः ।
मूत्रकृच्छ्रं मधः स्याच्च चालयन् फलकोषयोः ।

अन्त्रवृद्धिनिदानमाह—

वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः
धारणैरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः

तस्याः संप्राप्तिमाह—

क्षोभनैः क्षोभितोऽन्त्रैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा
पवनो द्विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत्
कुर्य्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा ।

कालान्तरेण वङ्क्षणसन्धिस्थ. क्षुद्रान्त्रावयवः फलकोष गच्छतीतिदर्शयन्नाह—

उपेक्षमाणस्य च मुष्कवस्तिमाध्मान-रुक्-स्तम्भवती स वायुः ।
प्रपीड़ितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति प्रधावयन्नेति पुनश्च मुक्तः ।

प्राप्तफलकोष या क्षुद्रीरसाध्यत्वम ह—

अन्त्रक्षुद्रिरसाध्योऽयं वातक्षुद्रिसमाकृतिः ।

नवस्य निदानपूर्विका सम्प्राप्ति रूपञ्चाह—

अत्यभिष्यन्दिगुर्वन्नसेवनाग्निचयं गतः ।
करोति ग्रन्थिवत् शोथं दोषो वङ्क्षणसन्धिषु ।
ज्वरशूलाङ्गसादाढ्यं तं नवमिति निर्दिशेत् ।

गलगण्डाद्यधिकारः

गलगण्डस्य निरुक्तिमाह—

निवर्षः क्षयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले
महान् वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्ड' तमादिशेत् ।

संप्राप्तिम ह—

वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टा मन्ये तु संश्रित्य तथैव मेदः ।
कुर्वन्ति गण्ड' क्रमशः स्वलिङ्गै समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ।

वातज मह—

तोदान्वितः कृष्णसिरावनद्धः श्यावोऽरुणो वा पवनात्मकस्तु
मेदोऽन्वितश्चोपचितश्च कालाङ्गवेत् प्रदिग्धे च गले रुजश्च

पारुष्ययुक्तश्चिरलक्षणपाको यदृच्छया प कमियात् कदाचित् ।
वैरस्य मास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः ।

कफजमाह—

स्थिरः सवर्णो गुरुरग्रकण्डूः शीतोमहांश्चापि कफात्मकस्तु ।
चिराभिवृद्धिं भजते चिराच्च प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित् ।
माधुर्य्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रलेपः

मेदोजमाह—

स्निग्धोगुरुः पाण्डुरनिम्नगन्धो मेदोभवः कण्डूयुतोऽल्परुक्च ।
प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो देहानुरूपच्चयवृद्धियुक्तः
स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलेऽनुशब्दं कुरुते च नित्यं ।

असाध्यत्वमाह—

कच्छ्राच्छ्वसन्तं मृदुसर्व्वगात्रं संवत्सरातीत मरोचकार्त्तं ।
क्षीणञ्च वैद्यो गलगण्डयुक्तं भिन्नस्वरञ्चापि विवर्ज्जयेच्च ।

गण्डमालामाह—

कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः कक्षांसमन्यागलवङ्क्षणेषु
मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः स्याद्गण्डमाला बहुभिश्च गण्डैः ।

अपचीमाह—

तं ग्रन्थिभिश्चामलकास्थिमात्रैर्मत्स्याण्डजालप्रतिमैस्यथान्यै ।
रनल्पबणैरुपचीयमानं चयप्रकर्षादपची वदन्ति
कण्डूयुतास्तेऽल्परुजः प्रभिन्नाः ।

स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।
मेदः कफाभ्यां खलु रोग एष ।
सुदुस्तरो वर्षगणानुबन्धः ।

वातग्रन्थिमाह—

वातादयो मांसमसृक् प्रदुष्टा संदूष्य मेदश्च तथा शिराश्च
वृत्तोन्नतं विग्रथितञ्च शोथं कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ।

वातग्रन्थिम ४-

आयम्यते लक्ष्यति तुद्यते च प्रत्यस्यते मथ्यति भिद्यते च
कृष्णोमृदुर्वस्ति रिवाततश्च भिन्न स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छं ।

पित्तग्रन्थिमाह—

दंदह्यते धूप्यति लक्ष्यते च पाच्यते प्रज्वलतीव चापि ।
रक्तः सपीतोप्यथवापि पित्ताद् भिन्न स्रवेदुष्णमतीव चास्रं

श्लेष्मग्रन्थिमाह—

श्वेतोऽविवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डुः पाषाणवत् संहननोपपन्नः ।
चिराभिवृद्धश्च कफप्रकोपादुभिन्न मुच्चैश्छ्लेष्मघनञ्च पूयं

मेदोग्रन्थिम ४—

शरीरसृङ्मिश्रितमेदसश्च्युतिः स्निग्धो महान् कण्डयुतोऽरुजश्च
मेदःस्रुता गच्छति चाशुभिन्ने पिण्याकसर्पिःप्रतिमन्तु मेदः

शिराजग्रन्थि सम्प्राप्तिमाह—

व्यायामजातैरबलस्य तैस्तैराक्षिप्य वायुस्तु शिराप्रतानं ।
संकुच्य संपीड्य विशोष्य चापि ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तं ।

क्षुद्रसाध्यत्व मसाध्यत्वञ्चाह—

ग्रन्थिः शिराजः स तु क्षुद्रसाध्यो भवेद्यदि स्यात् सकुजस्सलश्च
स चाकुजश्चाप्यचलो महाश्च मर्म्मोत्थितश्चापि विवर्ज्जनीयः

अर्व्बुदमाह—

गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूष्य ।
वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्त मनल्पमूलं चिरवृद्धिपाकं ।
कुर्व्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं तदर्व्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति ।

शोणितज मांसजञ्च विहाय चतुर्णामर्व्बुदाना लक्षण मतिदेशेनाह—

वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसा वा ।
तज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थेः समानानि तदा भवन्ति

रक्तार्व्बुदस्य सप्राप्तिलक्षणासाध्यत्व माह—

दोषः प्रदुष्टो रुधिरं शिराश्च संकुच्य सर्पिण्डमुपैति पाकं
सास्रावमुन्नह्यति मांसपिण्डं मांसाङ्कुरैराचित मांशुवृद्धं
करोत्यजस्रं रुधिरप्रसुप्ति मसाध्यमेतद्रुधिरात्मकन्तु ।
रक्तक्षयोपद्रवपीड़ितत्वात् पाण्डुर्भवेदर्व्बुदपीड़ितस्तु

मांसार्व्बुदस्य सप्राप्तिलक्षण मसाध्यत्व माह—

मुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेऽङ्गे मांसं प्रदुष्टं जनयेच्च शोथं ।
अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णमपाकमश्मोपम मप्रचाल्यं
प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढ़मेतज्ज्ञेयं मांसपरायणस्य ।
मांसार्व्बुदं ह्येतदसाध्यमुक्तं ।

साध्येष्वपीमानि तु वर्ज्यानि यच्च ।
संप्रस्रुतं मर्म्मणि यच्च यात स्त्रातः स वा यच्च भवेदचक्षु

अथ [illegible] प्रकार आह—

यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्व्वजातं ज्ञेयं तदप्यर्व्वुदमर्व्वुदज्ञैः
यद्बन्धजातं युगपत् क्रमाद्वा शिरर्व्वुदं तच्च भवेदसाध्यं

अर्व्वुदानां पाक्य [illegible] आह—

न पाकमायान्ति कफाधिकत्वात् मेदो बहुत्वाच्च विशेषतस्तु
दोषस्थिरत्वात् ग्रथनाच्च तेषां सर्व्वार्व्वुदान्येव निसर्गतस्तु

श्लीपदाधिकारः

सप्त शिपूल्किका निर्द्देशमाह—

यः सज्वरो वङ्क्षणजो भृशार्त्तिः श्लीयो नृणां पादगतः क्रमेण ।
तत् श्लीपदं स्यात् करकर्णनेत्रशिश्नौष्ठनासास्वपि केचिदाहुः ।

वातज आह—

वातजं क्षणरुक्चण्डं स्फुटितं तीव्रवेदनं ।
अनिमित्तरुजश्चैव बहुशीज्वर एव च

पित्तजमाह—

पित्तजं पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं मृदु

श्लैष्मजमाह—

श्लैष्मिकं स्निग्धवर्णञ्च श्वेतं पाण्डु गुरु स्थिरं

असाध्यलक्षणमाह

वल्मीकमिव सञ्जातं कण्टकैरुपचीयते
अव्रात्मक महत्तच्च वर्ज्जनीयं विशेषतः

विस्फोटि श्लीपदस्य कफप्राधान्यमाह

लीख्यप्येतानि जानीयात् श्लीपदानि कफोच्छ्रयात्
गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति कफं विना

श्लीपदसम्भवहेतुं देशमाह—

पूराणोदकभूयिष्ठाः सर्व्वर्त्तुषु च शीतलाः ।
ये देशा स्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः

अपरमस्य ध्यलक्षणमाह—

यच्छ्लेष्मलाहारविहार जातं पुंसः प्रकृत्यापि कफात्मकस्य ।
सास्राव मत्युन्नतसर्व्वलिङ्गं सकण्डुरं श्लेष्मयुतं विवर्ज्जयेत् ।

विद्रध्यधिकारः

सम्प्राप्ति पूर्विका निरुक्तिमाह—

त्वग्रक्तमांसमेदांसि मंदूष्यास्थिसमाश्रिताः
दोषाः शोथं ग्रन्थिं घोरं जनयन्त्युच्छ्रितं मुखं ।
महामूलं रुजावन्तं स्रुत्ति वाप्यथवाऽऽयतं
स वै शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधीत्यभिधीयते

षण्णामपि क्षतेनाप्यक्षजा तथा

षण्णामपि हि तेषान्तु लक्षणं स प्रवक्ष्यते ।

वातजम् आह—

क्षणोऽरुणा वा विषमो भ्रमत्यर्थवेदनः

चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसम्भवः ।

पित्त जम् आह—

पक्वोडुम्बरसङ्काशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् ।

चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः ।

श्लेष्मजम् आह—

गुरावसङ्गः पाण्डूः शीतः स्निग्धोऽल्पवेदनः ।

चिरोत्थानप्रपाकश्च सकण्डूश्च कफोत्थितः

पाण्डु मां स च लक्षणमाह—

तनुपीतसिताश्चैषां भस्मावाः क्रमशः स्मृताः ।

सन्निपातजम् आह—

नानावर्णरुजास्रावी घाटाली विषमो महान् ।

विषमः पच्यते चापि विद्रधिः सान्निपातिकः ।

आगन्तुविद्रधेः भेदानसंप्राप्तिलक्षणान्याह—

तैः स्वैर्भावैरभिहते क्षते वाऽपथ्यकारिणः ।

क्षतोष्मा वायुविसृतः सरक्तः पित्तमीरयेत् ।

ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः
आगन्तु र्विद्रधिर्ह्येष पित्तविद्रधिलक्षणः ।

रक्तविद्रधिमाह—

कृष्णस्फोटावृतः श्यावः स्तोत्रदाहरुजाज्वरः
पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधि रुच्यते

अन्तर्विद्रधे निदान मभिधित्सुराह—

गुर्वसात्म्यविरुद्धान्न शुष्कसंक्लिन्नभोजनात् ।
अतिव्यवायव्यायामवेगाघातविदाहिभिः
पृथक् समस्तैर्वा दोषा कुपिता गुल्मरूपिणं ।
वल्मीकवत्समुन्नद्ध मन्तःकुर्व्वन्ति विद्रधिं

तस्याधिष्ठानमाह—

गुदे वस्तिमुखे नाभ्या कुक्षौ वङ्क्षणयोस्तथा
वृक्कयोः पीहि यकृति हृदि वा क्लोम्नि वाप्यथ ।

तस्य सामान्यलिङ्ग मतिदिशन्नाह—

तेषा मुक्तानि लिङ्गानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः

अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गविशेषमाह—

अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गस्यापि विशेषतः
"गुदे' वातनिरोधश्च 'वस्तौ' कृच्छ्रान्मूत्रता ।
'नाभ्यां' हिक्का तथाऽऽटोपः 'कुक्षौ' मारुतकोपनं'
कटीपृष्ठग्रहस्तीव्रो 'वङ्क्षणोत्थे' तु विद्रधौ
"वृक्कयोः' पार्श्वसङ्कोचः 'प्लीह'श्छर्द्यास्यशोषणं' ।

सर्व्वाङ्गप्रग्रहस्तोव्रो 'हृदि' कामस्य जायते
श्वासो यकृति' हिक्का च 'क्लोम्नि' पैपीयते पयः

आमविद्रधिमाह—

नाभेरुपरिजाः पक्वा यान्त्यूर्ध्वं मितरे त्वधः ।

स च द्विविधः—

अधःस्तुतिषु जीवित्तु स्तुतिषु र्ध्वं न जीवति
हृन्नाभिवस्तिवर्ज्जर्यो ये तेषु भिन्नेषु वाह्यतः ।
जीवेत् कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कदाचन

आमंसह रक्तासंसर्गं विद्रधिमाह—

स्तीणामप्रजातानां प्रजातानां तथार्त्तिनः
दाहज्वरकरा घोरा जायते रक्तविद्रधिः ।
अपि सम्यक् प्रजातानां मस्तुक् कायादनिःसृतम् ।
रक्तजविद्रधिं विद्यात् कुक्षौ मकुलसञ्ज्ञितं ।
सप्ताहान्नोपशाम्यत्येत् ततोऽसौ संप्रपच्यते ।

स्तनविद्रधिमाह—

एवमेव स्तनसिरा विसृताः प्राप्य योषिताम्
सूतानां गर्भिणीनां वा सम्भवेत्क्षयथु र्धनः ।
स्तने सदुग्धेऽदुग्धे वा बाह्यविद्रधिलक्षणः
साधया विद्रधयः पञ्च विवर्ज्ज्यं : सान्निपातिकाः ।
आमो वा यदि वा पक्वो महान् वा यदि चेतरः ।
सर्व्वो मर्म्मास्थितश्चापि विद्रधिः कष्ट उच्यते ।

चामपक्वविदग्धत्वं तेषां शोथवदादिशेत्।
आध्मात वह्वनिष्यन्दं कृष्णहिक्कातृषान्वितं
रुजाश्वाससमायुक्तं विद्धि नाशयेन्नरं।

व्रणशोथाधिकारः

व्रणशोथमाह—

एकदेशोत्थितः शोथो व्रणानां पूर्व्वलक्षणं। (क)
षड्विध स्यात् पृथक् सर्व्वैरागन्तुनिमित्तजः
संख्यामाह—
शोथाः षडेते विज्ञेयाः प्रागुक्तैः शोथलक्षणैः। (ख)
विशेषः कथ्यते चैषां पक्वापक्वादिनिश्चये।

(क) प्रपूर्त्तिः—शोफसमुत्थाना सन्धिविद्रध्यलजीभ्रुतय. प्रायेण व्याधयोऽभिघातस्त्वेऽनेकाङ्गतय ते विलक्षण पृथुरुन्नत समो विषमो वा त्वङ्मांसस्थायी दोषसङ्गत शरीरैकदेशोत्थित शोफ इत्युच्यते।

(ख) प्रपूर्त्तिः—दोषरूपव्यञ्जने व्रणस्य लक्षणानि व्याख्यास्याम तत्र 'वात-शोफी' ऽरुण. कृष्णो वा परुषो मृदुरनवस्थितस्तोद दयश्च तत्र वेदनाविशेषा भवन्ति 'पित्तशोफ.' पीतोमृदु सरक्तो वा शीघ्र नुसारी दाह दयश्च तत्र वेदनाविशेषा भवन्ति। 'श्लेष्मशोफ' पाण्डु. शुक्लो वा कठिन शीत. स्निग्धो मन्द नुसारी कण्डू।दयश्च तत्र वेदना-विशेषा भवन्ति सर्व्वसंवेदनः सन्निपातज. पित्तवच्छोणितजो ऽसृक्कृष्णश्च पित्तरक्त-लक्षण आगन्तुर्ज्ञोहितावभासश्च।

वातादिभेदेन त्रिविधलक्षणमाह—

विषमं पच्यते वातात् पित्तोत्थश्चाचिराच्चिरं ।
कफजः पित्तवच्छोथो रक्तागन्तुससम्भवः ।

असाध्यलक्षणमाह—

मन्दोष्मतात्यगोथत्वं कार्श्न्यं त्वक्श्यावर्णता
मन्दवेदनता चैतत् शोथानामामलक्षणं ।

पक्वस्य लक्षणमाह—

दह्यते दह्यतेनेव चार्यतेव च पच्यते
पिपीलिकागणैरेव दश्यते छिद्यते तथा
भिद्यते चैव शस्त्रेण दण्डेनेव च ताड्यते ।
पीड्यते पाणिनेवान्तः सूचीभिरिव तुद्यते ।
सोषाचोषो विवर्णः स्यादङ्गुल्येवावघट्यते
आसने शयने स्थाने भ्रान्तिं धूमिकबिम्बवत् ।
न गच्छेदातनं शोथो भवेदाधातवस्तिवत्
ज्वरस्तृष्णारुचिश्चैव पच्यमानस्य लक्षणं ।

पक्वलक्षणमाह—

वेदनोपशमः शोथो लोहितोऽल्पो न चोन्नतः ।
प्रादुर्भावो व्रणौष्ण्यस्य तोद कण्डूमुंहुर्मुंहुः ।
उपद्रवाणां प्रशमो निम्नता स्फुटनं त्वचां
वस्तावित्रास्रसञ्चारः स्याच्छोथेऽङ्गुलिपीडिते
पूयस्य पीड़यत्येक मन्तमन्ते च पीड़िते ।
भक्तांकाङ्क्षा भवेच्चैतच्छोथानां पक्वलक्षणं ।

पाककाले सर्व्वदोषसम्बन्धमाह—

नखैऽनिलाद्रुङ् न विना च पित्तं पाकः कफश्चापि विना न पूयः ।
तस्माद्धि सर्व्वे परिपाककाले पचन्ति शोथां स्वय एव दोषाः

अविनि.सृतस्य पूयस्य दोषमाह—

कर्त्तं समाश्रित्य यथैव वह्निः वाष्पोत्रित संदहति प्रसह्य
तथैव पूयोह्य विनि.सृतो हि मासं सिराः स्नायु च खादतीह ।

आमच्छेदादिदोषमाह—

यश्छिनत्त्यामभज्ञानात् या वा पक्वमुपेक्षते ।
श्वपचाविव मन्तव्यौ तावनिश्चितकारिणौ
आमं विदह्यमानञ्च सम्यक् पक्वञ्च यो भिषक्
जानीयात् स भवेद्वैद्यः शेषा स्तस्करवृत्तयः ।

शारीरव्रणाधिकारः

शरीरगन्तुव्रणानाह—

द्विधा व्रणः स विज्ञेयः शारीरागन्तुभेदतः
दोषैराद्यस्तयोरन्यः शस्त्रादिक्षतसम्भवः

मारुतव्रणमाह—

स्तब्धः कठिनसंस्पर्शी मन्दस्रावो महारुजः
तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसम्भवः ।

पित्तजलक्षणम् ७—

तृष्णामोक्षज्वरक्लेददाहदृष्यावदारणैः ।
व्रणं पित्तकृतं विद्यान्नन्ध्र भ्रावैश पूतिकैः

श्लेष्मजलक्षणम् ८—

बहुपिच्छो गुरुः स्निग्ध स्तिमितो मन्दवेदनः ।
पाण्डुवर्णोऽल्पसक्लेद शिरपार्श्वो कफव्रणः ।

रक्तजलक्षणम् ९—

रक्तो रक्तस्रुतीरक्तात् ।

सन्निपातजलक्षणम् १०—

द्वित्रिज. स्यात्तदन्वयैः

सप्तव्रणलक्षणम् ११—

त्वङ्मासजः सखे दीर्घे तरुणस्यानुपद्रवः ।
धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुख व्रणः ।
गुणैरन्यतमैर्हीनस्तात कृच्छ्रो व्रणः स्मृत.
सर्वैर्विहीना विज्ञेय स्तमाध्यो भूर्य्युपद्रवः

दुष्टव्रणलक्षणम् १२—

पूति पूय'तिदुष्टास्रक् स्राव्यत्मज्ञो चिरस्थिति· ।
दुष्टो व्रणोऽतिगन्धादि. शुक्लिङ्गविपर्य्ययः ।

शुद्धव्रणलक्षणम् १३—

जिघ्रातलाभोऽति मृदु· श्लक्ष्ण स्निग्धोऽल्पवेदनः ।
सुव्यवस्थो निरास्राव शुद्धो व्रण इति स्मृतः ।

रुह्यमानव्रणलक्षणम् ह —

कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ।
स्थिराश्च पिड़ाकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ।

सम्यग्रूढव्रणलक्षणमाह—

रूढवर्त्मानमग्रन्थिमशून मरुजं व्रणं
त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्दिशेत् ।

व्याधिविशेषेण व्रणस्य कृच्छ्रसाध्यत्वम् ह—

कुष्ठोनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनां ।
व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषाञ्चापि व्रणी व्रणाः ।

दोषजस्य स्रावविशेषेण साध्यत्वमाह—

वसा मेदोऽथमज्जानं मस्तुलुङ्गञ्च यः स्रवेत्
आगन्तुजो व्रणः सिध्येन्न सिध्येद्दोषसम्भवः ।

अरिष्टरूपां गन्धविकृतिम् ह—

मद्यागुर्व्वाज्यसुमनःपद्मचन्दनचम्पकैः
सगन्धादिव्यगन्धाश्च सुमूर्षूणां व्रणाः स्मृताः

असाध्यलक्षणम् ह—

ये च मर्म्मस्वसंभूता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः ।
दह्यते चान्तरत्यर्थं बहिः शीताश्च ये व्रणाः ।
दह्यन्ते बहिरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः ।
प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीड़िताः ।
प्रसृप्तपूयरुधिरा व्रणा येषाञ्च मर्म्मसु

क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः
वर्ज्ययेदपि तान् वैद्यः सरक्षन्नात्मनो यशः।

आगन्तुव्रणाधिकारः

आगन्तु व्रण के

नानाधारमुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः
भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तानिवोध मे

तस्य भेदमाह—

छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्छित मेव वा
घृष्ट माहृ स्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणं।

छिन्नलक्षणमाह—

तिर्य्यक् छिन्नऋजुर्व्वापि यो व्रणः स्वायतो भवेत्।
गात्रस्य पातनं तद्धि छिन्न मित्यभिधीयते

भिन्नलक्षणमाह—

शस्त्रादस्तेषुखड्गाद्यैर्विषाणैराशयो क्षतः।
यत् किञ्चित् प्रस्रवेत्तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते।

क्षतयोनां सम्यभिन्नलक्षणमाह—

स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च
क्षुद्रकण्डूक पुंषफुल्लस्य कोष्ठ इत्यभिधीयते।

तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते
मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति ।
मूर्च्छाश्वासतृषाध्मान मभक्तच्छन्द एव च ।
विषमत्ववातसङ्गश्च स्वेदास्रावोऽतिरक्तता ।
लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्य मेव च ।
हृच्छूलं पार्श्वयोश्चापि ।

विशिष्टलक्षणमाह—

विशेषञ्चात्र मे शृणु
आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्द्यतेऽपि ।
आध्मानमतिमात्रञ्च शूलञ्च भृशदारुणं ।
पक्वाशयगते चापि रुजा गौरव मेव च
अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेदिह

विद्धलक्षणमाह—

सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गन्त्वाशयं विना
उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत् ।

क्षतलक्षणमाह—

नातिछिन्नं नातिभिन्न मुभयोर्लक्षणान्वितं
विषमं व्रणमङ्गे यत् तत्क्षतन्त्वभिधीयते

पिच्छितलक्षणमाह—

प्रहारपीड़नाभ्यान्तु यदङ्गं पृथुता गतं ।
सास्थि तत् पिच्छितं विद्यान्मज्जरक्तपरिप्लुतं ।

[illegible]—

घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचं ।
ऊषाम्बुवान्वितं तच्च दुष्टमित्यभिधीयते

क्लोमदर्शने—

श्यावं सशोथं पोड़काचितञ्च मुहुर्मुहुः शीर्णितवाहिनञ्च ।
मृदून्नतं बुद्बुदतुल्यमांस व्रणं सशल्यं सरुजं वदन्ति ।

त्वचोऽतीत्य शिरादीनि भित्त्वा वा परिदृत्य वा
कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्य कुर्य्यादुक्तानुपद्रवान् ।

असाध्यर्जीसंदर्शने [illegible]—

तत्रान्तर्लीखितं पाण्डु शीतपादकराननं ।
शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानसञ्च विवर्जयेत्

मांसशिरास्नायुश्वासस्थमर्मणि विद्धस्य सामान्यलिङ्गम्—

भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमीलो विचेष्टन ग्लानिरथोष्णता च
सुप्ताङ्गता मूर्च्छनमर्मघात स्तोभोरुजा वातकृतास्तथा ।
मांसोदकाभ रुधिरञ्च गच्छेत् सर्व्वेन्द्रियार्थोपरम स्तथैव ।
दशार्द्धसंख्येष्वथ विद्धतेषु सामान्यतो मर्म्मसु लिङ्गमुक्तं ।

अगर्भकपाणौ शिरादीना विद्धलक्षणमाह—

सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूत रक्तं स्रवेत्तत् क्षतजस्य वायु
करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान्
शिरासु विद्धास्वथवा क्षतासु
कोजं शरीरावयवावसादः क्रियास्वशक्तिस्तुमुला रुजश्च ।
चिराद्व्रणोरोहति यस्य चापि तं स्नायुविद्धं पुरुषं व्यवस्येत् ।

शोषाभिहद्विसुप्तता रुजश्च वलक्षय. सर्व्वंत एव शोथः ।
क्षतेषु सन्धिष्वचलाचलेषु स्यात् सर्व्वकर्म्मोपरमश्च लिङ्गं ।
घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु सर्व्वास्ववस्थासु च नैति शान्तिं
भिषग्विपश्चिद्विदिताथ॑सून्न स्तमस्थिविद्धं पुरुषं व्यवसेत् ।

मर्म्मरूपाणां शिरादीनां विद्धलक्षणं मतिदेशेनाह—

यथास्वं मितानि विभावयेच्च लिङ्गानि मर्म्मस्वभिताडितेषु

मांसमर्म्मणो विद्धस्य लक्षणमाह—

पाण्डुर्व्विवर्णः स्पृशितं न वेत्ति
यो मांसमर्म्मण्यभिपीड़ित स्यात्

सर्व्वव्रणानामुपद्रवानाह—

विसर्पः पक्षघातश्च शिरास्तम्भोऽपतानकः
मेहोन्मादव्रणरुजो ज्वरस्तृष्णाहनुग्रहः ।
कासश्छर्दिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः ।
षोड़शोपद्रवा. प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः ।

भग्नाधिकारः

भग्नस्य लक्षणमाह—

भग्नं समासाद्विविधं हुताश । काण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ ।
उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्त्तितञ्च तिर्य्यग्गतं चिप्तमधश्च षट् च ।

सन्धिभग्नस्य सामान्यलिङ्गमाह—

प्रसारणाकुञ्चनवर्त्तनोद्यो रुक्स्पर्शविद्वेषणमेतदुक्तं ।
सामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्गं

उत्पिष्टसन्धेः

उत्पिष्टसन्धेः क्षयथुः समस्तात् विशेषतो रात्रिभवा रुजा च।
विश्लिष्टजैत्री च रुजा च नित्यं विवर्द्धते पार्श्वरुजश्च तीव्राः।
तिर्य्यग्गतिः तीव्ररुजो भवन्ति।
क्षिप्रोऽति शूल विषमत्वमस्थ्नोः
क्षिप्रे त्वधो कश्चिदथ सन्धेः।

काण्डभग्नमाह—

काण्डेत्वत कर्कटकाश्वकर्णं विचूर्णितं पिच्छितमस्थिच्छल्लिका।
काण्डेषु भग्नं च्युतिपातितञ्च भञ्जागतञ्च स्फाटितञ्च वक्रं।
छिन्नं द्विधा द्वादशधापि काण्डे स्वस्वाकृता गोथरुजातिवृद्धिः।
संपीड्यमाने भवतोऽत्र शब्दः स्पर्शाभिघातः स्पन्दनतोदशूलाः।
सर्व्वास्ववस्थासु न शान्तिलाभो भग्नस्य काण्डे खलु चिह्न मेतत्।

एकैकभग्नस्य च दशधाकं वादर्व्याधिकत्वमाह—

भग्नन्तु काण्डे बहुधा प्रयाति समासतो नामभिरेव तुल्यम्।

कष्टसाध्यतामाह—

अल्पाग्निनोऽनात्मवतो जन्तो र्वातात्मकस्य च।
उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भग्नं कृच्छ्रेण सिध्यति।

असंश्लिष्टादि

भिन्नं कपालं कथ्यन्तु सन्धिमुक्तं तथा च्युतं।
जघन प्रतिविष्टञ्च वर्ज्ज्येषु विचक्षणः।
असंश्लिष्टकपालञ्च ललाटे चूर्णितञ्च यत्।
भग्नं स्तनान्तरे पृष्ठे शङ्खे मूर्द्धि च वर्ज्जयेत्।

अनवधानत सर्वेषामसाध्यत्वमाह—

सम्यक्सन्धितमप्यस्थि दुर्निक्षेपनिबन्धनात् ।
संक्षोभाद्वापि यन्नक्षे द्विक्रियां तच्च वर्ज्यं येत् ।

अस्थिविशेषेण भग्नविशेषमाह —

तरुणास्थीनि नम्यन्ते भिद्यन्ते नलकानि च
कपालानि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ।

नाड्रीव्रणाधिकारः

नाड़ीव्रणस्य सम्भवं निरुक्तिञ्चाह—

यः शोथमाममतिपक्व मुपेक्षतेऽज्ञो
यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः
अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य्य तस्य
स्थानानि पूर्व्वविहितानि ततः स पूयः ।
तस्यातिमात्रगमनान्नतिरिष्यते तु
नाड़ीव यद्वहति तेन मता तु नाड़ी ।

तस्य सङ्ख्यामाह—

दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च
संसृष्टिभिस्तैरपि च प्रत्यनिमित्ततोऽन्या ।

वातजामाह—

तत्रानिलात् परुषसूक्ष्ममुखी सशूला ।
फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपासु ।

या

पित्तज्वर माह—

पित्तास्रषाज्वरकरी परिदाहयुक्ता
पीत' स्रवत्यधिकमुष्णा मरुत्सु चापि ।

श्लेष्मज्वर माह—

श्लेष्मा कफाद्घनाऽजु'नपिच्छिलास्रा
स्तब्धा सकण्डूरुजा रजनीप्रभेदा

त्रिदोषज्वरमाह—

दाहज्वरश्वसनमूर्च्छ'नवक्त्रशोषा
यस्या भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि ।
तामादिशेत् पवनपित्तकफप्रकोपाद् ।
घोरामसूक्षयकरीमिव कालरात्रिं ।

असाध्यज्वर माह—

नष्टं कथञ्चिदनुमार्गमुदीरितेषु
स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति
सा फेनिल' मथितमुष्णमसृग्विमिश्र'
स्रावं करोति सहसा सरुजा च नित्यं ।

असाध्यत्व द्विधमाह—

नाड़ी त्रिदोषप्रभवा न सिध्ये-
च्छेषाश्चतस्रः खलु यत्नसाध्या

भगन्दराधिकारः

क्षेत्र निर्वचनञ्च ह—

गुदस्य ह्यङ्गुले क्षेत्रे पार्श्वतः पीड़काक्षिभक्षात्।
भिन्ना भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो मतः।

शतपोनकस्य निदान लक्षणञ्चाह—

कषाय रूक्षैरधवतिकोपितोऽनिल स्वपानदेशे पीड़कां करोति यां।
उपेक्षणात् पाकमुपैति दारुणं रुजा च भिन्नाक्षणकिनवाहिनी।
त्वागमो मूत्रपुरीषरेतसां व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत्

उष्ट्रग्रीवस्य निदानं लक्षणञ्च ह—

प्रकोपनैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पीड़कां गुदाश्रितां।
तदाशुपाकाच्छिमपूतिवाहिनी भगन्दरन्त्वुष्ट्रशिरोधरं वदेत्

परिस्रावीलक्षणमाह—

कण्डूयनोघनस्रावी कठिनो मन्दवेदनः
श्वेतावभास, कफजः परिस्रावी भगन्दरः

शम्बूकावर्त्तं लक्षणम ह—

बहुवर्णरुजास्रावा पिडका गोस्तनोपमा
शम्बूकावर्त्तवन्नाडौ शम्बूकावर्त्तकोमतः

उन्मार्गिभगन्दरमाह—

क्षतान्नतिः पायुगता विवर्द्धते
ह्युपेक्षणात् स्यः क्रिमया विदार्य्य ते

प्रक्षुब्धैते मार्गमनेकधा सृजे-
द्वर्णैस्तमुन्मार्ग-भगन्दरं वदेत् ।

सर्वेषु दुःसाध्यत्वमाह—

घोराः साधयितुं दुःखा सर्व्व एव भगन्दराः ।
तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थ, क्षतजश्च विशेषतः

असाध्य लिंगमाह—

वातमूत्रपुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेव च
भगन्दरात् स्रवन्त्यस्तु नाशयन्ति समातुरं ।

उपदंशाधिकारः

निदानमाह—

हस्ताभिघातान्नखदन्तपातादधावनादत्युपसेवनाद्वा ।
योनिप्रदोषाश्च भवन्ति शिश्ने पञ्चोपदंशा विबधापचारैः ।

वातजमाह—

सतोदभेदस्फुरणैः सकृष्णैः स्फोटैर्व्यवस्येत् पवनोपदंशं ।

पित्तजमाह—

पीतैर्बहुक्लेदयुतैः सदाहैः पित्तेन

रक्तजमाह—

रक्तात् पिप्पितावभासैः ।
स्फोटैः सकृष्णैः रुधिरं स्रवन्तं रक्तात्मकं पित्तसमानलिङ्गम् ।

कफजमाह—

सकण्डुरैः शोथयुतैर्महद्भिः शुक्लैर्घनैः स्रावयुतैः कफेन ।

त्रिदोषजमाह—

नानाविधस्रावरुजोपपन्नं असाध्यमाहुः स्त्रिमलोपदंशम्

असाध्यलक्षणमाह—

विशीर्णमांसं क्रिमिभिः प्रजग्धं सुष्कावशेषं परिवर्ज्जयेच्च

सञ्जातमात्रे चिकित्साकरणार्थमाह—

संजातमात्रे न करोति मूढः क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः ।
कालेन शोथक्रिमिदाहपाकैर्विशीर्णशिश्नो म्रियते स तेन

लिङ्गवर्त्तिमाह—

अङ्कुरैरिव संघातैरुपर्युपरिसंस्थितैः ।
क्रमेण जायते वर्त्तिस्ताम्रचूडशिखोपमा ।
कोषस्याभ्यन्तरे सन्धौ सर्व्वसन्धिगतापि वा ।
अवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्सा त्रिदोषजा ।
लिङ्गवर्त्तिरभिख्याता लिङ्गार्श इति चापरे ।

कुष्ठाधिकारः *

निदानमाह—

विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।
भजतामागतां छर्द्दिं वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नतां

---

* सप्तमहाकुष्ठान्येकादशक्षुद्रकुष्ठ न्येवमष्टादश कुष्ठानि भवन्ति कुष्ठानां महत्त्व-क्षुद्रत्वनिर्द्देशे मतभेदो दृश्यते अ चार्य्याणा तथाच—सुश्रुतोक्त-महाकुष्ठानि यथा—(१) चर्मदलं (२) औदुम्बर (३) ऋष्यजिह्व (४) कपाल (५) काकणकं (६) पुण्डरीकं (७) दद्रु सुश्रुतोक्त-क्षुद्रकुष्ठानि यथा—(१) स्थूलारुष्क (२) महाकुष्ठं (३) एककुष्ठं

व्यायाममति सन्ताप मतिभुक्ता निषेविणां ।
घर्माश्रमभय क्लान्ता द्रुतं शीताम्बुसेविनां ।
अजीर्णाध्यशिनाञ्चैव पञ्चकर्मापचारिणां ।
नवान्नदधिमत्स्यातिलवणाम्लनिषेविणां ।
माषमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुडाशिनां
व्यवायश्चोपजीर्णेऽन्ने निद्राञ्च भजता दिवा ॥
विप्रान् गुरून् धर्षयता पापं कर्मच कुर्वतां ।

अभ्यासमाह—

वातादयस्त्वचं दुष्टा स्वयञ्च मांसमस्रं च
दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चरन्तस्ततो वहिः ।
त्वच. कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दुष्टा. कुष्ठमुशन्ति तम् ।

---

(४) चर्मदलं (५) विसर्पं (६) परिसर्पः (७) सिध्म (८) विचर्चिका (९) भिटिमं (१०) पामा (११) रकसा चरकोक्तमहाकुष्ठानि यथा—(१) कापालं (२) औदुम्बं (३) मण्डलं (४) ऋष्यजिह्वं (५) पुण्डरीकं (६) सिध्म (७) काकणं चरकोक्तक्षुद्रकुष्ठानि यथा—(१) एककुष्ठं (२) चर्मदलं (३) भिटिम (४) स्थपादिकं (५) दद्रुमण्डलं (६) चर्मदलं (८) पामा [क्षुद्रकुष्ठं] (९) विस्फोट (१०) शतारुक (११) विचर्चिका । वाग्भटोक्तमहाकुष्ठानि यथा—(१) कापालं (२) औदुम्बरं (३) दद्रु (४) काकणं (५) पुण्डरीकं (६) ऋष्यजिह्वं वाग्भटोक्तक्षुद्रकुष्ठानि यथा—(१) विचर्चिका (२) एककुष्ठं (३) भिटिमं (४) सिध्मं (५) अलसं (६) विपादिका (७) चर्मदलं (८) विस्फोटः (९) पामा (१०) चर्मदलं उत्तरोत्तरधात्वनुप्रवेशकारित्वं मत्वौक्ति कृत्वा वाग्भटेन श्वित्रस्य कुष्ठत्वं नाङ्गीकृतं । दद्रुसिध्मपामाविचर्चिकानामपि धात्वनुगामित्वं प्रायशो न दृश्यते । सुश्रुतेन तु पामाविचर्चिके क्षुद्ररोगाधिकारे पठिते । अतः एते त्वग्विकारा एव ।

अरिष्टसुखेन श्वित्रस्य असाध्यत्वं दर्शयति—

कालेनोपेक्षितं यस्मात् सर्व्वं कुष्ठाति तद् वपुः ।
प्रपद्य धातून् व्याप्यान्तः सर्व्वान् संक्लेद्य चावहेत् ।
सक्लेदक्लेदसङ्कीर्णान् क्रिमीन् सूक्ष्मान् सुदारुणान् ।
रोमत्वक्-स्नायुधमनी-तरुणास्थीनि ते: क्रमात्
भक्षयेच्छ्वित्रमस्माच्च कुष्ठवाह्यमुदाहृतम् ।

कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽपि लक्षणदोषेण सप्तप्रकारत्वमाह—

कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथगृहन्द्वै. समागतैः
सर्व्वैष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः ।

पूर्व्वरूपमाह—

अतिस्निग्धखरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्णता. ।
दाहः कण्डूश्चवचि स्रावपरिदोदः कोठोन्नतिर्भ्रमः ।
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
रूढ़ानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽतिकोपनं ।
रोमहर्षोऽसृजः काण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजं ।

कापाललक्षणमाह—

क्षणाद्रूक्षकपालाभं यद्दुःखं परुषं तनु ।
"कापाल"" तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतं ।

उदुम्बरलक्षणम ह—

रक्तदाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिच्छरं ।
उदुम्बरफलाभासं कुष्ठ "मौदुम्बर"" वदेत् ।

मण्डलकुष्ठलक्षणम् ४—

श्वेतं रक्तं स्थिरं स्वग्रान' स्निग्धमुत्सन्नमण्डल'।
कण्डूमन्योन्यसंयुक्त' कुष्ठ' "मण्डल" मुच्यते।
वर्क्कशं रक्तपर्य्यन्तमन्त श्यावं सवेदन'।

ऋष्यजिह्वलक्षणम् ५—

यद्ऋष्यजिह्वसंस्थान "ऋष्यजिह्व" तदुच्यते।

पुण्डरीक लक्षणमाह—

सश्वेतं रक्तपर्य्यन्त' पुण्डरीकदलोपम'।
सोत्सेधञ्च सरागञ्च "पुण्डरीक" प्रचक्षते।

सिध्मलक्षणम् ७—

श्वेत' ताम्र' तनु च यद्भ्रजो घृष्ट' विमुञ्चति।
प्रायश्चोरसि तत् "सिध्म" मलावुकुसुमोपम'।

काकणलक्षणम् ८—

यत् काकणन्तिकावर्ण सपाक' तीव्रवेदन'।
त्रिदोषलिङ्ग' तत्कुष्ठ' "काकण" नैव सिध्यति।

एककुष्ठलक्षणमाह—

अखेदन' महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपम'।
त" देककुष्ठ" चर्म्माख्य' बहुल' हस्तिचर्म्मवत्।

किटिमलक्षणमाह—

श्याव' किणखरस्पर्शंपरुष' "किटिम" स्मृत'।

वैपादिकलक्षणमाह—

"वैपादिक" पाणिपादस्फुटन' तीव्रवेदन'।

अलसकलक्षणमाह—

कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैः "रलसकं" चित'

दद्रुलक्षणमाह—

सकण्डु रागपिड़क' "दद्रुमण्डल" मुन्नत'

चर्मदलक्षणमाह—

रक्तं सशूल' कण्डूमत् सस्फोट' यन्नलत्यपि ।
त"चर्मदल" माख्यात' सस्पर्शासहमुच्यते

पामालक्षणम ह

सूक्ष्मा वह्वयः पीड़का. स्राववत्यः
"पामे"त्युक्ताः कण्डूमत्यः सदाहाः

कच्छुलक्षणमाह—

सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया पाण्योः कच्छु रुग्रा स्फिचोश्च

शतारुलक्षणम ह—

स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ।
रक्त' श्याव' सदाहान्ति "शतारु" स्याद्दुव्रण'

विचर्चिकालक्षणमाह—

सकण्डूः पिड़काः श्यावा बहुस्रावा "विचर्चिका" ।

दोषत्रयनियत कुष्ठसिद्धम ह—

खर' श्यावारुण' रूक्ष' वातकुष्ठ' सवेदन' ।
पित्तात् प्रकुथित' दाहरागस्रावान्वित मत' ।

कफात् क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डूशैत्यगौरवं ।
द्विलिङ्गं सन्धिज कुष्ठं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकं ।

कालप्रकर्षात् बाह्यानामिव कुष्ठानां गभीरस्थं दृष्टान्तमाह—

यथा वनस्पतिर्जातः प्राप्य कालप्रकर्षणम्
अन्तर्भूमिं विगाहेत मूलैर्बृंहितविवर्द्धितः ।
एवं कुष्ठं समुत्पन्नं त्वचि कालप्रकर्षतः
क्रमेण धातून् व्याप्नोति नरस्याप्रतिकारिणः ।

त्वग्गतस्य लक्षणमाह—

त्वक्स्थे वैवर्ण्यं मङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यञ्च जायते ।
त्वक्त्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनं

रक्तगतस्य लक्षणमाह—

कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रिते

मांसगतस्य लक्षणमाह—

बाहुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिडकोद्गमः ।
तोदः स्फोटः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमाश्रिते ।

मेदोगतस्य लक्षणमाह—

कौण्ड्यं गतिक्षयोऽङ्गानां समेदः क्षतसर्पणं
मेदःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च

मज्जगतस्य लक्षणमाह—

नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षतेषु क्रिमिसम्भवः ।
स्वरोपघातश्च भवेदस्थिमज्जसमाश्रिते

पुनरागतस्य लक्षणमाह—

हेम्नत्योः कुष्ठवाहुल्याद्दुष्टशोणितशुक्रयोः ।
यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितं

साध्यादिदमाह—

साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकञ्च यत् ।
मेदसि ह्यन्वजं याप्यं

असाध्यत्वमाह—

वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितं ।
क्रिमिपिटक दाहमन्दाग्निसंयुक्तं यत् त्रिदोषजं ।
यभिन्नं प्रस्रुताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरं
पञ्चकर्म्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह मानवं

कुष्ठेषु प्रधानदोषमाह—

वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनौदुम्बरं कफात् ।
मण्डलाख्यं विचर्चीञ्च ऋष्याख्यं वातपित्तजं ।
चर्म्मैककुष्ठं किटिमं सिध्मालसविपादिका ।
वातश्लेष्मोल्बणा, श्लेष्मपित्ताद्दुग्रतारुषी
पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्म्मदलं तथा ।
सर्व्वं स्यात् काकणं

सप्तमकुष्ठान्याह—

पूर्व्वोक्तं दद्रु सकाकणं
पुण्डरीकर्ष्यजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्तधा ।

स्वगदुष्टितण्यत्वादनेव श्वित्रम् ॥—

कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणञ्च यत् ।*
निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयं ।

वातादिभेदेन तस्य लक्षणमाह—

वाताद्रुक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ।

दोषभेदेन विशेषेणाश्रयत्वं कृच्छ्रत्वञ्चाह स मादिति—

(स्वकण्डूरं) क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् ।
वर्णैर्नैवेष्टगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरं ।

असाध्यत्वमाह—

अशुक्लरोमबहुलमसंश्लिष्टमथो नवं
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यं क्रमतोऽन्यथा ।
शुष्कपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनं
वर्ज्यनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता ।

कुष्ठप्रसङ्गेन अपरमपि तत्संसर्गजं रोगं ह—

प्रसङ्गाद्गात्रसंस्पर्शा निःश्वासात् सहभोजनात् ।
एकशय्यासनाच्चैव वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ।
कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च
औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरं

---

* दारुणश्चारुणं श्वित्रं किलासं नामभिस्त्रिभिः । विज्ञेयं त्रिविधं —।

शीतपित्तोदर्दकोठाधिकारः

निदान सम्प्राप्तिमाह—

शीतमारुतसंस्पर्शात् प्रदुष्टौ कफमारुतौ ।
पित्तेन सह सम्भूय बहिरन्तर्विसर्पतः ।

पूर्वरूपमाह—

पिपासारुचिहृल्लासदेहसादाङ्गगौरवं ।
रक्तलोचनता तेषा पूर्वरूपस्य लक्षणं ।

उदर्दलक्षणमाह—

वरटीदष्टसंस्थान शोथः संजायते बहिः ।
पक्वकण्डूतोदबहुलस्फुर्दिज्वरविदाहवान् ।
उदर्दमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे ।
वातादिकं शीतपित्त मुदर्दश्च कफाधिक ।

उदर्दस्य धर्मान्तरमाह—

सोत्सङ्गैश्च सरागैश्च कण्डूमद्भिश्च मण्डलैः ।
शैशिर. कफजो व्याधि रुदर्द इति कीर्त्तितः ।

कोठस्य निदान लक्षणञ्चाह—

असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः
मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ।
उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते

अम्लपित्ताधिकारः

अम्लपित्तस्य निदानं लक्षणानि च—

विरुद्धदुष्टाम्लविदाह्यपित्तप्रकोपिपानान्नभुजो विदग्धं।
पित्तं सहेतूपचितं पुरा यत्तदम्लपित्तं प्रवदन्ति सन्तः।
अविपाकक्लोमोत्क्लेशतिक्तास्लोद्गारगौरवै-
र्हृत्कण्ठदाहारुचिभिश्चाम्लपित्तं वदेद्भिषक्

तस्य कदाचिदध ऊर्ध्वगमनभेदाद्द्विविधस्याधोगतिं तावदाह—

दृड्दाहमूर्च्छाभ्रममाहकारि प्रयात्यधो वा विविधप्रकारं।
श्लेष्मासकोठानलसादहर्षस्वेदाङ्गपीतत्वकरं कदाचित्

ऊर्ध्वगतिमाह—

वान्तं हरित् पीतकनीलकृष्णं मारक्तरक्ताभ मतीव चाम्लं।
मांसोदकाभम्लवतिपिच्छिलाक्तं श्लेष्मानुजातं विविधं रसेन।
भुक्ते विदग्धे ह्यथवाप्यभुक्ते करोति तिक्ताम्लमिदं कदाचित्
उद्गारमेवंविधमेव कण्ठहृत्कुक्षिदाहं शिरसो रुजञ्च
करचरणदाहमौष्ण्य महतीमरुचि ज्वरञ्च कफपित्तं
जनयति कण्डूमण्डलपौड़कान्यतनिचितगात्ररागनिचयं

साध्यत्वादिकमाह—

रोगोऽयमम्लपित्ताख्यो यत्नात् संसाध्यते भवः
चिरोत्थितो भवेद्यापयः कृच्छ्रसाध्यः स कस्यचित्

अम्लपित्ते केवलानिलकफानिलकफमलाणां संसर्गमाह—

सानिलं सानिलकफं सकफं तच्च लक्षयेत्
दोषलिङ्गेन मतिमान् भिषङ् मोहकरं हि तत्।

वातसंसृष्टस्य लक्षणमाह—

कम्पप्रलापमूर्च्छाचिमिचिमिगात्रावसादशूलानि ।
तमसो दर्शनविभ्रमप्रमोहहर्षाण्यनिलकोपात्

कफानुगतस्य लक्षणमाह—

कफनिष्ठीवनगौरवं जड़तारुचिशीतसादवमिलेपाः ।
दहनबलसादकण्डू-निद्रा चिह्नं कफानुगते

वातश्लेष्मान्वितस्य लक्षणमतिदेशेन ह—

उभयमिदमेव चिह्नं मारुतकफसम्भवे भवत्यस्ले ।

श्लेष्मपित्तान्वितस्य लक्षणमाह—

तिक्ताम्लकटुकोद्गारहृत्कुक्षिकण्ठदाहकृत्
भ्रममूर्च्छारुचिच्छर्दितालस्यञ्च शिरोरुजा
प्रसेको मुखमाधुर्यं श्लेष्मपित्तस्य लक्षणं ।

— —

विसर्पाधिकार

निदानपूर्विकां संख्यां निरूपयितुमाह—

लवणाम्लकटूष्णादिसेवादोषकोपतः ।
विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात्
पृथक्त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पो द्वन्द्वजा स्त्रयः ।
वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः ।
चत्वार एते विसर्पा बध्यन्ते द्वन्द्वजा स्त्रयः ।
आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याख्यः कफवातजः,
यस्तु कर्दमकी घोरः स पित्तकफसम्भवः ।

सर्व्वेषां मेषां रक्तादिदूष्यदूषणदोषत्रयजन्यत्वमाह—

रक्तं त्वसोका त्वग्मांसं दुष्यं दोषास्त्रयोमलाः ।
विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्तधातवः ।

वातजस्य निदानं लक्षणमाह—

रूक्षोष्णैः केवलो वायुः पूरनैर्वा समाचितः ।
प्रदुष्टो दूषयन् दूष्यं विसर्पति यथाबलम् ।
तत्र वातात् स विसर्पी वातज्वरसमव्यथः
शोथस्फुरणनिस्तोदभेदायासार्त्तिहर्षवान् (क)

पित्तजस्य निदानं लक्षणमाह—

पित्तमुष्णोपचारादिविदाह्यम्लाशनैश्चितं ।
दूष्यं संदूष्य मार्गांश्च पूरयन् वै विसर्पति ।
पित्ताद् द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः । (ख)

कफजस्य निदानं लक्षणमाह—

स्वादम्ललवणस्निग्धगुर्व्वम्लस्वप्नसञ्चितः ।
कफः संदूषयन् दूष्यं सक्थ्यङ्गे विसर्पति ।

(क) प्रपूर्त्तिः—अन्यानुक्तानि कानिचित् लक्षणानि यथा—पिपासाकण्ठपञ्चरा-रोचकाविपाक यक्ष्मवीरासुखत्वमन्धागमन, पिपीलिकासञ्चार इवयु च पुनः पुनर्यस्मिंश्चावकाशे विसर्पोविसर्पति सोऽवकाश श्यावारुणावभास श्वयथुमान्

(ख) प्रपूर्त्तिः—अन्यानुक्तानि कानिचित् लक्षणानि यथा—खेदोऽतिमात्र मन्तर्दाह, प्रलापः, शिरोरुक्, चक्षुषोर कुलत्व अन्धप्रभरतिर्भ्रम, शीतवातवारितर्षोऽति-सार, यस्मिं श्चावकाशे विसर्पोऽनुसर्पति सोऽवकाशस्तामहरितहारिद्रनीलकृष्णरक्तानी वर्ण मन्यतम प्रपद्यते ।

कफात् कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमाकृतिः (क)

त्रिदोषजस्य लक्षणमतिदेशेनाह—

सन्निपातसमुत्थस्य सर्व्वलिङ्गसमन्वितः ।

अग्निविसर्पमाह—

वातपित्तात्ज्वरश्छर्द्दिर्मूर्च्छातीसारतृड्भ्रमैः
ग्रन्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः
करोति सर्व्वमङ्गञ्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत्
यं यं देशं विसर्पञ्च विसर्पति भवेत् स सः
शान्ताङ्गारासितोनीलो रक्त वाशु च चीयते ।
अग्निदग्ध इव स्फोटै शीघ्रगत्वात् द्रुतं स च ।
मर्म्मानुसारी विसपः स्याद्वातोऽतिबल स्ततः ।
व्यथतेऽङ्गं हरेत् सं'ज्ञां निद्राञ्च श्वासमीरयेत्
हिक्काञ्च स गतोऽवस्था मीदृशीं लभते न वा
क्वचिच्छर्म्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु
चेष्टम न स्ततःक्लिष्टो मनोदेहप्रमोहवान्
दुष्पूवीधोऽस्रुति निद्रां सोऽग्निवोसर्प उच्यते

ग्रन्थिविसर्पमाह—

कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफं
रक्तं वा बहुरक्तस्य त्वक्शिरास्नायुमासगं

(क) प्रवृत्तिः—अत्यातुरालि यानिचिह्नलक्षणानि तथा अग्निनाशो, दौर्ब्बल्य यस्मिं स्थावकाशे विसर्पति सोऽवकाश श्वयथुमान् पाण्डुमान् न तिरक्तस्नेह सुप्तिस्तमा-गौरवैरन्तिसोऽल्पवेदन

त

दूषयित्वा तु दीर्घानुवृत्तस्थूलखरात्मनां ।
ग्रन्थीना कुरुते मालां सरक्ता तीव्ररुग्ज्वरां
श्वासकासातीसाराख्यशोषहिक्काभिभ्रमै:
मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युता
इत्ययं ग्रन्थिसर्प: कफमारुतकोपज:

अर्बुदसर्पमाह—

कफपित्तज्वरस्तम्भो निद्रा तन्द्रा शिरोरुजा ।
अङ्गावसादविक्षेपौ प्रलापारोचकभ्रमा:
मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्ना पिप सेन्द्रियगौरवं
आमोपवेशनं लेप: स्रोतसां स च सर्पति ।
प्रायेणामाशयं गत्वैकदेशं न चातिरुक्
पिडकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरै:
स्निग्धोऽसितो मेचकाभो मलिन: शोथवान् गुरु:
गम्भीरपाक: प्राज्योष्मा स्पृष्ट: स्निग्धोऽवदीर्यते ।
पङ्कवच्छीर्णमांसस्य स्पष्टस्नायुसिरागण:
शवगन्धो च विसर्प: कर्दमाख्य मुशन्ति तम्

ग्रन्थिसर्पमाह—

बाह्यहेतो: क्षतात् क्रुद्ध: सरक्तं पित्तमीरयन्
विसर्प मारुत: कुर्य्यात् कुलत्थसदृशैश्चितं
स्फोटै: शोथज्वररुजादाहाढ्य श्यावशोणितं ।
ज्वरातीसारौ वमथुस्त्वङ्मांसदरणं क्लम:
अरोचकाविपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवा:

साध्यत्वादिदमाह—

सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः
सर्व्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति
पित्तात्मकोऽक्षिनवपुश्च भवेदसाध्य
श्चाच्छ्रास मर्म्मसु भवन्ति हि सर्व्व एव

विस्फोटाधिकारः

निदानमाह—

कटूष्णतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्षारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च
तथैव दोषेण विपर्य्ययेण कुप्यन्ति दोषाः पवनादयस्तु

सम्प्राप्तिपूर्वकमुपसंहरति

त्वचं माश्रित्य ते रक्तमांसाम्बूनि प्रदूष्य च
घोरान् कुर्व्वन्ति विस्फोटान् सर्व्वान् ज्वरपुरःसरान्।

विस्फोटस्वरूपमाह—

अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः
क्वचित् सर्व्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते स्मृताः

वातविस्फोटलक्षणमाह—

शिरोरुक् शूलभूयिष्ठं ज्वरस्तृट् पर्व्वभेदनं
सकृष्णवर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणं

पित्तविस्फोटलक्षणमाह—

ज्वरदाहरुजास्रावपाकतृष्णाभिरन्वितं
पीतलोहितवर्णञ्च पित्तविस्फोटलक्षणं

कफनिस्रोटज लक्षणम ह—

छर्द्यरोचकजाड्यानि कण्डूकाठिन्यपाण्डुता: ।
आवेदनशिरात्पाको स विस्फोट: कफात्मक:

वात पित्तजस्य लक्षणम ह—

वातपित्तकृतो यस्तु कुरुते तीव्रवेदनां

कफवातजस्य लक्षणमाह—

कण्डूस्तैमित्यगुरुभिर्जानीयात् कफवातिकं ।

कफपित्तजस्य लक्षणम ह—

कण्डुर्हार्हो ज्वरश्छर्दिरेतेषु कफपैत्तिक:

त्रिदोषजस्य लक्षणमसाध्यत्व च ह—

मध्ये निम्नोन्नतोऽन्ते च कठिनोऽल्पप्रपाकवान् ।
दाहरागतृषामोहच्छर्दिमूर्च्छाक्षजाज्वरा.
प्रलापो वेपथुस्तन्द्रा सोऽसाध्य. स्यात् त्रिदोषज: ।

रक्तजस्य लक्षणमस ध्यत्व च ह—

रक्ता रक्तसमुत्थाना गुञ्जाविद्रुमसन्निभा:
वेदितव्यास्तु रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना
न ते सिद्धिं समायान्ति भिषग्योगशतैरपि

साध्यत्वादिकमाह—

एकदोषोत्थित: साध्य: कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषज: ।
सर्व्वदोषोत्थितो घोरस्त्वसाध्यो मूर्ध्नि पद्रव:

मसूरिकाधिकारः

निदानपूर्विका सप्त मि गिरुक्तिसाक्त—

कटूम्लललवणक्षारविरुद्धाध्यशनाशनैः
दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः ।
क्रूरग्रहेक्षणाच्चापि देशे दोषाः समुद्धताः ।
जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गता
मसूराकृतिसंस्थानाः पिड़काः स्युर्मसूरिकाः ।

पूर्वरूपमाह—

तासा पूर्व्वं ज्वरः कण्डूर्गात्रभङ्गोऽरतिर्भ्रमः ।
त्वचि शोथ सर्वेवर्णी नेत्ररागश्च जायते ।

सातज माह—

स्फोटाः श्यावारुणा रुक्षा स्तीव्रवेदनयान्विताः
कठिनास्थिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसम्भवा.
सन्ध्यस्थिपर्व्वणा भेदः कासः कम्पोऽरतिःक्लमः
शोषस्तालुष्ठजिह्वाना तृष्णा चारुचिसंयुता: ।

पित्तज माह—

रक्ताःपीताःसिता स्फोटाः सदाहास्तीव्रवेदनाः ।
भवन्त्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवा ।
विड्भेदश्चाङ्गमर्दश्च दाहस्तृष्णारुचिस्तथा
मुखपाकोऽचिरागश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ।

रक्तज रोग—

रक्तजायां भवन्त्येते विकारा: पित्तलक्षणाः

कफज रोग—

कफप्रसेकस्तैमित्यं शिरोरुग् गात्रगौरवं
हृल्लासः सारुचिर्निद्रा तन्द्रालस्यसमन्विता.
श्वेता स्निग्धा शुभ्रं श्लक्ष्णाः कण्डूरा मन्दवेदनाः ।
मसूरिकाः कफोत्थाश्च चिरपाकाः प्रकीर्त्तिताः ।

त्रिदोषजा रोग

नीलाश्चिपिटविस्तीर्णा मध्ये निम्ना महारुजाः ।
चिरपाकाः पूतिस्रावा प्रभूता. सर्व्वदोषजाः ।
कण्ठरोधारुचिस्तम्भप्रलापारतिसङ्कुला.
दुश्चिकित्सा. समुद्दिष्टाः पिड़काश्चर्म्मसंज्ञिता

मसूरिकाभेद रोमान्तिका रोग—

रोमकूपोन्नतिसमा रागिण्यः कफपित्तजा.
कासारोचकसंयुक्ता रोमान्त्यो ज्वरपूर्व्विकाः ।

मसूरिकाभेद शीतला रोग—

देव्या शीतलयाक्रान्ता मसूर्य्येव हि शीतला ।
ज्वरयेच्च यथा भूताधिष्ठितो विषमज्वरः

शीतलाया सप्तभेदानाह—

सा च सप्तविधा ख्याता तासां भेदान् प्रचक्ष्महे ।
ज्वरपूर्व्वा क्षुद्रत् स्फोटैः शीतला 'क्षुद्रती' भवेत् ।
सप्ताहान्निःसरत्येव सप्ताहात् पूर्णतां व्रजेत् ।

ततस्तृतीये सप्ताहे शुष्यति स्खलति स्वयम् ।
वातश्लेष्मसमुद्भूता 'कोद्रवा' कोद्रवाकृतिः
तां कश्चित् प्राह पक्वेति सा तु पाकं न गच्छति
जलशूकवदङ्गानि सा विध्यति विशेषतः
सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा शान्तिं याति विनौषधं ।
उष्णा तूष्मजारूपा सकण्डूः रक्तसंनिभा
नाम्ना 'पाणिसहा' ख्याता सप्ताहाच्छुष्यति स्वयं
चतुर्थी सर्षपाकारा पीतसर्षपवर्णिणी
नाम्ना 'सर्षपिका' ज्ञयाऽभ्यङ्गमत्र विवर्जयेत् ।
किञ्चिदुष्णनिमित्तेन जायते 'राजिकाकृतिः' ।
एषा भवति बालानां सुखं शुष्यति च स्वयम्
कोठवज्जायते षष्ठी 'लोहितोन्नतमण्डला' ।
ज्वरपूर्वा व्यथायुक्ता ज्वरस्तिष्ठेद्दिनत्रयम्
स्फोटानां मिलनादेषा बहुस्फोटापि दृश्यते
एकस्फोटे च कृष्णा च वोढव्या चर्मजाभिधा'
एताः सप्तापि वोढव्या' शीतलादेव्यधिष्ठिताः ।
काश्चिद्दिनापि यत्नेन सुखं सिध्यन्ति शीतलाः
दृष्टाः कष्टतरा. काश्चित् काश्चित् सिध्यन्ति वा न वा ।
काश्चिन्नैव तु सिध्यन्ति यत्नतोऽपि चिकित्सिता ।

रसादिसप्तधातुगतमसूरिकाजिज्ञासाह—

तोयबुद्बुदसङ्काशा स्वग्गतासु' मसूरिका. ।
स्वल्पदोषाः प्रजायन्ते भिन्ना स्तोयं स्रवन्ति च ।

'रक्तस्था' लोहिताकाराः शोघ्रपाका मृदुत्वचः
साध्या नात्यर्थदुष्टाश्च भिन्ना रक्तं स्रवन्ति च
'मांसस्थाः' कठिनाः स्निग्धाश्चिरपाका घनत्वचः।
गात्रशूलारतिकण्डूतृष्णाज्वरसमन्विताः।
'मेदोजा' मण्डलाकारा मृदवः किञ्चिदुन्नताः
घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः स्निग्धाः सवेदनाः।
संमोहारतिसंतापाः कक्षिदाभ्यो विनिस्तरेत्।
क्षुद्रा गात्रसमा कक्षाश्चिपिटाः किञ्चिदुन्नताः
'मज्जोत्था' भृशसंमोहवेदनारतिसयुता'
च्छिन्दन्ति मर्म्मधामानि प्राणानाशु हरन्ति हि
भ्रमरीणैव विद्रधि कुर्व्वन्त्यस्थीनि सर्व्वतः।
पक्वाभाः पीड़काः स्निग्धाः सूक्ष्माश्चात्यर्थवेदनाः
स्तैमित्यारतिसंमोहदाहोन्मादसमन्विताः
'शुक्रजाया' मसूर्य्यान्तु लक्षणानि भवन्ति हि।
निर्हिष्ट' केवल चिह्न' दृश्यते न तु जीवित'।

दूष्यदुष्टौ दोषसाध्यत्वमाह—

दोषमिश्रास्तु सप्तैता द्रष्टव्या दोषलक्षणैः

सुखसाध्यत्वमाह—

लग्नगता रक्तजाश्चैव पित्तजाः श्लेष्मजा स्तथा
श्लेष्मपित्तकृताश्चैव सुखसाध्या मसूरिकाः

कृच्छ्रसाध्यत्वादिकमाह—

वातजा वातपित्तोत्थाः श्लेष्मवातकृताश्च याः।

कच्छ्रसाध्या मता स्तस्मात् यत्नादेता उपाचरेत् ।
असाध्याः सन्निपातोत्था स्तासां वक्ष्यामि लक्षण'

मसूरकाणामाह—

प्रवालसदृशाः काश्चित् काश्चिज्जम्बूफलोपमा
लोहजालनिभाः काश्चिदतसीफलसन्निभा. ।

अनुक्तवर्णसंग्रहार्थमाह—

आसां बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदत'

सर्व्वमसूरिकाया अवशिष्ट लिङ्गमाह—

कासो हिक्का प्रमोहश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः
प्रलापश्चारतिर्मूर्च्छा तृष्णा दाहोऽतिवृद्धता
मुखेन प्रस्रवेद्रक्त' तथा घ्राणेन चक्षुषा ।
कण्ठे घुर्घूरकं कृत्वा श्वसित्यत्यर्थवेदन'
मसूरिकाभिभूतस्य यसैतानि भिषग्वरः ।
लक्षणानि च दृश्यन्ते नदध्यादत्र भेषज'

असाध्यत्वमाह—

मसूरिकाभिभूतो यो मृग' घ्राणेन नि श्वसेत्
स मृग' त्यजति प्राणान् तृष्णार्त्तो वायुदूषितः ।

मसूरिकाया उपद्रवमाह—

मसूरिकान्ते शोथ. स्यात् कूर्परे मणिबन्धके
तथांसफलके चापि दुश्चिकित्स्य' सुदारुणः

———

स्नायुकाधिकारः

स्नायुकमाह—

शाखासु कुपितोदोषः शोथं कृत्वा विसर्पवत्।
भिनत्ति तत्क्षते तत्र सोष्म स्नायुं विशोष्य च
कुर्य्यात्तन्तुनिभं जीव वृत्तं श्वेतद्युतिं वह्निः
शनैः शनैः क्षताद्याति छिद्रात् कोपमुपैति च
तत्पाकाच्छोथशान्ति स्यात् पुन स्थानान्तरे भवेत्।
स स्नायुकेति विख्यातः क्रियोक्तात्र विसर्पवत्।

प्रम दाच्छं दे दोषमाह

वाङ्घोर्यदि प्रमादेन लुप्यते जङ्घयोरपि।
सङ्कोचं खञ्जतां चैव छिन्नतुण्डः करोत्यसौ

वातादिभेदेन षड्विधं स्नायुकमाह—

वातेन श्यावरुक्षः सरुगथ दहनान्नीलपीतः सदाही
ऽथ श्वेतः श्लेष्मणा स्यात् पृथुगरिमयुतोऽथ द्विदोषो द्विलिङ्गी।
रक्तेनारक्तकान्तिः समधिकदहनोऽथाखिलैः सर्व्वलिङ्गो।
रोगोऽसावष्टधेत्थं मुनिभिरभिहितः स्नायुकस्तन्तुकोटः।

फिरङ्गाधिकारः

निरुक्तिनिदानादिकमाह—

फिरङ्गसंज्ञके देशे वाहुल्येनैव यद्भवेत्।
तस्मात् फिरङ्ग इत्युक्तो व्याधिर्व्याधिविशारदैः।

गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां ध्रुवम्
फिरङ्गिणोऽङ्गसंसर्गात् फिरङ्गिन्या प्रसङ्गतः
व्याधिरागन्तुजो ह्येष दोषाणामत्र संक्रमः ।
भवेत्तल्लक्षयेत्तेषां लक्षणैर्भिषजाम्बर.

फिरङ्गस्य भेदान् ह—

फिरङ्गस्त्रिविधोज्ञेयो बाह्य आभ्यन्तरस्तथा ।
यद्विरन्तर्भवश्चापि तेषां लिङ्गानि च ब्रुवे

बाह्यस्य लक्षणमाह

तत्र बाह्य.फिरङ्ग.स्याद्विस्फोटसदृशोऽल्परुक्
स्फुटितो व्रणवद्वैद्यैः सुखसाध्योऽपि सो मतः

आभ्यन्तरस्य लक्षणमाह—

सन्धिष्वाभ्यन्तर. स स्यादामवात इव व्यथाम् ।
शोफं च जनयेदेष कष्टसाध्यो बुधै. स्मृत'

उपद्रवान् ह—

काश्यं बलक्षयो नासाभङ्गो वक्त्रे च मन्दता
अस्थिशोषोऽस्थिवक्रत्वं फिरङ्गोपद्रवा अमी ।

साध्यत्वादिकमाह—

बहिर्भवो भवेत् साध्यो नवीनो निरुपद्रव. ।
आभ्यन्तरस्तु कष्टेन साध्यः स्यादयमामय. ।
बहिरन्तर्भवश्चापि क्षीणस्योपद्रवैर्युत.
व्याप्तो व्याधिरसाध्योऽयमित्याहुर्मुनयः पुरा ।

शुक्रदोषाधिकारः

अथवाय शुक्रायत्तमिति दर्शयन्नाह—

बीजं यस्माद् व्यवायेषु हर्षयोनिसमुत्थितम् ।
शुक्रं पौरुष मित्युक्तं तस्माद्वक्ष्यामि तच्छृणु

बीजदुष्टानेन शुक्रदोषमाह—

यथा बीजमकालाब्भ्रुमिकीटाग्निदूषितम् ।
न विरोहति सन्दुष्टं तथा शुक्र शरीरिणाम् ।

निदान सम्प्राप्ति—

अतिव्यवायाद् व्यायामादसात्म्यान्नाच्च सेवनात् ।
अकाले वा प्ययोनौ वा मैथुनं न च गच्छतः ।
रूक्षतिक्तकषायातिलवणाम्लोष्णसेवनात्
नारीनामरमज्ञानां शरणाज्जरया तथा
चिन्ताशोकादविश्रम्भाच्छुस्वत्कारान्निविभ्रमात् ।
भयात् क्रोधादभीचारात् व्याधिभिः कर्षितस्य च ।
वेगाघ'ताद् क्षयाच्चापि धा'तूना सम्प्रदूषण'त् ,
दोषाः पृथक् समस्ता वा प्राप्य रेतोवहाः सिरा
शुक्रं संदूषयत्याशु तद् वक्ष्यामि विभागशः ।

शुक्रस्याष्टौ दोषानाह—

फेनिलं तनु रूक्षञ्च विवर्णं पूति पिच्छिलम् ।
अन्यधातूपसंसृष्टं मवसादि तथाष्टमम् ।

वातदुष्टशुक्रलक्षणमाह—

फेनिलं तनु रूक्षञ्च कृच्छ्रेणाल्पञ्च मारुतात्
भवत्युपहतं शुक्रं न तद् गर्भाय कल्पते

पित्तदुष्टशुक्रलक्षणमाह—

नीलं मधवा पीत मत्युष्णं पूतिगन्धि च
दहल्लिङ्गं विनिर्याति शुक्रं पित्तेन दूषितम्।

श्लेष्मदुष्टशुक्रलक्षणमाह—

श्लेष्मणा वर्त्ममार्गन्तु भवत्यत्यर्थपिच्छिलम्।

शुक्रस्य स्त्रीोपसृष्टत्व सहेतुकमाह—

स्त्रीणामत्यर्थगमनादभिघातात् क्षयादपि।
शुक्रं प्रवर्त्तते जन्तो. प्रायेण रुधिर न्वयम्।

शुक्रस्यावसादित्व सहेतुकमाह—

वेगसन्धारणाच्छुक्रं वायुना विहतं पथि।
कृच्छ्रेण याति ग्रथित मवसादि तथाष्टमम्
इति दोषाः समाख्याताः शुक्रस्याष्टौ मलक्षणाः।

शुक्रगतिप्रकरण मह—

स्निग्धं घनं पिच्छिलञ्च मधुरञ्चाविदाहि च
रेतः शुद्धं विजानीयाच्छुक्रं स्फटिकसन्निभम् (क)

(क) प्रपूर्त्तिः—यथाहि पुष्पसूक्ष्मजन्तो गन्धो न शक्यमिच्छास्तीति वक्तुं नैव नास्तीत्यपवास्ति सतां भावानामभिव्यक्तिरिति कृत्वा कैश्चन सौक्ष्म्यादभिव्यज्यते स एव गन्धो विहतपवनैरेव कश्चन्नरिनाभिव्यक्तं गच्छत्येव मज्ञानामपि वय परिणामात् शुक्रप्रादुर्भावो भवति रोगराज्यादयश्च सा गौ शुक्रधरा नाम या सर्व्वप्राणिनां सर्व्वशरीर

क्लैव्याधिकारः

चतुर्विध क्लैव्यमाह—

वीजध्वजोपघाताभ्यां जरया शुक्रसंक्षयात्
क्लैव्यस्य सम्भवस्तस्य शृणु सामान्यलक्षणम्

क्लैव्यसाम न्यलक्षणमाह—

सङ्कल्पप्रवणो नित्यं प्रियां वश्यामपि स्त्रियम्
न याति लिङ्गशैथिल्यात् कदाचिद् याति वा पुमान्
श्वासार्त्तः स्विन्नगात्रश्च मोघसंकल्पचेष्टितः।
म्लानशिश्नश्च निर्व्वीजः स्यादेतत् क्लैव्यलक्षणम्।
सामान्यलक्षणं ह्येतद् विस्तरेण प्रवक्ष्यते

वीजोपघातजस्य निदानलक्षणमाह—

शीतरूक्षाल्पसंक्लिष्टविरुद्धाजीर्णभोजनात्।
शोकचिन्ताभयत्रासात् स्त्रीणाञ्चात्यर्थसेवनात्।
अभीचारादविस्रम्भाद्रसादीनाञ्च संक्षयात्।
वातादीनाञ्च वैषम्यात्तथैवानशनाच्छ्रमात्।
नारीणा मरसज्ञत्वात् पञ्चकर्म्मोपचारतः।
वीजोपघातो भवति पाण्डुवर्णः सुदुर्व्वलः
अल्पप्राणोऽल्पहर्षश्च प्रमदासु भवेन्नरः

(व्यापिणी यथा पयसि सर्पिस्तु गूढ़श्चौ रसो यथा शरीरेषु तथा शुक्रं सृष्टं विद्याद् भिषग्वर वामदक्षिणे पार्श्वे वस्तिश्च रस चाप्यथ सूत्रस्रोतःपथाक्रम्य पुरुषस्य प्रवर्त्तते

हृत्पाण्डुरोगतमकश्वासश्रमपीड़ितः
छर्द्यतिसारशूलार्त्तः कासज्वरनिपीड़ित.
वीजोपघातजं क्लैव्यं—।

ध्वजभङ्गस्य निदान लक्षणञ्चाह—

ध्वजभङ्गं शृणु
अत्यम्ललवणक्षारविरुद्धाजीर्णभोजनात्
अत्यम्बुपानाद्विषमपिष्टान्नगुरुभोजनात्
दधिक्षीरानूपमांससेवनाद् व्याधिकर्षणात्
कन्यानाञ्चैव गमनादयोनिगमनादपि।
दीर्घरोगां चिरोत्सृष्टा यथैव च रज.स्वला
दुर्गन्धां दुष्टयोनिञ्च तथैव च परिस्रुताम्
ईदृशीं प्रसदा मोहात् यो गच्छेत् कामहर्षितः
चतुष्पदाभिगमनाच्छेफसश्चाभिघातनः
अधावनाद्वा मेद्रस्य शस्त्रदन्तनखक्षतात्
काष्ठप्रहारनिष्पेषं शूकानाञ्चातिसेवनात्
रेतसश्च प्रतीघाताद्ध्वजभङ्गः प्रवर्त्तते

जरासम्भव क्लैव्यमाह—

क्लैव्यं जरासम्भव हि प्रवक्ष्याम्यथ तच्छृणु
जघन्यमध्यप्रवरं वयस्त्रिविध मुच्यते
अथ प्रवयसा शुक्रं प्रायशः क्षीयते नृणाम्
रसादीना संक्षयाच्च तथैवाहृष्यसेवनात्
वलवीर्येन्द्रियाणाञ्च क्रमेणैव परिक्षयात्

परिक्षयादायुषश्चाप्यनाहाराक्क्षुमात् क्लमात् ।
जरासम्भवजं क्षैव्यमित्येतैर्हेतुभिर्नृणाम् ।
जायते तेन सोऽत्यर्थं क्षीणो धातुः सुदुर्ब्बलः ।
विवर्णो विह्वलो दीन क्षिप्रं व्याधिमवाप्नुते ।
एतज्जरासम्भवं हि ।

अथ क्षयः

चतुर्थं क्षयजं शृणु—
अतिप्रचिन्तनाच्चैव शोकात् क्रोधाद्भयादपि ।
ईर्षोत्कण्ठादथोद्वेगात् सदा विशति यो नरः ।
क्षुधो वा सेवते रूक्षमन्नपानमथौषधम्
दुर्ब्बल-प्रकृतिश्चैव निराहारो भवेद् यदि ।
असात्म्यभोजनाच्चापि हृदये यो व्यवस्थितः ।
रसः प्रधानधातुर्हि क्षीयेताशु नरस्ततः
रक्तादयश्च क्षीयन्त धातवस्तस्य देहिन
शुक्रावसानास्तेभ्यो हि शुक्रं धाम परं मतम्
चेतसो वातिहर्षेण व्यवायं सेवते तु य
शुक्रन्तु क्षीयते तस्य ततः प्राप्नोति स क्षयम् ।
घोरं व्याधिमवाप्नोति मरणं वा स गच्छति ।
शुक्रं तस्माद्विशेषेण रक्ष्यमारोग्यमिच्छता ।
एतन्निदानलिङ्गाभ्यामुक्ता क्लैव्यं चतुर्विधम् । (क)

(क) प्रपूर्त्तिः—अन्यत्र सप्तविध क्लैव्यमुक्तम् तथाच तदयुक्तम्,—क्षीण स्यात् रताशक्तस्तदभाव' क्लैव्य मुच्यते तच्च सप्तविध प्रोक्त निदान' तस्य कथ्यते तैर्क्षी

असाध्यत्वम् ४—

केचित् क्लैब्ये त्वसाध्ये द्वे ध्वजभङ्गक्षयोद्भवे
वदन्ति शेफसश्छेदाद् दूषणोत्पाटनेन वा।
मातापित्रोर्बीजदोषादशुभैः पुराकृतैः
गर्भस्यस्य यदा दोषाः प्राप्य रेतोवहाः सिराः।
शोषयन्त्यथ तन्नाशाद्रेतश्चाप्युपहन्यते
तत्र सम्पूर्णसर्वाङ्गः स भवत्यपुमान् पुमान्
एते त्वसाध्या व्याख्याता सन्निपातसमुच्छ्रयात् *

अथ क्षुद्ररोगाधिकारः

अजगल्लिका लक्षणमाह—

स्निग्धाः सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा
कफवातोत्थिता ज्ञेया वालानामजगल्लिका

भीर्वैरक्षयात् विरूक्षीर्मनसि क्षते ध्वज पक्षत्यतो नृणां क्लैब्य समुपजायते द्वेष्य स्त्रीसंयोगाच्च क्लैब्य तन्नानस्य मृतम् कण्टकाक्षोणखैरतिरागोपसेविते पिच्छा-च्छकाक्षीष्टक क्लैब्य तस्मात् प्रजायते अतिव्यवायशीलो यो नरः वाजीव्यायतः ध्वजभङ्गमवाप्नोति स मुष्कक्षयरेतसम् महता मेढ्ररोगेण चतुर्थी क्षीयते भवेत् वीर्यवाहिसिराच्छेदाद्वीर्यं शुक्रसमं भवेत् वस्तिर्मेढ्रगतो रोधाद् ब्रह्मचर्यात' पञ्च क्लैब्यानि तत्र शुक्रसम्भवनिमित्तकम् जन्म प्रभृति यत् क्लैब्य सहजो तत्र समम्

* **प्रपूर्त्तिः**—बहुशरीरा वस्तिन सन्ति नरीषु दुर्व्यसा सन्ति च स्त्रीषु वलवत्सो बहुप्रजा प्रजात्या चावला सन्ति सन्ति चामयदुर्व्यसा नराश्वटकवत् केचित् व्रजन्ति बहुगं स्त्रियम् गजवच्च प्रमिश्रन्ति केचिन्न बहुगामिनः कामयोगबला केचित् केचिदभ्यसनाद्वा' केचित् प्रथमवीर्यास्ते तथा केचित् स्वभावत

यवप्रख्य स ह—

यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता
पिड़का कफवात भ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ।

अलालजीमाह—

घनामवक्त्रां पिड़का मुन्नतां परिमण्डलां
अलालजीमल्पपूयां तां विद्यात् कफवातजां

विद्रधिमाह—

विद्रधिस्या महादाहां पक्वोडुम्बरसन्निभां ।
विद्रधिमिति ता विद्यात् पित्तोत्थां परिमण्डलाम् ।

कच्छपिकालक्षणम'ह—

ग्रथिताः पञ्च वा षड् वा दारुणाः कच्छपोपमा ।
कफानिलाभ्यां पिड़का ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ।

वल्मीकलक्षणमाह—

ग्रीवांसकक्षाकरपाददेशे सन्धौ गले या त्रिभिरेव दोषैः
ग्रन्थिः स वल्मीकवदक्रियाणां जातः क्रमेणैव गतः प्रवृद्धिं ।
मुखैरनेकैः स्रुतिसोदवह्निर्विसर्पवत् सर्पति चोष्मतार्त्तैः ।
वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात्

इन्द्रविद्रधिमाह—

पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिड़काभिः समाचितां ।
इन्द्रविद्रान्तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक्

गर्दभिकामाह—

मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिड़कार्चितम् ।
रुजाकरी गर्दभिकां तां विद्याद्वातपित्तजां

पाषाणगर्दभलक्षणमाह—

वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसन्धिजः ।
स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाणगर्दभ

पनसिकामाह—

कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिड़कामुग्रवेदनां
स्थिरां पनसिका तान्तु विद्याद् वातकफोत्थिताम्

जालगर्दभलक्षणमाह

विसर्पवत् सर्पति यः शीघ्रस्तनुरपाकवान्
दाहज्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्दभ ।

सरिवेल्लिकामाह—

पिड़कामुत्तमाङ्गस्थां वृत्तामुग्ररुजाज्वरा
सर्व्वात्मिकां सर्व्वलिङ्गा जानीयात्सरिवेल्लिकां

कच्छलक्षणमाह—

बाहुपार्श्वांसकक्षेषु क्षणस्फोटां सवेदनां
सिक्तप्रकोपसम्भूतां कच्छामित्यभिनिर्दिशेत्

गन्धमालामाह—

एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिड़कां स्फोटसन्निभां
त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धमालां प्रचक्षते ।

अग्निरोहिणी लक्षण कहते हैं—

कक्षभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः
अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः ।
सप्ताहाद्दशरात्राद्वा पक्षाद्वा हन्ति मानवं
तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सर्व्वदोषजां

चिप्पलक्षण कहते हैं—

नखमांसमधिष्ठाय वायुः पित्तञ्च देहिनां ।
कुर्व्वीते दाहपाकौच तं व्याधिं चिप्पमादिशेत्

शुनखलक्षण कहते हैं—

तदेवाल्पतरैर्दोषैः परुषं शुनखं वदेत् ।

अनुशयीलक्षण कहते हैं—

गम्भीरामल्पसंरम्भा सवर्णासुपरिस्थितां ।
पादस्यानुशयी तान्तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम् ।

विद्रधीलक्षण कहते हैं—

विदारीकन्दवद्वृत्तां कक्षावंक्षणसन्धिषु ।
विदारिका भवेद्रुक्षा सर्व्वजा सर्व्वलक्षणा ।

अर्बुद कहते हैं—

प्राप्यमांससिरास्नायुः श्लेष्मामेद स्तथानिलः
ग्रन्थिं करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभं ।
स्रवत्यास्रावमनिल स्तत्र दृष्टिं पुनर्गतः ।
मांसं संशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयेत्ततः
दुर्गन्धि क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः सिराः
स्रवन्ति रक्तं सहसा त विद्याच्छर्करार्व्बुदं ।

पादद रोगाह—

परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः
पादयो. कुरुते दारी पाददारी तमादिशेत्

कदरमाह—

शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।
ग्रन्थिः कीलवदुत्सन्नो जायते कदर हि तत्

अजसमाह—

क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुजान्वितौ ।
दुष्टकर्दमसंस्पर्गादलसं तं विभावयेत् ।

इन्द्रलुप्तलक्षणमाह—

रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितं ।
प्राप्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ।
कण्डूयति रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः
तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रूढ्येति च विभाव्यते

दारुणलक्षणमाह—

दारुणा कण्डूरा रूक्षा केशभूमिः प्रपाट्यते
कफमारुतकोपेन विद्याद्दारुणकन्तुकं ।

अरुंषिकामाह—

अरुंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्द्धनि तु ।
कफासृक्-क्रिमिकोपेन नृणां विद्यादरुंषिकां ।

पलितमाह—

क्रोधशोकश्रमक्षतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।
पित्तञ्च केशान् पचति पलितं तेन जायते ।

शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतरक्तजाः ।
युवानपिड़का यूनां विज्ञेया मुखदूषिकाः ।

पद्मिनीकण्टकमाह—

कण्टकै राचितं मुक्त मण्डलं पाण्डुकण्डुर ।
पद्मिनीकण्टकप्रख्यै स्तदाख्यं कफवातजं ।

जतुमणिमाह—

समसुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजं
सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्यऽ जतुमणिस्तु सः ।

मषकलक्षणमाह—

अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्मिन् गात्रे प्रदृश्यते
माषवत् क्षणमुत्सन्न मनिलान्माषकन्तु तत्

तिलकालकलक्षणमाह—

कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ।
वातपित्तकफोद्रेकात् तान् विद्य त्तिलकालकान्।

व्यङ्गलक्षणम'ह

महद्वा यदि वा चाल्पं श्यावं वा यदि वाऽसितं ।
नीरुजं मण्डलं गात्रे व्यङ्गमित्यभिधीयते

व्यङ्गलिङ्गमाह—

क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः
मुखमागत्य सहसा मण्डलं विसृजत्यतः ।
नीरुज तनुकं श्यावं मुखव्यङ्गं तमादिशेत् ।

नीलिकामाह—

क्षणमेवं गुणं गात्रे मुखे वा नीलिकां विदुः

परिवर्त्तिकामाह—

मर्द्दनात् पीड़नाद्वापि तथैवाप्यभिघातनः
मेढ्रचर्म्म यदा वायुर्भजते सर्व्वतश्चरन्
तदा वातोपसृष्टत्वात् तच्चर्म्म परिवर्त्तते
मणीरधस्तात् कोषश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते
सरुजं वातसम्भूता तं विद्यात् परिवर्त्तिकां।
सकण्डूः कठिना वापि सैव श्लेष्मसमुत्थिता

अवपाटिकामाह—

अल्पोष्णं यदा हर्षाद्विलाङ्गच्छेत् स्त्रियं नरः
हस्ताभिघातादथवा चर्म्मण्युद्वर्त्तते बलात्।
यस्यावपाट्यते चर्म्म तां विद्यादवपाटिकां।

निरुद्धप्रकाशमाह—

वातोपसृष्टे मेढ्रे वै चर्म्म संव्रियते मणिः।
मणिश्चर्म्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च।
निरुद्धप्रकाशे तस्मिन् मन्दधार मवेदनं।
मूत्रं प्रवर्त्तते जन्तोर्म्मणिर्व्विवर्त्तते न च।
निरुद्धप्रकाशः विद्यात् सरुजं वातसम्भवं।

सन्निरुद्धगुदम ह—

वेग सन्धारणाद्वायुर्व्विकृतो गुदसंश्रितः।

निरुणद्धि महास्रोत. सूक्ष्मद्वारं करोति च ।
मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्यगच्छति ।
सन्निरुद्धगुदं व्याधि मेतत् विद्यात् सुदारुणं

अश्मपुत्रक मा ह—

शकृन्मूत्रसमायुक्ते ऽधौतेऽपानि गिरोर्भवेत्
स्विन्ने वाऽस्नाप्यमाने वा कण्डूरक्तकफोद्भवा
कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ।
एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादश्मिपूतनम्

क्षपणकच्छ्रमाह—

स्नानोत्सादनहीनस्य मलो दूषण संस्थित
यदा प्रक्लिद्यते स्वेदात् कण्डूं जनयते तदा
कण्डूयनात्तत क्षिप्रं स्फोट. स्रावश्च जायते
प्राहुर्दूषणकच्छ्रं तां क्षेपरक्तप्रकोपजा

गुदभ्रंशमाह—

प्रवाहणातिमाराभ्या निर्गच्छति गुदं बहिः
रूक्षदुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ।

वराहदंष्ट्रि क्षमा ह—

सदाहो रक्तपर्य्यन्त स्त्रवक्-पाको तीव्रवेदनः
कण्डूमान् ज्वरकारी च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः

समाप्तश्चायं रोगविनिश्चयः ।

IMPERIAL

प्राप्तिस्थान—

वैद्यराज औषधालय

४६ नं विडन ष्ट्रीट्

कलिकाता